ELDAR ƏZİZOV

DİFAİ

XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı
münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri

Bakı – 2009

Eldar Əzizov
DİFAİ XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri,
Bakı – 2009. 364 səh.

Eldar Əziz oglu Əzizovun bu kitabında erməni millətçi təşkilatlarının terrorçu fəaliyyətinə cavab olaraq Azərbaycanda ilk milli təşkilat "Difai" (Müdafiə) Partiyasının yaradılması və fəaliyyəti tarixi tədqiq edilir. Ən müxtəlif mənbələrdən cəlb edilmiş zəngin faktiki materialın təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında bu mövzunu ideoloji ehkamlardan və milli-subyektiv baxışlardan asılı olmadan işıqlandırmağa cəhd edilmişdir. **Əsərdə "Difai"nin fəaliyyəti erməni-azərbaycanlı ziddiyyətlərinin yaranmasının ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri fonunda nəzərdən keçirilir. Çar Rusiyasının XVIII əsrin birinci rübündən başlayaraq Cənubi Qafqaza hərbi-siyasi ekspansiyası bu ziddiyyətlərin əsasını qoymuşdur. Həmin siyasətin həyata keçməsində erməni amilinə İmperiyanın regionda sosial dayağı, müsəlman dövlətləri olan Türkiyə və İrana qarşı mübarizədə isə xristian forpostu rolu ayrılırdı.** Məhz **bu** siyasət nəticəsində XX əsrin əvvəlində erməni-azərbaycanlı ziddiyyətləri kulminasiya nöqtəsinə çataraq, açıq qanlı qarşıdurmaya çevrilmişdir. Azərbaycanlı əhalinin erməni terrorundan qorunmasında "Difai" partiyasının rolunun obyektiv və əsaslandırılmış şəkildə işıqlandırılması zərurəti müasir dövrdə bu araşdırmanın əhəmiyyətini və aktuallığını şərtləndirir.

000000000000
Ə ------------------- 2009
036-09

© Eldar Əzizov, 2009

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 4

XX əsrin əvvəlində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri 30

1905-1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişəsi “Difai” partiyasının yaranmasının əsas səbəbi kimi .. 41

“Difai” partiyasının yaranması 82

“Qarabağ Birlik Məclisi”: təşkilati strukturu və proqramı 102

1906-1908-ci illərdə “Qarabağ Birlik Məclisi” - “Difai”nin fəaliyyəti 118

Nəticə 147

Əlavələr..3 21

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı 355

GİRİŞ

Son 20 ildə xalqımızın həyatında sözün həqiqi mənasında epoxal əhəmiyyət kəsb edən hadisələr baş vermişdir. Bu illərdə biz ən gözlənilməz, ən sensasiyalı hadisələr burulğanına cəlb edildik. Kommunist imperiyası süqut etdi, vaxtilə hər şeyə qadir olan Sov.İKP tarix səhnəsindən həmişəlik silindi, SSRİ məkanında yeni müstəqil, suveren dövlətlər yarandı, bütün dəyərlərə münasibət kökündən dəyişdi. Bu illər ərzində insanların şüurunda da çox böyük irəliləyiş olmuşdu. SSRİ dağılandan sonra postsovet məkanında yaranmış yeni dövlətlərin xalqları öz tarixini yenidən dərk etməyə ehtiyac duyurdular.

Azərbaycan tarixi ilə bağlı problemlər çoxcildlik monoqrafiyaların səhifələrində, çoxsaylı məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Buna baxmayaraq, ölkəmizin keçmişi ilə bağlı bir sıra məsələlər və süjetlər hələ də özünün obyektiv və ətraflı işıqlandırılmasını gözləyir. 70 il müddətində SSRİ xalqları arasında əvvəllər baş vermiş hər hansı münaqişələrin hətta adının çəkilməsinə belə, sözün həqiqi mənasında, tabu qoyulmuşdu. “Bizim ümumi evimizdə” hər şeyin heç də istənilən səviyyədə olmaması barədə fikir yarada biləcək bütün məqamlar elmi ədəbiyyatdan və dövri nəşrlərin səhifələrindən səylə çıxarılırdı. Bununla belə, həmin qeyri-sağlam vəziyyət, süni şəkildə gizlədilən problemlər üst-üstə yığılaraq, nəticə etibarilə, tarixən belə hallarda olduğu kimi, sonradan çoxsaylı fəlakətlərə və itkilərə səbəb oldu. Bunun nəticəsində XX əsrin 80-ci

illərinin ikinci yarısında SSRİ-də millətlərarası ziddiyyətlərin güclənməsi ilə əlaqədar baş vermiş faciəli hadisələr xalqlar dostluğunun sarsılmaz olması barədə mifləri tamamilə alt-üst etdi.

Xoşbəxtlikdən, bu gün Azərbaycan tarix elmi başqa şəraitdə fəaliyyət göstərir: tarixçilərimizin indiki nəslinin taleyinə müstəqil Azərbaycan Respublikasının, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş prinsiplər sayəsində uğurla inkişaf edən dövlətin rifahı naminə yaşamaq və işləmək kimi böyük və şərəfli bir vəzifə düşmüşdür. Bu sözlər, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin erməni təcavüzkarlarından azad edilməsinə yönəlmiş hücum diplomatiyası siyasətinə, dövlətçiliyin daha da möhkəmləndirilməsinə, ordunun inkişaf etdirilməsinə, ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasına da aiddir. Hazırda Prezident İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi siyasət ölkəmiz üçün müasir dövrün çağırışlarına ən real cavabdır. Tarixi faktları öyrənmək və müvafiq nəticələr çıxarmaqla bir sıra problemləri başqa cür həll etmək olardı. Lakin təəssüf ki, 1988-ci ildən 1993-cü ilə qədər real idarəetmə strukturlarının mövcud olmasına baxmayaraq, xalqımız və onun torpaqları növbəti dəfə təcavüz, terror və soyqırım siyasətinin qurbanı oldu. Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyəti tarix boyu fövqəldövlətlərin maraqlarının toqquşmasına səbəb olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, heç də həmişə dövlətimizin başında bu rəqabətdən Azərbaycanın xeyrinə istifadə edə biləcək Heydər Əliyev kimi liderlər olmamışdır. Ölkəmizin tarixi isə çox vaxt mürəkkəb məqamlardan keçmiş və ən dəhşətlisi, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım, bir qayda olaraq, öz tariximizə qarşı "soyqırım" ilə müşayiət olunmuşdur. Əgər 1993-cü ilin

yayında Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtmasaydı, bu gün Azərbaycanın taleyinin necə olacağını müasirlərimizin çoxu təsəvvürlərinə belə gətirmir.

İndi biz öz keçmişimizi yenidən qazanırıq. Keçmişi məlum olmayan xalqın gələcəyi yoxdur. Biz keçmişdə yol verdiyimiz səhvləri bir daha təkrarlamamaq üçün tarixin ibrət dərslərini dönə-dönə öyrənməli, onun bəzən faciəli, acı və qanlı səhifələrini yenidən vərəqləməliyik ki, gələcəyimiz üçün zəruri dərs alaq. Ermənistanla Azərbaycan arasında bu gün də davam edən münaqişənin mənbələrini hər dəfə təhlil etdikdə, 1905-1906-cı illərin hadisələri diqqəti cəlb edir. Bir sıra mənbələrdə həmin hadisələri "erməni-tatar qırğını" adlandırırlar. Bu hadisələr Azərbaycan xalqının tarixində qanlı, sağalmaz yara kimi qalmışdır. Həmin dövrdə xalqımız bəlkə də ilk dəfə erməni millətçiliyi, erməni terroru ilə bilavasitə üzləşdi. O vaxt erməni dövlətinin əsasına çevrilə biləcək xalis erməni anklavları yaratmaq məqsədilə azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından zorla qovmaq planı real cizgilər kəsb etmiş və həyata keçirilməyə başlanmışdı. Məhz həmin illərdə daşnaklar Cənubi Qafqazda özlərinin ekspansionist planlarının həyata keçirilməsi üçün əsas vasitə olan güclü və çoxşaxəli təşkilat yaradırlar.

1905-1906-cı illərin qanlı erməni-azərbaycanlı münaqişəsi mövzusu Azərbaycan tarixşünaslığında artıq "qadağan olunmuş" və arzuolunmaz mövzu deyil. Lakin o illərin hadisələri bugünkü Azərbaycan tarixşünaslığında işıqlandırılarkən, çox vaxt elə təsəvvür yaradılır ki, guya həmin hadisələrdə azərbaycanlılar yalnız köməksiz qurbanlar rolunda çıxış etmiş, onların erməni terroruna qarşı

mütəşəkkil müqavimət göstərmək imkanı olmamışdır. Buna görə də mən, ixtisasca tarixçi olan bir şəxs kimi, dəyirmi masanın tapşırığı ilə xalqımızın tarixinin qəsdən unutdurulmuş səhifələrindən birini – erməni terroruna cavab olaraq Azərbaycanda yaradılmış "Difai" (Müdafiə) partiyasının fəaliyyətini ən müxtəlif mənbələrdən toplanmış faktiki məlumatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında ideoloji doqmalardan və subyektiv millətçi baxışlardan təmizləyib yenidən işıqlandırmağa cəhd göstərmişəm. "Difai" partiyasının yaranması tarixini və onun fəaliyyətini obyektiv və kifayət qədər əsaslandırılmış şəkildə işıqlandırmaqla mövcud boşluqları doldurmaq, əsl tarixi reallığı yenidən dərk etmək zərurəti bu tədqiqatın əhəmiyyətini və aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında məhz 1905-1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişəsinə həsr edilmiş fundamental araşdırmalar tapmaq mümkün deyil. 70 il müddətində SSRİ xalqlarının milli tarixinin öyrənilməsinə yuxarıdan müəyyən edilən yanaşma "qaydaları" sovet tarixşünaslığında 1905-1906-cı illər hadisələrinin və bu hadisələrdə milli partiyaların və təşkilatların mövqelərinin reprezentasiyasına çox güclü təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində Rusiya İmperiyasının milli ucqarlarında baş vermiş hadisələr ideoloji diktat və senzur şəraitində yalnız 1905-1907-ci illərin Birinci Rus İnqilabı prizmasından təhlil edilmişdir. Bu baxımdan, millətlərarası münasibətlərlə bağlı süjetlərin müzakirəsində və reprezentasiyasında əsas diqqət çarizmin "parçala və hökm et" siyasətinin mahiyyətinə yönəlirdi. Sovet tarixçiləri XX əsrin əvvəlində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin əsas səbəbi kimi məhz Mərkəzin imperiya siyasətini göstərirdilər.

Tarixi hadisələri təsvir edərkən, hökmən vurğulanırdı ki, bu, iki "qardaş" xalqın "qardaş qırğını" olmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin araşdırmalarda bu hadisələr barədə verilən çox cüzi məlumatlar 1905-1907-ci illərdə Rusiyada inqilabi proseslər, bu prosesdə bolşeviklərin yeri və rolu kontekstində təqdim edilirdi. Hadisələrin bu cür interpretasiyası, bir tərəfdən, hamılıqla qəbul edilmiş, sovet tarixşünaslığının dönmədən və dəqiq riayət etdiyi siyasi və ideoloji konyunkturla müəyyən edilirdi. Bu halda münaqişənin səbəblərini hərtərəfli təhlil edib üzə çıxarmağa cəhd göstərilməmişdir, çünki SSRİ ərazisində yaşayan xalqlar arasında dərin ziddiyyətlərin mövcud olması barədə ən cüzi eyhamlar belə, rəsmi ideologiya baxımından qeyri-məqbul hesab edilirdi. Digər tərəfdən, sovet rəhbərliyinin "ədalətli" milli siyasəti müqabilində çarizmin milli siyasətinin imperiya mahiyyətini ifşa etmək zərurəti üzündən, belə qəbul etdirilmişdi ki, baş vermiş münaqişələrin əsas səbəbi mütləqiyyətin qızışdırıcı və təhrikçi siyasəti idi. Rəsmi versiyada deyilirdi: "İnqilabi hərəkatın geniş vüsət almasından təşvişə düşmüş çar hökuməti fəhlə və kəndlilərin sinfi şüurunu kütləşdirmək, onları inqilabi mübarizədən yayındırmaq üçün Azərbaycan və erməni burjuaziyası ilə birləşərək, millətləri münaqişələrə təhrik etməyə başlamışdı".[1] Beləliklə, həmin dövrdə münaqişə tərəflərinin hər ikisində xalqın xeyrinə çıxış edən müxtəlif cərəyanlar və partiyalar millətçi elan edilir və amansız tənqidə məruz qalırdı.

Sovet dövründə siyasi partiyaların və təşkilatların tarixi ilə əlaqədar mövzulara çox diqqət yetirilmirdi. Bu

[1] История Азербайджана. В 3-х томах, т.2. Баку, 1960, с.555.

vəziyyət onunla əlaqədar idi ki, sovet tarixşünaslığında Rusiya İmperiyasının siyasi partiyalarının fəaliyyəti iki tezis əsasında şərh olunurdu: a) tarixi öyrənilməyə layiq olan yeganə partiya Sov.İKP-dir; b) bütün başqa partiyalar isə həm özlərinin proqram-taktiki məqsədlərinə, həm də Rusiyanın tarixində oynadıqları rola görə mürtəce partiyalardır. Tədqiqatlar da məhz bu tezisi təsdiq etməli idi. Siyasi partiyaların tarixinə aid ədəbiyyatın əsas hissəsi bolşeviklərin qeyri-proletar partiyalara qarşı mübarizəsinə həsr edilmişdi. Araşdırmaların əsas məzmunu ondan ibarət idi ki, qeyri-proletar partiyalar lap əvvəldən qüsurlu və bacarıqsızdırlar, bu isə onları labüd olaraq iflasa aparıb çıxardır, leninçi bolşevizm ideyaları isə zəhmətkeşlərin bütün amallarını təcəssüm etdirən, buna görə də uğur qazanacağı əvvəlcədən müəyyən olunmuş ideyaların təntənəsi idi. Nəticədə Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixinin bütün siyasi hadisələri 1991-ci ilə qədər sovet cəmiyyətinin "rəhbər və istiqamətləndirici qüvvəsi" kimi qələmə verilən vahid Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaranması və fəaliyyəti fonunda nəzərdən keçirilmişdir. Tarix elminin ideolojiləşdirilməsi, onun birpartiyalı diktata tabe edilməsi son nəticədə elmi tədqiqatlarda siyasi partiyaların təsnifatı stereotipinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu təsnifata görə, bolşevik düşərgəsinə daxil olmayan bütün partiyalar "qeyri-proletar", "burjua" partiyaları adlandırılırdı. Nəticədə Azərbaycanın bütün millətçi və millətçi-demokratik təşkilatları, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş siyasi partiyalar da "əksinqilabçı", "millətçi" partiyalar elan edilmiş, onların ümu-

miyyətlə “xalq düşmənlərindən” ibarət olması təsəvvürü yaradılmışdı. Hətta XX əsrin əvvəlində fəaliyyətdə olmuş milli partiyaların qısa xarakteristikası verilən işlərdə də həmin partiyaların Azərbaycanın siyasi tarixində rolunun obyektiv qiymətləndirildiyini deyə bilmərik. “Difai”, “Müdafiə”, “Müsavat” və başqa milli partiya və təşkilatların fəaliyyəti Azərbaycan xalq kütlələrini həqiqi siyasi mübarizədən yayındırmaq, milli ayrı-seçkiliyi qızışdırmaq, panislamizm ideyalarını yaymaq məqsədi güdən burjua-millətçi hərəkatların təzahürü hesab edilirdi. Müəlliflər 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələrində həm “Daşnaksutyun” partiyasını, həm də onun təcavüzünə müqavimət göstərən Azərbaycan milli partiyalarını eyni dərəcədə günahlandırırdılar.[1] Beləliklə, azərbaycanlıların milli mənlik şüurunun oyanması prosesi, milli partiyalar yaratmaq hərəkatı burjua millətçiliyi kimi, Azərbaycan xalqının həqiqi arzuları və amallarına heç bir aidiyyəti olmayan məhdud sinfi mənafelərin təzahürünün nəticəsi kimi qiymətləndirilirdi. Bu qəbildən olan araşdirmalarda qiymətli faktiki materiallar olduğuna baxmayaraq, onlarda sovet ideoloji məqamların üstünlük təşkil etməsi bu tədqiqatların elmi dəyərini azaltmaya bilməzdi. Bununla belə, o dövrdə Milli partiyalar haqqında arxiv materiallarından istifadə olunmasında mövcud olan məhdudiyyətlər bu araşdırmaların müəlliflərini dəlillərə əsaslanmayan nəticələrə gətirib çıxartmışdı.

---

[1] Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955; Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. В 2-х частях. ч.2, Баку, 1966; Mustafayev Q. XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973

“Difai” partiyasının tarixinin öyrənilməsinə ilk dəfə 1905-ci il inqilabının 20 illiyi münasibətilə Ə. Əhmədovun yazdığı, lakin sovet dövründə dərc edilməmiş monoqrafiyada cəhd göstərilmişdir. Müəllif bu işdə çar arxivlərinin dərc olunmuş və olunmamış zəngin materiallarından, rəsmi hesabatlardan, müxtəlif dövri nəşrlərdən istifadə etməklə, Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin bir sıra aspektlərini işıqlandırmış, milli siyasi partiyaların və təşkilatların, o cümlədən “Difai” partiyasının yaranması ilə bağlı bəzi məsələləri açıqlamışdır. Müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, “Difai” ermənilərin “Daşnaksutyun” partiyasının bir növ prototipi olmuş, siyasi mübarizənin taktika və metodlarını bütünlüklə daşnaklardan əxz etmişdir. Ə. Əhmədovun fikrincə, fərq yalnız bundan ibarət idi ki, “Daşnaksutyun” Avropa proletariatını çaşdırmaq məqsədilə öz fəaliyyətində sosializmi əldə bayraq etmiş, “Difai”nin proqramının əsasını isə şəriət prinsipləri təşkil etmişdir.[1] Burada birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, müəllifin fikri ilə razılaşmaq çətindir: məlum olduğu kimi, “Daşnaksutyun” lap əvvəldən yeni ərazilər iddiasında olan, terror metodu seçmiş, öz etnosunun müstəsnalığını bəyan edən bir partiya kimi yaranmışdır. “Difai” isə bu hərəkətlərə cavab olaraq, antiterror təşkilatı kimi yaradılmışdır. Bu məqamlar partiyanın adından da, onun fəaliyyət proqramının məzmunundan da görünür. “Difai” partiyasına o dövrün ən yüksək təhsilli, Avropanın ən yaxşı universitetlərini bitirmiş adamlar rəhbərlik edirdi. Onlar sonralar Qafqazda ilk sivil türk dövləti yaratmağı qarşılarına məqsəd kimi qoymuşdular. “Difai”nin proqra-

---

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г. Баку , 2002,с.290.

mının ayrı-ayrı məqamları müsəlman əhalinin əsas kütləsini bu partiyaya cəlb etmək nəzərdə tuturdu. “Daşnaksutyun” o dövrdə həm erməni ziyalıları arasında, həm də geniş xalq kütlələri arasında rəğbət hissi doğuran sosializm şüarlarından həvəslə istifadə edirdi. Lakin əslində onlar bu sosialist anturajından özlərinin məhdud millətçi məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirdilər. Ölkədə ümumi inqilabi yüksəliş şəraitində “Daşnaksutyun” müvafiq mütərəqqi inqilabi şüarlar irəli sürməsəydi, uğur qazanmağa ümid bəsləyə bilməzdi. Bu fikri təsdiqləmək üçün “Daşnaksutyun” partiyasının 1907-ci ildə qəbul etdiyi minimum proqrama müraciət etmək kifayətdir. Həmin proqramda deyilir: “Daşnaksutyun” “inqilabi və sosialist partiya olmaqla, erməni zəhmətkeş kütlələrinin iqtisadi, siyasi və milli maraqlarını müdafiə etməyi, monarxiyanı xalq hakimiyyəti ilə, kapitalizmi isə əmək alətlərinin və istehsal vasitələrinin sosialistləşdirilməsi ilə əvəz etməyi nəzərdə tutur”. Bundan əlavə, sözügedən proqramda həm fəhlələr, həm kəndlilər, həm də ziyalılar üçün müxtəlif hüquq və azadlıqlara dair bolluca vədlər vardı”.[1] Başqa cür ola da bilməzdi: daşnaklar öz proqramında bütün bu mütərəqqi prinsip və müddəaları təsbit etmədən erməni əhalisinin xeyli hissəsini öz sıralarına heç vaxt cəlb edə bilməz, cəlb etdiklərini də saxlaya bilməzdilər. Lakin bütün bu demokratik vədlər “Daşnaksutyun”un parad fasadından başqa bir şey deyildi, həmin fasadın arxasında isə ermənilərin milli müstəsnalığı barədə iddialar, qonşu xalqlara nifrət hissləri, bu xalqların əraziləri hesabına varlanmaq cəhdləri gizlənirdi.

[1] Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Баку, 1990,с. 27-29.

Ə.Əhmədovun həmin əsəri yalnız 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa ediləndən sonra işıq üzü görmüşdüsə, XX əsrin 30-cu illərində Bakı şəhərinin 132 №-li orta məktəbinin tarix müəllimi A.Ağalarov tərəfindən yazılmış, “Difai” partiyasının tarixinə həsr edilmiş başqa bir iş isə hələ də nəşr edilməmişdir. Buna görə də həmin tədqiqat üzərində daha ətraflı dayanmağı zəruri hesab edirəm. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivinin fondlarında saxlanılan bu əsər iki mənbə əsasında yazılmışdır: **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin** Xarici İşlər Nazirliyi yanında rusların ucqarlarda siyasətinə dair materialların toplanması üzrə Xüsusi Komissiyanın arxiv fondu və 1905-ci ildə senator Kuzminski tərəfindən Bakı şəhərində və Bakı quberniyasında aparılmış təftiş haqqında hesabat. Müəllif özü də etiraf edir ki, tədqiqatın mənbələr bazası bu cür məhdud olduğuna görə, orada “Difai” partiyası haqqında məlumatlar fraqmentar olması ilə fərqlənir. Məsələnin səthi işıqlandırılması müəllifin “Difai” partiyasının yaranmasının ilkin şərtlərini obyektiv araşdırmasına, partiyanın daxili təşkilini və onun fəaliyyətinin xarakterini daha ətraflı işıqlandırmasına imkan verməmişdir. A.Ağalarov partiyanın yaranma səbəblərini, onun məqsədlərini və Azərbaycan xalqının milli hərəkatı tarixində rolunu açıqlayaraq yazır: “Türklər arasında kapitalizmin inkişaf etməsi və sənaye burjuaziyasının yaranması əvvəllər də mövcud olan daha güclü erməni burjuaziyası ilə iqtisadi rəqabəti kəskinləşdirməyə bilməzdi. Bu iki xalqın bir-biri ilə düşmənçilik edən burjua sinifləri, eləcə də çarizmin Zaqafqaziyadakı

siyasəti 1905-1906-cı illərdə milli zəmində toqquşmalara gətirib çıxardı. Bu hadisələr türk burjua mühitində bu diyarın başqa xalqlarına qarşı birləşmək ideyalarının inkişaf etməsinə ciddi təkan verdi”. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanda millətçilik ideyalarının inkişafı burjuaziya-nın yaranması ilə əlaqədardır, kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində isə başda iri mülkiyyətçilər olmaqla mili hərəkat yarandı. Müəllif belə hesab edir ki, “Difai” partiyası “ermənilərlə yeni milli toqquşmalar baş verəcəyi təqdirdə türk burjuaziyasının öz mülkiyyətinə və ticarət dövriyyəsinə görə təşviş və qorxu keçirməsi” nəticəsində yaranmışdır və burjuaziya “öz əmlakını əldə saxlamaq və ticarət-sənaye maraqları ilə əlaqədar olaraq azadlıq hərəkatına başçılıq edirdi”. Beləliklə, müəllif “Difai” partiyasının yaranması səbəblərini açıqlayarkən tarixi hadisələrin işıqlandırılmasında marksizm ideologiyası çərçivəsindən kənara çıxa bilməmiş və bu problemə sinfi mövqedən yanaşmışdır. Müəllifin fikrincə, “Difai” öz sosial tərkibinə görə xırda burjua partiyası, “türk ziyalılarının liberal-demokratik əhval-ruhiyyəli hissəsi tərəfindən təşviq edilən və iri kapitalla bir qədər bağlı olan millətçi partiya” olmuşdur. Ağalarov “Difai”ni sözün həqiqi mənasında partiya hesab etmirdi, çünki “onun dəqiq siyasi proqramı, qəti taktikası, aydın partiya xətti yox idi”. Bundan başqa “mövcud olduğu çox qısa dövrdə partiya hələ təşkilatlanma dövrünü keçirir, əsasən türklərin milli həyatının ən ümdə hadisələrinə münasibət bildirirdi”. Müəllif partiyanın öz fəaliyyətinə xitam verməsinin səbəbləri haqqında söhbət açaraq qeyd edir ki, “1905-ci il

inqilabından sonra Rusiyada başlanmış irtica" nəticəsində geniş miqyas almış repressiyalarla yanaşı, "partiyanın əhalidən aldığı güclü töycülər, əhali arasında məyusluq və müqavimətə səbəb olmuş", bu isə partiyanın fəaliyyətinə xitam verilməsində az rol oynamamışdır.[1]

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında məxsusi olaraq "Difai" partiyasının tarixinə həsr edilmiş və dərc olunmuş yeganə əsər V.A.Lernerin məqaləsi idi. Bu məqalə sovet ideologiyasının güclü təsiri altında yazılmışdır.[2]

1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı toqquşmalar "Difai" partiyasının yaradılmasında həlledici rol oynamışdır. Ona görə də bu işdə həmin hadisələrin səbəblərinə toxunmamaq olmaz. Bu gün tarix elmində əvvəllər "sarsılmaz xalqlar dostluğu"na xələl gətirmək cəhdləri ilə əlaqədar ittihamlara təhrik edə biləcək məsələlərə səmimi yanaşmaq mümkündür. Vaxtilə baş vermiş hadisələrin çoxu əvvəlki tarix dərsliklərində və monoqrafiyalarda birtərəfli təsvir edildiyindən tamam başqa şəkildə qarşıya çıxır. O vaxtlar erməni-azərbaycanlı münaqişələri barədə yalnız ötəri, necə deyərlər, sözarası söhbət açmaq olardı.

1905-1906-cı illərin hadisələrinin tarixinə dair tam və

---

[1] Агаларов А. Краткий очерк из истории Тюркской партии «Дифаи» // Государственный Архив Политических партий и Общественных движений Азербайджанской Республики (ГАППОДАР): Ф.456, оп.10, д. 109, л. 1-39.

[2] Лернер В.А. К вопросу о деятельности в Азербайджане буржуазно-националистической организации "Дифаи". Доклады АН Азерб.ССР. т.XXXV. №1. 1979, с.92 -96.

ümumiləşdirici mənbələrdən biri (arxiv materiallarından əlavə) Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin sənədlər əsasında yazdığı kitab hesab edilməlidir. Bu kitab 1911-ci ildə çap edilmiş, lakin sonralar, sovet hakimiyyəti dövründə təkrar nəşr olunmamış, onun adı heç yerdə çəkilməmişdir, hətta belə bir kitabın mövcud olması faktını da unutdurmağa çalışırdılar. Bu da təəccüblü deyil, çünki həmin kitabda toplanmış faktlar son dərəcə hiddətləndirici olmaqla, sosializmin təbliğ etdiyi Cənubi Qafqaz xalqlarının "əsrlər boyu dost olması" barədə konsepsiyaya əsla uyğun gəlmirdi. Erməni millətçilərinin təqsiri üzündən Azərbaycan xalqının başına gətirilmiş fəlakətlər haqqında qərəzsiz, sözün tam mənasında sənədlərə əsaslanan hekayət oxucunu sarsıdırdı. Bu kitab yalnız 1991-ci ildə təkrar nəşr edilmiş və geniş oxucu auditoriyasının sərəncamına verilmişdir.

M.S.Ordubadinin həmin hadisələrdən dərhal sonra yazılmış kitabının əsasını çoxsaylı şahid ifadələri və 245 müxbir məktubu təşkil edir. Yazıçı hadisələri qərəzsiz mövqedən şərhinə çalışaraq münaqişənin hər iki tərəfinin təqdim etdiyi materiallardan bəhrələnmişdir. Məsələn, Ordubadi 1905-ci ildə Yelizavetpolda baş vermiş qanlı hadisələr haqqında Ələkbər bəy Rəfibəyov tərəfindən ona göndərilmiş materiallardan istifadə etmişdir. O, erməni jurnalisti, Yelizavetpoldakı qanlı hadisələrdə azərbaycanlıları əsas təqsirkar hesab edən İ.Əlibəyovun yazılarına da münasibət bildirmişdir.[1] 1905-1906-cı illərin faciəli hadi-

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı , 1991, s.89; Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http: //www.armenianhouse.org/;

sələrinin canlı şahidi olmuş Ordubadi millətlərarası münaqişələrə və qan tökülməsinə gətirib çıxarmış səbəblər barədə öz mülahizələrini şərh edir: 1) "Daşnaksutyun" partiyasının tətbiq etdiyi despotik idarəetmə üslubu Qafqazda bir sıra qanlı hadisələrə səbəb olmuşdur; 2) münaqişələr dövründə hökumət məmurlarının tam acizliyi; 3) Azərbaycanlıların avamlığı və geridə qalması; 4) ermənilərin muxtariyyət haqqında arzuları.[1]

M.M.Nəvvab 1905-1906-cı illər dövründə Qarabağda baş vermiş hadisələrin canlı şahidi olmuşdur. Bu hadisələr barədə məlumat verən müəllif general-qubernator Qoloşşapovun şəxsiyyəti üzərində ətraflı dayanır, onun Şuşada azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi mənfur əməlləri açıqlayır, icraçıların adını çəkmədən ona sui-qəsd edilməsi faktına toxunur.[2] İnqilabdan əvvəlki dövrdə yazılmış işlər arasında Şərqi Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində Çar Rusiyasının vitse-konsul olmuş A.F.Mayevskinin işini də qeyd etmək lazımdır. Bu işin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif, Çar Rusiyası hökumətinin mənafelərini təmsil edən məmur XX əsrin əvvəlində azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı toqquşmaların səbəblərini obyektiv təsvir edir.[3] XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, erməni-azərbaycanlı münaqişələrinin səbəbləri, siyasi partiyaların yaranması məsələləri M.Ə.Rəsulzadə,

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 8-10.
[2] Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
[3] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как, один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993.

M.B.Məmmədzadə, A.Ziyadxanov, N.Şeyxzamanlı (Keykur) və C.Zeynaloğlunun əsərlərində də ətraflı işıqlandırılmışdır.[1]

İ.Bağırovanın əsəri Şimali Azərbaycanda milli siyasi partiyaların tarixinin öyrənilməsində yeni mərhələ olmuşdur. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq geniş mənbəşünaslıq materiallarını elmi dövriyyəyə cəlb etmək əsasında 1900-1917-ci illərdə Azərbaycanın siyasi partiyalarının bütün palitrası ətraflı işıqlandırılır.[2] D.B.Seyidzadənin doktorluq dissertasiyası onun hələ sovet dövründə dərc edilmiş, elmdə ideoloji çərçivələrin mövcud olduğu şəraitdə Azərbaycanda burjua hərəkatının əsas problemlərinin tədqiq edildiyi, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələrinin səciyyələndirildiyi monoqrafiyanın məntiqi davamıdır. Dissertasiya işində Çar Rusiyasının siyasi həyatının ən müxtəlif sahələrində Azərbaycan burjuaziyasının fəaliyyəti, onun milli hərəkatda rolu təhlil edilir. Bununla bərabər, müəllif Azərbaycanda milli partiyaların yaranması haqqında xeyli məlumat verir.[3] Müəllif “Difai”, “Müdafiə”, “Müsavat” partiyalarının fəaliyyəti

---

[1] Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990; Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992; Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992; Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı, 1993; Şeyxzamanlı (Keykur) N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari. Bakı, 1997;

[2] Багирова И.И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997.

[3] Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века Баку, 1978; Её же. Общественно-политическая деятельность азербайджанской буржуазии (1905-февраль1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку, 1993;

üzərində daha ətraflı dayanır. A.Balayev, X.Məmmədov, H.Baykara və S.Süleymanovanın əsərlərində "Difai" partiyasının yaranması və fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr fonunda işıqlandırılır, bu partiyanın müsəlman əhalinin ermənilər tərəfindən qırılmaqdan qorunmasında, Çar Rusiyasının inzibati orqanlarının repressiyalarından müdafiə olunmasında rolu qeyd edilir.[1]

Postsovet erməni tarixşünaslığında erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin səbəbləri izah edilərkən əsas diqqət pantürkizm və panislamizm ideyalarının mövcud olmasına yönəldilir və bu ideyalar nəinki XX əsrin əvvəlində, hətta müasir mərhələdə də iki xalq arasında qanlı qarşıdurmanın əsas mənbəyi kimi təqdim olunur. Ümumiyyətlə, müasir erməni tarixşünaslığı indiki mərhələdə erməni-azərbaycanlı münaqişəsini "1890-cı ildən 1923-cü ilə qədər erməni-türk (osmanlı) düşmənçiliyinin üzvi davamı kimi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini isə bu münaqişənin tərkib hissəsi" kimi təqdim edir.[2]

---

[1] Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi. Bakı, 1992; Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər. Bakı,1996; Балаев А. Национальное движение в Азербайджане 1917-1918 гг. Баку, 1998; Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvələri) Bakı, 1999; Мусаев Д.М., Раджабов Р.А., Мустафаев Д.М. Из общественно-политической истории Азербайджана XX столетия Баку, 1999.

[2] Айвазян А. Урегулирование карабахского конфликта и стратегическая безопасность Армении, Ереван, 1998, с. 19 ; См: Варданян Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума. (На основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и

Müasir erməni tarixşünaslığı 1905-1906-cı illər hadisələrinin səbəblərini tədqiq edərək, bu nəticəyə gəlmişdir: çarizm etnoslararası ayrı-seçkiliyin şiddətlənməsində qızışdırıcı rol oynamış olsa da, sovet tarixşünaslığı bu məsələdə çarizmin "xidmətlərini" aşkar şişirtmişdir. Erməni müəlliflər öz əsərlərində tarixi faktları təhrif edir, arzu etdiklərini həqiqət kimi qələmə verərək, 1905-1906-cı illərin toqquşmaları dövründə bu və ya digər quberniya, qəza və kəndlərin "dinc erməni sakinləri"nin "qılıncdan keçirilməsi" hallarını əlvan boyalarla təsvir edirlər. Guya bu cür münaqişələr "sivilizasiyadan bixəbər", "vəhşi", "fanatik", "cahil" tatarlara (azərbaycanlılara) xas olan davranışın nəticəsidir. Müasir tarixşünaslıqda, xüsusən publisistlər və yazıçılar arasında belə bir tezis üstünlük təşkil edir ki, əgər ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnik uyuşmazlıq olmasaydı, onları bu cür qanlı hadisələrə təhrik etmək mümkün olmazdı.[1] Erməni millətçiləri ermənilərlə azərbaycanlıların milli uyuşmazlığı barəsində bu cür ritorika vasitəsilə bu gün Dağlıq Qarabağ ətrafında yaranmış ərazi-etnik, mahiyyət etibarilə geosiyasi münaqişəni bir-birini qarşılıqlı istisna edən iki milli identikliyin və hətta iki dini konfessiyanın münaqişə forması kimi qələmə verməyə çalışırlar. Bu cür mühakimələrdən irqçilik qoxusu gəlir, çünki təbiətdə etnoslararası uyuşmazlıq yoxdur. Uyuşmazlıq ideyası siyasi düşmənlər tərəfindən və hadisələrin məcmusunun təsiri ilə süni şəkildə yaradıla bilər. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə

азербайджанского социумов): http: //old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf

[1] Шехтман Б. Пламя давних пожаров. Опубликовано в журнале "Pro Armenia" (Москва), 1992-1993 гг. http: //www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/result.html

Qafqazın bütün müsəlman xalqları imperiyanın və erməni millətçilərinin nəzərində düşmən kimi qələmə verilmiş, bu xalqların hamısı həmin qarşıdurmada müəyyən dərəcədə iştirak etmişlər. XVIII əsrdə xristian din xadimlərindən biri yazırdı: “Qədim kitablarda xonlar, sonradan isə ləzgilər adlanan lek tayfası lap əvvəldən bizim Atropatakan ölkəsinin, erməni xalqının və bizim dinimizin təbii düşmənləridir”.[1] Göründüyü kimi, hətta çoxsaylı başqa fikirlərdə Qafqaz müsəlmanlarına münasibətdə onların “düşmən” adlandırılması adi hal idi, qarşı tərəfdən isə bu cür münasibətin əlamətləri müşahidə edilmir.

Haqqında söhbət gedən münaqişələr zamanı regionda ermənilərə qarşı ənənəvi “oyunçu” və özünün əsas müttəfiqi hesab etdiyi Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların. – **Müəllif**) Türkiyə tərəfindən açıq dəstəklənməsi mövzusuna erməni tarixşünaslığında xüsusi diqqət yetirilir.[2] Bu qəbildən olan yazılarda XX əsrin əvvəlində münaqişə tərəflərinin davranışının tarixi sələfliyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir və Qarabağ münaqişəsi ilə paralel müqayisə aparılır. Bildirilir ki, hərbi əməliyyatların təşəbbüsçüsü olmayan erməni tərəfi gərginliyin şiddətlənməsi prosesində özünün qüvvələrini və resurslarını uğurlu müdafiə və əks-hücum əməliyyatları üzərində cəmləşdirə bilmişdir. Müasir erməni publisistikasında və elmi ədəbiyyatda 1905-1906-cı illər hadisələrinin reprezentasiyası

---

[1] Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.). Редактор акад. З.М. Буниятов, Баку, Элм. 1989, 48 с.; http: // www.preslib.az/ru/view/ebooks/kh/

[2] Варданян Т. Проявление татарского национализма в Закавказье в начале 20-го века, Вестник Ереванского госуниверситета, Ереван, 2000, с.3 http: //old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf

sovet dövrünə xas olan “sinfi” xarakter əvəzinə, aşkar milli cizgilər kəsb edir. Erməni tarixşünaslığında “özlərini türklərin hücumlarından qorumaq məcburiyyətində qalmış sülhsevər və daha sivil erməni” modelinin qavranılmasını fəallaşdıran məqamlara xüsusi diqqət yetirilir (burada türklər, tatarlar, azərbaycanlılar vahid müstəvidə qəbul edilirlər).

Müasir mərhələdə erməni tarixşünaslığı “Daşnaksutyun” partiyasının fəaliyyətini qəhrəmanlıq kimi təsvir edir, halbuki erməni sovet tarixşünaslığında bu məsələ vaxtilə tamam əks mövqedən şərh olunurdu. Erməni tarixçisi Q.Simonyan yazır: “Erməni xalqının “Daşnaksutyun” kimi bir inqilabi təşkilati “öz ağuşunda qoruyub saxlaması” erməni xalqı üçün taleyüklü bir təsadüf idi. Dəhşətli fəlakətlər dövründə “Daşnaksutyun” vəziyyəti düzgün qiymətləndirmiş, öz missiyasını dərk etmiş və heyrətamiz bir çevikliklə özünün bütün qüvvələrini Qafqaz ermənilərinin xilas edilməsi işinə yönəltmişdir”.[1] Burada əsas diqqət belə bir tezisə cəlb edilir ki, məcburi, lakin uğurlu özünümüdafiə münaqişə tərəflərinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsinin müxtəlif olmasının nəticəsidir. Erməni tədqiqatçılar qərb müəlliflərinin Rusiya İmperiyasında yaşamış müsəlmanların (həm Zaqafqaziya, həm də Krım mənşəli müsəlmanların) milli mənlik şüuru-

---

[1] Симонян Г. На путях освободительной борьбы, в 4-х книгах, кн. 1, Ереван, 2003, с. 312 См: Варданян Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума. (На основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и азербайджанского социумов): http: //old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf

nun dirçəlməsi proseslərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərindən sitatlar gətirirlər. Həmin müəlliflər bu yolla “Daşnaksutyun” partiyasının və onun sözügedən qanlı hadisələrə görə birbaşa məsuliyyət daşıyan silahlı qruplarının törətdiyi cinayətləri gizlətməyə çalışırlar. 1905-1906-cı illər hadisələrinin reprezentasiyasında sadalanan bütün aspektlər erməni müəlliflər üçün son iyirmi ildə Qarabağda davam edən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini “tarixin təkrarlanması” kimi qələmə vermək məqsədilə istifadə olunan çox güclü təbliğat vasitəsidir.

Postsovet Rusiya tarixşünaslığında da Rusiya İmperiyasında milli məsələnin həllinin dolğun tarixi mənzərəsini yaratmağa cəhdlər olmuşdur. Bəzi mütəxəssislər Rusiya İmperiyasının inkişafında milli problemlərin rolunu Rusiya İmperiyası ərazisində etnoslararası münaqişə məsələləri kontekstində nəzərdən keçirirlər. Tədqiqatçılar Rusiya İmperiyasında etnoslararası ziddiyyətlərin öyrənilməsi çərçivəsində, əvvələn, millətlərarası ziddiyyətlərin səbəbləri və onların polietnik dövlətin davamlılığına təsiri barədə suallara cavab verməyə və ikincisi, etnoslararası münaqişələrdə iqtidarın davranışını təhlil etməyə çalışırlar. Məsələn, L.S.Qataqova öz məqaləsində XX əsrdə Qafqazda etnik ziddiyyətlər yaranmasının aşağıdakı əsas səbəblərini göstərir: coğrafi amillər (ərazinin məhdudluğu), sərt təbii-iqlim şəraiti, etnik amillər (eyni ərazidə məskunlaşmış etnosların çox olması), konfessional amillər (xristianlıqla islamın həddən artıq yaxın qonşuluğu), köçürmə siyasəti (torpaq məsələsində köçkünlərə güzəştlər və həvəsləndirmələr sistemi hesabına yerli əhalinin torpaq hüquqlarının tapdalanması), elitaların qarşılıqlı təsiri və s. Müəllifin çıxardığı nəticə maraqlıdır: onun fikrincə, Qafqazda etnik

münaqişələr etnoslardaxili parçalanmanı aradan qaldırmağa, etnosların birləşməsinə və etnik mənlik şüurunun inkişafına kömək etmişdir. Bununla bərabər, müəllif qeyd edir ki, imperiya hakimiyyətinin bu münaqişələri qızışdırmağa obyektiv marağı yox idi və çox vaxt hökumətin yeritdiyi xətt, daha doğrusu, məmurların bu və ya digər oriyentasiyası, onların səriştəsiz və yöndəmsiz hərəkətləri münaqişələr üçün ciddi əsasların mənbəyi olurdu. [1] Y.Vorobyova "özgə xalqın nümayəndəsi" termininin məzmununu və Rusiya İmperiyasında onun inkişaf yolunu təhlil etmişdir. Müəllifin fikrincə, hakim dairələrdə özgə xalqın nümayəndələri ilə bağlı bu və ya digər məsələnin vaciblik dərəcəsi qiymətləndirilərkən, onların həmin məsələyə münasibəti bütövlükdə siyasi xətti əks etdirmir və ayrı-ayrı etnoslar mühitində hökumətə qarşı əhval-ruhiyyənin inkişaf dərəcəsindən asılı olurdu, çünki məhz həmin etnoslar hakimiyyətin nəzərində dövlətin vəhdəti üçün daha təhlükəli hesab edilirdi. Müəllif belə hesab edir ki, XX əsrin əvvəlində hökumətin mövqeyi daha da müəyyənləşmişdir. Bu dövrdə özgə xalqın nümayəndələri 1905-ci il inqilabının sınağından keçmiş, onların ölkənin siyasi həyatında iştirak etmək imkanları "yoxlanmış", bu inqilab hakim dairələrin nəzərində bir növ loyallıq testi olmuşdur. Vorobyova yazır ki, "İqtidarın fikrincə, özgə xalqın nümayəndələri arasında ən az təhlükə mənbəyi sayılan müsəlmanlar idi. Hökumət bunu polyaklar, ermənilər, finlər, almanlarla müqayisədə müsəlmanların "mədəni geriliyi" ilə izah edirdi. Bu "mədəni gerilik" nəticəsində müsəlmanlar millətçilik, yəni "separatist" ideyalara

---

[1] Гатагова Л.С. Кавказ после Кавказской войны: этноконфликтный аспект // Россия и Кавказ сквозь два столетия. М., 2001. с. 47 - 57.

başqalarından az "yoluxmuşdu", müsəlman əhali arasında solçular, demək olar ki, yox idi. Bununla əlaqədar, müsəlman məsələsi hökuməti digər "özgə xalqların nümayəndələri" ilə bağlı məsələlərdən xeyli az narahat edirdi".[1] Lakin çar hökuməti yaxşı başa düşürdü ki, xalqlar arasında müəyyən gərginlik saxlamaq, bu halda arbitr rolunda çıxış etmək zəruridir, çünki əks halda getdikcə genişlənməkdə olan sosial-demokratiya ideyaları artıq hər yerdə bu və ya digər dərəcədə bərqərar olmaqda idi. Ümumiyyətlə, rusiyalı müəlliflərin əsərlərində əsas tədqiqat obyektləri, ilk növbədə, ruslarla "özgə xalqın nümayəndələri" arasında münaqişə vəziyyətləridir. Başqa etnoslar arasında ziddiyyətlər isə praktiki olaraq öyrənilmir. Halbuki imperiya bu cür münaqişələri müəyyən dərəcədə dəstəkləyir ki, həmin etnoslar birləşməsinlər.

Sovet tarixşünaslığı yetmiş il müddətində XX əsrin əvvəlində baş vermiş hadisələrin, ilk növbədə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlərin işıqlandırılmasında xarici müəlliflərin işlərini kəskin tənqid etmiş, onlara "burjua saxtakarları" damğası vurmuş, tarixi proseslərə xarici tədqiqatçıların obyektiv baxışı isə həmişəlik bərqərar olmuş faktların qəsdən təhrif edilməsi kimi qələmə verilmişdir. Sovet dövründə xüsusi fondlarda saxlanılan və geniş oxucu kütləsi üçün əlçatmaz olan bu işlər Şimali Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa ediləndən sonra elmi dövriyyədə çox populyarlaşmışdır. Lakin bu dəfə əks meyl

---

[1] Воробьева Е.И. (Кэмпбелл) «Единая и неделимая Россия» и «инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. М., 2001; http: //www.policy03.narod.ru

müşahidə olunurdu: həmin işləri dərindən təhlil etmədən, onları ideallaşdırmağa cəhd göstərilirdi. Müasir dövrdə Azərbaycan tarixinin bizi maraqlandıran dövrünə aid problemləri həmin müəlliflərin əsərlərindən istifadə etmədən araşdırmaq ağlabatmazdır. Lakin həmin əsərlərin bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, onların da müəyyən nöqsanları vardır. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, sovet arxivlərindən istifadə etmək imkanları məhdud olan əcnəbi müəlliflər Azərbaycan tarixinə dair dərin araşdırmalar aparmaq imkanından məhrum idilər.

Əsərləri milli demokratik hərəkata, o cümlədən XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın siyasi partiyalarının tarixinə həsr edilmiş müəlliflər arasında amerikalı tədqiqatçı T.Sventoxovskinin adı xüsusi qeyd edilməlidir. Sventoxovskinin fikrincə, “Difai” partiyası əsasən antirusiya xarakterli fəaliyyəti ilə Şamil dövründən sonra heç bir mütəşəkkil müqavimət görməmiş bir ölkədə çar rejiminə uzun illər dinməzcə itaət edilməsinə son qoymuş oldu. Müəllif “Difai” partiyasının yaranması səbəblərini açıqlayaraq, qeyd edir ki, daşnakların ali təşkilatının mövcud olması və rus-erməni alyansının təhlükəli reallığa çevrilməsi azərbaycanlıları bu təhlükəyə qarşı müqavimət göstərmək üçün gizli siyasi təşkilat yaratmağa sövq etmişdir. Lakin Sventoxovskinin bu fikri tamamilə əsassızdır ki, guya “Difai” partiyasının fəaliyyətində bütün Zaqafqaziya xalqlarının birliyi ideyası aşkar nəzərə çarpırdı; guya partiyanın əsas üzvləri daşnak partiyasının nümayəndələri ilə əlaqə saxlayırmış; bir-biri ilə düşmənçilik edən, siyasi cəhətdən təşkilatlanmış bu iki qrup Zaqafqaziya xalqla-

rının birliyinə nail olmaq yolu ilə rus işğalından xilas olmaq ideyasında bir-biri ilə dil tapa bilmişdir.[1]

Amerikalı tədqiqatçı Odri Olştadt erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının səbəblərini təhlil edərək yazır ki, Bakının və bütövlükdə Azərbaycanın sərvətlərinə əslində azərbaycanlılar nəzarət edirdi. Lakin, müəllifin fikrincə, erməni köçkünlərinin buraya axını və azərbaycanlılara qarşı milli ayrı-seçkilik siyasəti onların gərginliyinə və narazılığına səbəb olmuşdu. Olştadt daha sonra yazır: "Ermənilər ruslarla xüsusi münasibətləri olan varlı etnik azlıq idi, imperiya qanunları azərbaycanlılarla müqayisədə ermənilərə daha çox üstünlük verirdi. Ermənilərin çoxu inzibati və məhkəmə aparatında xidmət edirdi, halbuki azərbaycanlıların (ümumiyyətlə müsəlmanların) dövlət vəzifələri tutması qadağan edilmişdi. XIX əsrin ortalarında Abşeronda başlanmış neft bumu nəticəsində Bakı çoxsaylı erməni əməkçi miqrantları özünə cəlb etmişdi. Milyonçu erməni neft sənayeçilərinin (Mantaşev, Qukasov və başqaları) meydana çıxması iqtisadi rəqabəti daha da kəskinləşdirmişdi. Nəhayət, Olştadtın fikrincə, "hər iki xalqın – həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin arasında siyasi hərəkatın və milli ideyaların formalaşması

---

[1] Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000; Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http: //www.kitabxana.org/site/sventoch. htm; Его же. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане. Азербайджан и Россия: общества и государства / Отв. ред. и сост. Д. Е. Фурман.М., 2001; http: //www.sakharov-center.ru/publications /azrus/az_002.htm

prosesi gedirdi. Fərq ondan ibarət idi ki, azərbaycanlılar öz məqsədlərinə rusların, ermənilər isə azərbaycanlıların hesabına çatmaq istəyirdilər”.[1]

“Difai” partiyasının yaranması və fəaliyyəti tarixini, eləcə də Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərin tarixini öyrənərkən mənbə bazasının spesifikasını nəzərə almaq zəruridir. Tədqiq edilən mövzu üzrə mənbələrin əsas hissəsi Azərbaycan Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivinin (ADSPİHA) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin (ARDTA) fondlarında cəmləşmişdir. Tədqiq edilən dövrün siyasi şəraitini, “Difai” partiyası, onun liderləri, partiyanın ayrı-ayrı regionlarda fəaliyyət göstərmiş bölmələri haqqında məlumat almaq üçün Yelizavetpol Qubernatorunun Dəftərxanasının ARDTA-da saxlanılan fondları və başqa mənbələr də faydalıdır. “Difai” partiyası haqqında məlumatlar, bir qayda olaraq, sənədlərdə, ilk növbədə Cənubi Qafqazda asayişin və siyasi sabitliyin vəziyyətinə görə bilavasitə məsuliyyət daşıyan çar administrasiyası orqanlarının – Daxili İşlər Nazirliyinin və onun müvafiq strukturlarının sənədlərində əks etdirilmişdir. Yerlərdən hazırlanmış icmallarda, müxtəlif səviyyəli məmurların sərəncamlarında və yazışmalarında, yerli administrasiya nümayəndələrinin sənədlərində “Difai” partiyasının fəaliyyətinə hakim strukturların münasibəti haqqında, partiyanın fəaliyyətinə münasibətdə inzibati orqanların siyasətinin formalaşması mexanizminin elementləri haqqında məlumatlar vardır. Bu

---

[1] Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов / Журнал «Ирс-Наследие», 2008,№ 4 (34), с.49-51.

sənədlərdə partiyanın yaranması və onun kütlələrə təsirinin artmasının səbəbləri haqqında müəyyən analitik material verilir, partiyanın gələcək addımlarını proqnozlaşdırmağa cəhd göstərilir. Bu yazışmaların müəlliflərinin rəsmi hakim dairələrə mənsub olması həmin informasiyanın məzmununa, onun interpretasiyasına təsir göstərir və buna görə də müvafiq mənbələrə tənqidi yanaşma tələb olunur, çünki burada müəlliflərin sosial statusu, onların siyasi simpatiyaları, ideya məqsədləri, təhsil və mədəni səviyyələri kimi amillər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zaqafqaziyaya aidiyyəti olan sənədlərin çoxu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin sərəncamı ilə Arslan Kriçinski tərəfindən toplanmış və "Zaqafqaziyada rus siyasətinə dair sənədlər" adlı bu məcmuənin 1-ci buraxılışı 1920-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Polismeysterlərin, Daxili İşlər Nazirliyinin qəza bölmələrinin rəislərinin Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının qubernatoruna ünvanlanmış, əksər hallarda "tam məxfi" qrifli məruzələrinə əsaslanan bu sənədlər məcmuəsi bölmələr üzrə qruplaşdırılmışdır: milli hərəkatlar, millətlərarası münaqişələr və s. Hazırda həmin məcmuənin materialları Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin 524-cü fondunda saxlanılır.

XX əsrin əvvəlində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiya böyük dünya dövləti idi. Onun ərazisi Yer kürəsinin quru hissəsinin altıda bir hissəsinə bərabər, əhalisi isə 130 milyon nəfərə yaxın idi (1913-cü ildə əhalinin sayı 160 milyondan artıq olmuşdur). Əhalinin təqribən 90%-i kənd yerlərində yaşayırdı. Rusiyanın əhalisi etnik və konfessional tərkibinin son dərəcə müxtəlif olması ilə fərqlənirdi (ölkədə yüzdən çox millət və xalq yaşayırdı). Rusiya kəskin sosial və mədəni təzadlar ölkəsi, ifratlıqlar ölkəsi idi.[1]

Siyasi baxımdan, XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Rusiya çarın qeyri-məhdud və mütləq hakimiyyətə malik olduğu monarxiya idi. Siyasi partiya və təşkilatlara gəldikdə, onlar yalnız qeyri-leqal şəkildə yaranıb mövcud ola bilərdi. Onlar hakimiyyət orqanları tərəfindən hər cür təqiblərə məruz qalırdı[2].

Çar hökuməti dünya imperiyaları üçün ənənəvi kursa – Rusiya zadəganları sırasına daxil olan yerli milli elitalarla əməkdaşlıq kursuna sadiq idi.

XX əsrin əvvəlində Rusiyada millətlərarası münasibətlərin inkişafını müəyyən edən şərtləri nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısında həyata

---

[1] Политические партии России: история и современность. – М.: 2000, с.73

[2] Политические партии России: история и современность. – М.: 2000, с.74

keçirilmiş məlum islahatlar nəticəsində kapitalizmin sürətlə inkişaf etməsi silklərin sosial strukturunda ciddi dəyişikliyə və ölkədəki etnosların əksəriyyətinin həyat fəaliyyətinin əsaslarının qeyri-müntəzəm modernləşməsinə səbəb olmuşdu. Bu isə mənəvi sahədə və ənənəvi şüurda dəyişikliklərlə yanaşı, millətlərarası münasibətlərdə ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarırdı. Milli kütlələrin əhvalı, onların sosial-iqtisadi vəziyyəti, hüquqi statusu, mədəni səviyyəsi, mənəviyyat və din sahələri, milli hüquq və mənafelərin reallaşması – bütün bunlar bilavasitə hökumətin daxili siyasi kursundan, cəmiyyətin aparıcı siyasi qüvvələrinin mövqeyindən, eləcə də Rusiyanın bu və ya digər xalqının məxsusi milli özünüidentifikasiya səviyyəsindən asılı idi. İmperiya rejimi tarixi təşəbbüsü əldən vermişdi və indi onun fəaliyyəti özünü dağıtmağa yönəlmişdi. Rejim ölkəni ənənəvi metodlarla idarə etməkdə davam edir, bu isə onunla bütün müxalifətçi qüvvələr, o cümlədən millətçi qüvvələr arasında qarşıdurmanı dərinləşdirirdi. Dərin ziddiyyətlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nüfuz edir, etnoslararası münasibətlərə həm birbaşa, həm də dolayı yolla təsir göstərirdi. Siyasi hadisələr - 1905-ci ildən başlayan inqilabi sarsıntılar və bunun ardınca siyasi sahədə, iqtisadiyyatda çox məhdud dəyişikliklər, səfərbəredici etnik proseslərin fəallaşmasında və münaqişənin kəskinləşməsində az rol oynamırdı. Məlum olduğu kimi, Rusiya imperiyasının qanunvericiliyində milli mənsubiyyət əlamətinə görə formal hüquqi məhdudiyyətlər, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Konfessional fərqlərə və dövlət dilini (rus dilini) bilmək dərəcəsinə görə hüquqi məhdudiyyətlər tətbiq edilirdi. Lakin konfessional fərqlər əsas etibarilə milli fərqlərlə üst-üstə

düşdüyündən, müxtəlif məhdudiyyətlər və təzyiqlər etnik istiqamət alır və dövlətlə “yadellilər” arasında münasibətlərdə neqativ amilə çevrilir, onlar da həmin məhdudiyyətləri ayrı-seçkilik kimi qəbul edirdi. Ümumiyyətlə, hakim dairələrin bu və ya digər “yadellilərə” münasibətdə siyasəti əsas etibarilə onların mühitində milli ideyaların nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı idi, çünki hakimiyyət məhz “yadelliləri” dövlətin birliyi üçün ən təhlükəli ünsür hesab edirdi.

Sözün geniş mənasında, İmperiyanın qeyri-slavyan mənşəli təbəələrinin hamısı “yadelli” hesab edilirdi. Müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar məhz bu qrupa daxil idi. Xristian məzhəbli qeyri-slavyan xalqlar, o cümlədən gürcülər, ermənilər, baltikyanı bölgədəki etnoslar bu iki qrup arasında orta mövqe tuturdu. İnkişafın və özünüidentifikasiyanın müxtəlif mərhələlərində olan “yadellilər” müxtəlif sivilizasiya birliklərinə mənsub olmaqla ümumrusiya orqanizminə inteqrasiya səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Belə ki, xristian “yadellilər” sırasından olan ali silkin nümayəndələri rus zadəganları ilə bərabər hüquqlarla yerli administrasiyada iştirak edir, bəzi hallarda burada sanballı təsir gücünə malik olurdu. Onlar yüksək dövlət məmuru vəzifələrinə yiyələnir, orduda yüksək vəzifələr tutur, vahid dövlət iyerarxiyasına daxil olur və özləri “rus hakimiyyətinə” çevrilirdi. Üstəlik, ermənilər qəbilindən olan xristian xalqlar özləri istilaçı hesab edilə bilərdi, çünki onlar Cənubi Qafqazın rus ordusu tərəfindən işğal olunmasında, sonra Qafqazın ram edilməsində, daha sonra rus-türk müharibəsində fəal iştirak etmişdi. Bu müharibədə Qafqaz ordusundakı komanda mövqelərinin xeyli hissəsini ermənilər tutmuşdur. Bu isə onlara sadəcə

ruslarla eyni hüquqlar deyil, həm də rus statusu verirdi. Xristian yadellilərin bu hissəsindən fərqli olaraq, imperiyanın müsəlman əhalisində “vətəndaşlığın kifayət qədər inkişaf etməməsi” bəhanəsi ilə onların bir sıra hüquqları məhdudlaşdırılmışdır. Bu məhdudiyyətlər azərbaycanlılara da tamamilə şamil edilirdi. Nəticədə onlar bir sıra siyasi, mülki və dini hüquqlardan məhrum edilmişdilər. Mülki və hərbi idarələrin bütün müəssisələrində yüksək vəzifələr azərbaycanlılar üçün əlçatmaz idi. Rusiya İmperiyasında ayrı-ayrı millətlərin vəziyyətində və mənafelərində bu cür fərqlər və nəticə etibarilə onların milli-siyasi səylərinin üst-üstə düşməməsi çox vaxt onların qarşılıqlı münasibətlərində ciddi problemlər yaradırdı.

Qafqaz kimi polietnik regionlarda sosial münaqişələr millətlərarası münaqişələrlə sıx əlaqəli idi. Burada millətlərarası toqquşmalara gətirib çıxaran münaqişələrin iştirakçıları ən müxtəlif cins-yaş qruplarının, sosial silklərin və siniflərin nümayəndələri idi. Münaqişənin predmeti müxtəlif mülkiyyət növləri – torpaq, otlaqlar, mal-qara, şəxsi əmlak, habelə ənənələr, mərasimlər və adətlər, ticarət, şəxsi münasibətlər ola bilərdi. Əksər hallarda millətlərarası qarşıdurmanın mərkəzində ərazi və sərhəd, hakimiyyətə münasibət, məktəb və ümumiyyətlə təhsil, dil, qanunvericilik və din, yerli özünüidarə orqanlarında təmsil olunma və bu orqanların özlərinin vəziyyəti, kadr siyasəti olurdu. Bəzi hallarda milli təşkilatların üzvləri münaqişələrin subyektlərinə çevrilirdi. Eyni zamanda bir sıra hallarda məhz milli təşkilatlar qarşıdurma vəziyyətində olan tərəfləri barışdıran üçüncü qüvvə rolunda çıxış edirdi. Maarif, təhsil və mədəniyyət sahəsində, mənəviyyat və siyasət sahəsində, daha az hallarda isə iqtisadi sahədə fəaliyyət

göstərən təşkilatlar milli tələblər irəli sürdükdə onlar hakimiyyətlə münaqişənin subyektlərinə çevrilirdi. Belə münaqişələrdə tərəflərdən biri kimi çox vaxt hakim rejimi təcəssüm etdirən müxtəlif dövlət təsisatları çıxış edirdi[1].

Münaqişə geniş miqyas alaraq talançılıq və ya silahlı çıxışlar həddinə çatdıqda həmin münaqişələri yatırmaq üçün hökumətin cəlb etdiyi hərbi hissələr münaqişənin qeyri-rus iştirakçılarının nəzərində rus hakimiyyətini təcəssüm etdirən yeni subyekt kimi qəbul edilirdi. Nəticədə bir sıra münaqişələr hakimiyyətlə etnos arasında qarşıdurma xarakteri kəsb edir, başqaları isə (milli mənafelər və tələblər lap əvvəldən müəyyən təşkilatların çıxışlarının məqsədi olduğu hallarda) bilavasitə dövlətlə onun tərkibinə daxil olan xalqlar arasında münasibətlərə aid olurdu. İmperiyanın milli rayonlarında hakimiyyət orqanları tərəfindən dinc əhaliyə münasibətdə zorakılıq aksiyaları, hətta bu zorakılıqlara qanunun pozulması, vergi ödəməkdən, digər zəruri mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsindən imtina edilməsi ilə haqq qazandırmış olsa belə, labüd olaraq xalqların dövlətə yabançı münasibətini gücləndirirdi. Mərkəzi və regional elitalar da, öz növbəsində, etnoslararası münasibətlərdə deviant əhval-ruhiyyələrdən və münaqişəli vəziyyətlərdən özlərinin tamahkar məqsədlərinə nail olmaq üçün, hakimiyyətə və resurslara yiyələnmək uğrunda mübarizə üçün bir vasitə kimi istifadə edirdilər.

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/ Aman_IstKonf.php

1905-1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişəsi əslində elə bir qarşıdurma idi ki, onun iştirakçıları üçün etnik mənsubiyyət və maraqlar, üstünlüklər ya lap əvvəldən, ya da münaqişə genişləndikcə, əhəmiyyət kəsb edir və ya prioritet olurdu. Bu, tərəflərin bir-birinə təqdim etdiyi iddiaların motivasiyasında ifadə olunurdu. Həmin iddiaların məzmunu bəzən tərəflərin aqressivlik dərəcəsinə, münaqişənin ifadə və həll formasına birbaşa təsir göstərirdi. Hər iki xalqın milli xarakteri, milli davranış stereotipləri, dünyagörüşü, özü barədə rəyi, adət və ənənələri, etnik-mədəni və konfessional xüsusiyyətləri, tarixi yaddaşı və birgə yaşayış təcrübəsi münaqişənin bütün mərhələlərində mühüm rol oynayırdı.

XX əsrin əvvəlində Rusiya İmperiyası Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı işğal etməyə başlayarkən ermənilərə böyük ümid bəsləyirdi. Bu seçim heç də təsadüfi deyildi. Birinci növbədə, **müsəlman Şərqinin xristian əhalisinin** əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən ermənilər, əsasən, Rusiya İmperiyasının Qafqaz uğrunda mübarizədə əsas rəqibləri olan İranın və xüsusən Osmanlı dövlətinin ərazisində yaşayırdı. İkincisi, ermənilər gələcəkdə bu rəqiblərlə Rusiyanın rəqabətində faydalı ola bilərdi, çünki onlar İran və Osmanlı dövlətlərinin daxilinə, onların bütün zəif və güclü cəhətlərinə bələd idi. Rusiya dövlət xadimləri hələ Şimali Azərbaycanın işğalından əvvəl bu şərq xristianlarını Qafqaza köçürmək fikrinə düşmüşdülər. Rusiya hökuməti hələ rus çarı I Pyotrun vaxtından İrana və Türkiyəyə qarşı yönəlmiş geostrateji planlarında erməniləri özlərinin etibarlı dayağı hesab edirdilər. Rusiya İmperiyası hələ o vaxt Türkiyə və İranla sərhəddə ermənilərdən, assuriyalılardan və başqa xristian

xalqlardan ibarət bufer yaratmaq siyasəti yeridirdi. İtalyan tədqiqatçısı Luici Villari yazırdı: “Məkrli Romanov özünün Yaxın və Orta Şərq siyasətini həyata keçirmək üçün Türkiyə və İranda geniş məskunlaşmış erməni xalqını lazımi anda bu dövlətlərə qarşı istifadə edilə biləcək faydalı vasitə hesab edirdi”[1].

Buna görə də 1722-1723-cü illərdə Xəzər sahillərini işğal etmiş I Pyotr tezliklə erməniləri orada məskunlaşdırdı. Bu məqsədlə I Pyotr 1722-ci ildə Kartliyə (Gürcüstan) göndərilmiş podporuçik N.Tolstoya tapşırmışdı ki, orada Dərbənd və Şamaxı həndəvərinə köçüb getmək istəyən sakinlər olub-olmadığını öyrənsin. O belə hesab edirdi ki, ermənilərin Xəzər sahillərində məskunlaşdırılması Rusiyanın Qafqazda ələ keçirdiyi ərazilərin əldə saxlaması üçün ən yaxşı vasitədir. 1724-cü il sentyabrın 24-də İmperator İstanbula elçi göndərilmiş A.Rumyantsevə göstəriş vermişdi ki, erməniləri dilə tutaraq Xəzəryanı ərazilərə köçməyə razı salsın. Bu halda yerli sakinlər oradan köçürülməli, onların torpaqları isə ermənilərə verilməlidir. Həmin dövrdə dini məsələlər milli məsələlərdən daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi. Türkiyə və İran isə İmperiyaya düşmən dövlətlər sayılırdı. Bununla əlaqədar, bütün sonrakı çarlar da müsəlmanlara münasibətdə bu siyasəti fəal davam etdirmişdilər. Həmin siyasət sonralar - II Yekaterinanın və I Aleksandrın dövründə də davam etdirilmişdir. Məsələn, I Aleksandrın 21 dekabr 1802-ci il tarixli fərmanında “onun

---

[1] Villari Luigi. Fire and Sword in the Caucasus / www.armenianhouse.org

əcdadlarının erməni xalqına bəxş etdiyi bütün hüquqların və üstünlüklərin qüvvədə qalması təsdiq edilirdi”.[1].

Ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisinə kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti hələ çar I Nikolayın dövründə, Rusiya-İran (1826-1828) və Rusiya-Osmanlı (1828-1829) müharibələri başa çatandan sonra həyata keçirilməyə başlanmışdı. Rusiya erməniləri Şimali Azərbaycana köçürməklə, onları burada yığcam kütlə kimi yerləşdirmək, ilk növbədə özü üçün etibarlı etnik-konfessional dayaq yaratmaq niyyətində idi. Bu plan yerli əhalinin – azərbaycanlıların və onların torpaqlarının hesabına həyata keçirilirdi. Ermənilər əsasən Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində, həmçinin Qarabağda yerləşdirilirdi. Bu planın icraçıları Senatın 21 mart 1828-ci il tarixli “Ali Fərmanını” əsas tuturdu. Həmin sənəddə deyilirdi: “İran ilə 10 fevral 1828-ci ildə bağlanmış Traktata əsasən, Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını bundan sonra bütün işlərdə erməni vilayəti adlandırmağı əmr edirik”. Beləliklə, İmperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin əsas məsələsi - işğal edilmiş düşmən, yad məzhəbli, başqa dilə və başqa etnosa mənsub olan və hələ tanış olmayan ərazidə öz hakimiyyəti üçün dayaq yaratmaq məsələsi həll edilmiş olurdu. Başqa sözlə desək, ermənilərə Rusiya İmperiyasının yeni işğal etdiyi, “dinsizlərin”, indiki halda Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaqlarda Rusiya İmperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin “xristian vektoru”nun reallaşmasının iştirakçılarından biri kimi, ayrıca yer verilirdi. Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi azərbaycanlıların doğma yurdlarından çıxaril-

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, с.26-27

ması ilə müşayiət olunurdu[1]. 1828-1830-cu illərdə, yəni faktiki olaraq, üç il ərzində İran və Osmanlı İmperiyalarından Şimali Azərbaycana köçürülmüş ermənilərin ümumi sayı təqribən 21.600 ailə və ya 119,5 min nəfər idi[2]. Bu, ermənilərin planlaşdırılmış, kütləvi və məqsədyönlü şəkildə Cənubi Qafqaza, ilk növbədə və əsasən, Şimali Azərbaycana köçürülməsinin başlanğıcı idi. Ermənilərin köçürülməsi prosesi bütövlükdə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Rusiyaya xidmət edən yüksək vəzifəli ermənilərin fəal iştirakı ilə Rusiyanın hərbi və mülki administrasiyası tərəfindən həyata keçirilmişdi. Nəticədə Şimali Azərbaycanın əhalisinin tərkibində ermənilərin nisbi payı kəskin şəkildə artmışdı. Belə ki, XIX əsrin ilk 25 ilində ermənilər ölkə sakinlərinin 9,37%-ni təşkil etdiyi halda XX əsrin əvvəlində bu rəqəm 32,6%-ə çatmışdır. Təqribən 100 il ərzində, ilk növbədə ermənilərin mexaniki yerdəyişməsi nəticəsində Şimali Azərbaycanda onların sayı 24 dəfə artmış və 1916-cı ildə 1.211.145 nəfər olmuşdur (həmin ildə Şimali Azərbaycanın tarixi torpaqları olan İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının ərazilərində yaşayan ermənilərin sayı bu rəqəmlə ifadə olunurdu. – **Müəllif**)[3]. Qafqazda yerləşdirilmiş ermənilərə yerli əhalinin hesabına fiskal və başqa güzəştlər, o cümlədən ən yaxşı torpaqlar verilirdi. Bu prosesin 100 il uzanması isə onun nəticəsi idi ki, erməniləri eyni ərazidə məskunlaşdırırdılar və onları həm

---

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, с.36

[2] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, с.42

[3] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан., с.78

şaquli, həm də üfüqi yerli infrastruktura uyğunlaşdırmaq üçün müəyyən vaxt lazım idi. Bu halda nəzərə alınırdı ki, ermənilərin adaptasiyası yad məzhəbli müsəlmanlar və özgə dilli türklər mühitində baş verirdi. Gəlmələr təkcə konfessiyaya və dilə görə deyil, həmçinin mentalitetə və mənlik şüuruna, maddi və mənəvi mədəniyyətə görə də həmin mühit üçün yabançı, düşmən elementi sayılırdı.

Çar Rusiyası Osmanlı Türkiyəsinə gələcək müdaxiləsi üçün ermənilərdən bir istehkam kimi istifadə etməyə çalışır, eyni zamanda Asiyada ermənilərin müstəsna üstünlüklərə malik olduğu ərazi yaratmaq ideyasına qarşı açıq çıxış edirdi. Rusiya İmperator Sarayının nümayəndələri açıq deyirdilər: "Bizə ermənilər yox, Ermənistan (Türkiyə Ermənistanı. – **Müəllif**)"[1], yəni Osmanlı İmperiyasının erməni əhalisi deyil, bu imperiyanın bir hissəsi lazımdır.

Rusiya İmperiyasının xarici işlər naziri knyaz Lobanov-Rostovski Rusiyanın ermənilər üçün muxtariyyət verilməsi ideyasından imtina etməsinin səbəbini belə izah edirdi: "Mən istəmirəm ki, Türkiyə Ermənistanı ikinci Bolqarıstana çevirsin və Rusiya erməniləri Türkiyənin protektoratı altında erməni muxtariyyətinin yaradacağı təsisatlardan bizə qarşı istifadə etsinlər"[2]. Rus qafqazşünası V.Veliçko da knyaz Lobanov-Rostovskinin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "O, bizim diplomatiyanın ermənilərə münasibətdə qonşu İranda və xüsusən Türki-

---

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан., с. 55

[2] Шехтман Б. Пламя давних пожаров. Опубликовано в журнале "ProArmenia" (Москва), 1992-1993 гг.http: //www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/result.html

yədə bizə dost və faydalı element kimi əsassız baxışını birinci olaraq laxlatmış, lakin təəssüf ki, kökündən çıxarıb atmamışdır”[1].

Beləliklə, ermənilər Rusiya İmperiyasını yalnız böyük dövlətlərlə oyunda siyasi kart kimi maraqlandırırdı.

Rusiya hökumətinin inzibati sistemi onun müstəmləkə siyasətinin əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsində çox güclü vasitə idi. Çarizm xalqları dövlətçiliyin hər hansı formasını qoruyub saxlamaq hüququndan məhrum etməklə, regionda inzibati-ərazi dəyişikliklərini həyata keçirərkən xalqların etnik birliyi və ərazi bütövlüyü prinsipini tamamilə təkzib edirdi. Buna görə də XIX əsrdə Qafqazın inzibati xəritəsinin dəfələrlə dəyişdirilməsi, əsasən və məxsusi olaraq, Qafqazın hər hansı hissəsində əhalinin bir hissəsinin üstünlüyünü əhalinin digər hissəsinin zərərinə olaraq zəiflətməyə yönəlmişdi. Çar hökumətinin bu siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadığı ərazilərin tarixi sərhədləri pozulmuş, Azərbaycanın inzibati-iqtisadi və siyasi vahid kimi mövcudluğuna rəsmi olaraq son qoyulmuşdu. Etnik-siyasi, mədəni və iqtisadi baxımdan sıx birləşmək üçün təbii baza yaradan millətin formalaşmasının ən mühüm şərtlərindən biri olan etnik ərazinin bütövlüyünün parçalanması azərbaycanlıların etnik-siyasi birləşməsi prosesini heç şübhəsiz, müəyyən dərəcədə ləngitmişdi. Başqa sözlə desək, rus hakimiyyət orqanları bu prosesin gedişində dünyanın özü qədər qədim olan “Parçala və hökm et!” şüarını həyata keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi.

---

[1] Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990, с.100.

1905-1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişəsi "Difai" partiyasının yaranmasının əsas səbəbi kimi

Cənubi Qafqazda erməni-azərbaycanlı antaqonizmi uzun dövr ərzində inkişaf etmiş, XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində dini və mədəni ziddiyyətlər çərçivəsindən çıxaraq mürəkkəb və çoxşaxəli problemə çevrilmişdi. Tarixçilərin əksəriyyəti bu fikirlə razılaşır ki, həmin dövr ərzində ermənilərin Rusiyanın hakim dairələrinin himayəsi altında olan imtiyazlı qrup kimi qəbul edilməsi ilə yanaşı, iqtisadi və sosial münasibətlər də onların azərbaycanlılarla münasibətlərini təyin edən mühüm amillər idi.

Əvvələn, XIX əsrin ikinci yarısında təşəkkül etməyə başlamış Azərbaycan burjuaziyası həm maliyyə baxımından, həm də özlərinin Rusiya və beynəlxalq kapital ilə əlaqələrinə görə məlum səbəblədən imtiyazlı erməni burjuaziyasından zəif idi. Azərbaycanlı kapitalistlərin əksəriyyəti sahibkarların birinci nəslinə mənsub idi. Onlar öz həyat tərzinin çox cəhətlərinə görə əvvəllər mənsub olduqları təbəqənin ənənələrinin hələ də təsiri altında idilər. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı qeyri-müntəzəm cərəyan edir, sənaye isə əsasən Bakıda və bəzi qəza mərkəzlərində çox zəif formada cəmləşmişdir. Buna görə də milli burjuaziya əsasən Bakıda formalaşır, ölkənin bir sıra bölgələri və rayonları bu prosesdən kənarda qalırdı. Lakin hətta milli burjuaziya təbəqəsinin formalaşdığı hədlər daxilində də onun mövqeləri kifayət qədər möhkəm deyildi və başqa milli qrupların, ilk növbədə erməni burjuaziyasının təzyiqi daim hiss edilirdi. Bu fikri təsdiqləmək üçün rəqəmlərə müraciət edək. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Bakıda mövcud olan 167 neft şirkətindən yalnız 49-u və ya 29,3%-i, özü də əsasən kiçik

ölçülü şirkətlər azərbaycanlıların əlində olduğu halda işləri uğurla gedən erməni ailələri – mirzoyevlər, qukasovlar, mayılovlar, lianozovlar, aramyanslar, tavetosyanlar, man-taşevlər və başqaları iri və orta müəssisələrin 55-nə və ya 32,9%-nə nəzarət edirdi.[1] Ümumi neft hasilatında Azərbaycan firmalarının xüsusi çəkisi cəmi 3,2% təşkil edirdi.[2] 1900-cü ildə Bakı quberniyası ərazisində fəaliyyət göstərən 115 sənaye şirkətindən 29%-i ermənilərə və yalnız 18%-i azərbaycanlılara məxsus idi.[3] Şərabçılıq, balıq emalı, tütünçülük, un dəyirmanları, çəltiktəmizləmə istehsalatı, Naxçıvan duz mədəni kimi sahələrdə erməni kapitalı Azərbaycan kapitalı ilə müqayisədə daha güclü mövqeyə malik idi. İşçi qüvvəsində də oxşar vəziyyət müşahidə olunurdu. Bakıda bütün əməkçilərin 17,5%-ini təşkil edən ermənilər yüksək ixtisas tələb edən vəzifələrin 25%-ini tuturdu, halbuki aşağı maaşlı, ixtisassız fəhlələrin əsas hissəsi (70%-dən çoxu) müsəlmanlar – azərbaycanlılar, ləzgilər, farslar və Volqa tatarları idi. Bundan əlavə, ermənilər arasında fərdi sənətkarların böyük və sürətlə artmaqda olan təbəqəsi mövcud idi. Onların ümumi sayının 4,83%-i bu təbəqəyə aid idi. Ermənilər həm də Zaqafqaziyada urbanizasiyaya ən çox meylli xalq idi – onların 39 %-i şəhərlərdə yaşayırdı.[4]

İqtisadi amillərə onu da əlavə edək ki, senator

---

[1] История Азербайджана, т.2, с.255.

[2] Сеидзаде Д. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века, с. 28; Рустамова Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической республики . Баку, 2007, с.16.

[3] История Азербайджана, т.2, с.256-257.

[4] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http: //www.kitabxana.org/site/sventoch.htm ;

Kuzminskinin yazdığı kimi, müsəlmanların dilinə, dininə, adət və ənənələrinə görə çar hökumətinin nəzərində onlara qarşı lap əvvəldən ən yabançı, heç bir assimilyasiyaya uyğun gəlməyən və əllərinə silah götürüb öz xüsusiyyətlərini qorumağa meylli xalq kimi etimadsız münasibət yaranmışdı və bu münasibət davam edirdi. Hökumətin müsəlmanlara bu münasibəti əsasən ermənilərin fəaliyyətinin nəticəsi idi və onların (ermənilərin. – **Müəllif**) Cənubi Qafqazda üstün mövqe qazanmalarına əlverişli şərait yaratmışdı.[1]

İkincisi, Azərbaycan ruhanilərinin yuxarı təbəqəsi, həmçinin patriarxal müsəlmanların nəzərində böyük nüfuz sahibi olan mülkədar-bəylər ümumiyyətlə, inqilabi sarsıntılarla maraqlanmırdılar. Milli ideya onların şüuruna hakim kəsilməmişdi. Onlar hadisələrə daha realist mövqedən yanaşır və belə hesab edirdilər ki, çar hökumətinin bütün mürəkkəbliklərinə baxmayaraq, nəticəsi məlum olmayan çaxnaşma və üsyanlardansa, hər halda bu hökumətlə yanaşı mövcud olmaq yaxşıdır.

Üçüncüsü, müsəlman ruhanilərinin strukturunda Eçmiədzini və katolikosun hakimiyyətini azacıq da olsa xatırladan təşkilat yox idi. Bu vəziyyətin səbəbləri bir tərəfdən islamın daxili cərəyanlarının (sünnilik, şiəlik) tərəfdarlarının tarixi ziddiyyətləri ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən bu, çar hökumətinin müsəlman ruhanilərinə münasibətdə yürütdüyü siyasətin nəticəsi idi. Hakimiyyət bu siyasəti müsəlman regionlarında rus siyasətinin mühüm obyekti və vasitəsi hesab edir, buna görə də həmişə bu məsələyə diqqət yetirirdi. Hökumət bunu nəzərə alaraq, müsəlman

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку,1906,с.21.

ruhaniləri mühitində korporativ ruhun möhkəmlənməsinə hər vasitə ilə müqavimət göstərirdi. 1872-ci ildən Cənubi Qafqazda şiə və sünni müsəlmanların işləri üzrə iki ayrıca idarənin rəsmən mövcud olması, din xadimlərinin dövlət qulluqçularına çevrilməsi buna ən yaxşı misaldır. Həmin idarələr din xadimlərini əslində dövlət qulluqçularına çevirmiş və şəriət məhkəmələrinə faktiki son qoyulmuşdur. Başda müfti və şeyxülislam olmaqla iki ruhani idarəsinin yaradılması ruhanilərə nəzarəti gücləndirməklə yanaşı sünni-şiə ayrı-seçkiliyini gücləndirmək məqsədi güdən ənənəvi imperiya siyasəti idi. Bu siyasət şiə və sünni məzhəbli müsəlmanların mədrəsələrdə də ayrı-ayrılıqda təhsil almalarına tətbiq edilirdi. Hökumət Türkiyədən və İrandan yadelli ruhanilərin ölkəyə gəlməsinə mane olurdu. Bu məsələ ilə əlaqədar rəsmi mövqeyini ifadə etmiş canişin Vorontsov-Daşkov qeyd etmişdir ki, bu yadelli mollalar öz moizələrində əhaliyə antirus ideyaları təlqin edirlər. Buna görə də, onun fikrincə, mollaları rus təhsil müəssisələrində öyrətmək lazım idi ki, onlar rusların ağalığına və hakimiyyətinə qarşı yönəlmiş ideyaları yaymaq əvəzinə hakimiyyətin əlində vasitə olsunlar.[1]

Nəhayət, hakimiyyət orqanları müsəlman əhali arasında ruhanilərin fəaliyyət dairəsini imkan daxilində məhdudlaşdırır, nüfuzlu ruhanilərin maddi maraqlarını hökumətə qulluq etməklə birləşdirmək yolu ilə onları hökumətdən bilavasitə asılı vəziyyətə salmağa çalışır, ruhanilərə və ruhani müəssisələrə ciddi nəzarət tətbiq edirdi. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, çarizm öz məqsədlərini reallaşdırmaq üçün xalq arasında kifayət qədər nüfuza malik

---

[1] Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921) // Жур. «Литературный Азербайджан», 1993, № 1-2, с. 31.

olmayan, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsində birləşdirici, yaxud heç olmasa fəal rol oynaya bilməyəcək müti ruhani təbəqəsini yetişdirməyə nail olmuşdu.

Müsəlman ruhanilərindən fərqli olaraq Eçmiədzin əsrlər boyu ermənilər üçün dövləti əvəz etmişdi. O, təkcə dini başlanğıcın deyil, həm də əsasən milli erməniliyin rəmzi, ermənilərin sosial mövqeyindən və siyasi oriyentasiyasından asılı olmayaraq böyük ümidlər bəslədiyi cəlbedici mərkəz idi. Erməni teokratiyasının rolunu Veliçko daha dəqiq qiymətləndirmişdir: "Uzun əsrlər boyu ermənilərin mərkəzi orqanı ayrıca bir forma kəsb edən, yarımgizli dövlətçilik rəmzi olan erməni teokratiyası olmuşdur və indi də belədir. Zahirən kilsə olan bu teokratiya mahiyyət etibarilə ilk növbədə gizli siyasi vəzifələri çox vaxt dini vəzifələrindən üstün tutan "milli" müəssisədir. Əlbəttə, məbəd kimi deyil, ümumi məqsədlər ətrafında birləşən ermənilərin toplusu olan bu kilsə əksər hallarda gah birja, gah da siyasi və başqa məqsədli müşavirələr keçirilən yerdir. [1] Beləliklə, Eçmiədzinin əsas fəaliyyət istiqaməti təkcə dini mərasimlər deyil, həm də siyasi fəaliyyət olmuşdur.

Dördüncüsü, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli birlikdən daha çox dini birlik barədə söhbət aparmaq olardı. Azərbaycan etnosunun xeyli hissəsi özünü türk etnik sosiumu ("millət") olmaqda daha çox müsəlman birliyi ("ümmət") kimi dərk edirdi. Digər tərəfdən azərbaycanlı əhalinin geniş kütlələri uzun illər boyu ermənilərdən fərqli olaraq geniş əhatəli millətçi təşviqatla ehtiva edilməmişdi. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan etnosu üçün etnik-siyasi konsolidasiya səviyyəsinin nisbə-

[1] Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, с.135.

tən aşağı olması səciyyəvi hal idi, çünki dini və regional mənsubluq hissləri etnik identifikasiyadan daha güclü idi. Bu vəziyyət Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri – islamın hökmranlığı və ölkədə siyasi birliyin olmaması ilə şərtlənmişdir. Eyni zamanda yerli və regional şüurdan ümumazərbaycan mənlik şüuruna doğru təkamül, siyasi fəallığın artması prosesi heç də müntəzəm deyildi.

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlinə aid çoxsaylı rəsmi sənədlərdən göründüyü kimi, 1905-ci ilin fevralında Bakıda qanlı münaqişənin başlanması ərəfəsində şəhərin azərbaycanlı əhalisi tərəfindən ermənilərə qarşı fəallıq və inqilabi fəaliyyət müşahidə olunmamışdır. Məsələn, hərbi qubernatorun 1860-cı ilə aid hesabatında göstərilirdi ki, Bakıda hamı müti, qeyri-adi əməksevər olması ilə fərqlənir. Onlar, demək olar ki, heç vaxt bayramları qeyd etmir, il boyu təsərrüfatla, arabalarda ağır yüklər daşımaq və muzdlu işlərlə məşğul olular. Müsəlmanlar arasında qarətçilik yoxdur, cinayətlər nadir hallarda baş verir, lakin dini məsələlərdə qonşu dövlətlərin təsiri altında fanatizmə meyllidirlər. Bakı qubernatoru Kolbakinin 1869-cu il üçün hesabatında deyilir: “Tatarlar hakimiyyəti əzici, sərt və amansız bir qüvvə kimi başa düşür, lakin ona ehtiram bəsləyirlər. Hakimiyyət ədalətli olduqda, şüurlu şəkildə ona tabe olurlar. İtaət göstərməmək hallarına az-az rast gəlinir. Əksəriyyəti aza qane, xeyirxah, itaətkardır. Öz həmməzhəblərinin xeyrinə xristianlara qarşı yalandan şahidlik edə bilərlər, lakin bu hərəkət üzürlü sayılır. Ayrı-ayrı şəxslər tənbəllikdən qarətlərə meyl edirlər. Lakin bu,

müstəsna hallarda baş verir”.[1]

Nəhayət, 1905-ci ilin qanlı fevral hadisələrindən az sonra Bakı quberniyasında araşdırmalar nəticəsində toplanmış məlumatlar əsasında hazırlanmış hesabatda deyilir: “1902-1905-ci illərdə Bakı rayonunda siyasi işlər üzrə yalnız bir müsəlman cəlb edilmişdir” (həmin şəxs “Hümmət” partiyasının banilərindən biri olan Mirhəsən Mövsümov idi. – **Müəllif**).

Senator Kuzminski təftiş zamanı belə məlumatlar da əldə etmişdir ki, yerli inqilabi təşkilatlar müsəlmanları inqilabi hərəkata cəlb etmək üçün dəfələrlə cəhd göstərmiş, lakin bu cəhdlərin heç bir səmərəsi olmamışdı. Bəzi hallarda isə müsəlmanlar tərəfindən müqavimətlə qarşılanmışdır. Məsələn, 1904-cü il aprelin 16-da və 17-də Bakı şəhərində rus və Azərbaycan dillərində “müsəlman cəmiyyəti” adından proklamasiya yayılmışdır. Müsəlman kütlələrinin bu cür cəhdlərə münasibətlərini izah edən və bütün millətlərdən olan fəhlələrə ünvanlanmış bu proklamasiyada bəyan edilir ki, müsəlmanlar hökumətə qarşı hər hansı nümayişlərdə iştirak etmək istəmir və əgər buna onları zorla məcbur etsələr, onlar açıq-aşkar hökumətin tərəfinə keçəcəklər.

Təəssüf ki, həmin proklamasiyanın yaranma və yayılma mənbəyi aydınlaşdırılmamışdır. Senator Kuzminski müsəlmanların siyasi hərəkatda hər hansı şəkildə iştirakdan boyun qaçırmasının səbəbini onunla izah edir ki, onların kütləşmiş şüurunda sədaqətli təbəəlik borcu kök salmışdır. Bu şüur müsəlmanların etiqad bəslədiyi dinin

---

[1] Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов / Журнал «Ирс-Наследие», 2008, № 4 (34), с.49-52.

ehkamıdır. Həmin dinə görə dövlətin başçısı ali vücuddur və xalq onun istəyi ilə hesablaşmalı, onun buyruqlarını yerinə yetirməlidir. Kuzminski yazır: "Lakin iddia etmək olmaz ki, müsəlman kütlələri üçün sosializm ideyaları və müxtəlif siyasi təlimlər həmişə yad olacaqdır". Kuzminski bu nəticəyə gəlir ki, 1904-cü ilin dekabr ayında ("Mazut Konstitusiyası". – **Müəllif**) və 1905-ci ilin mayında baş vermiş üsyanda müsəlmanların kütləvi şəkildə iştirak etməsi, bir tərəfdən, onlar üçün açılan sosial hərəkat yolunun birinci mərhələsidir, digər tərəfdən müsəlmanlar arasında ictimai hərəkatın uğur qazanması üçün əlverişli zəmin yaradır.[1]

Azərbaycanlıların və ermənilərin sosial strukturlardakı fərqləri iki icmanın siyasi mütəşəkkilliyinin müxtəlif dərəcəsində, yəni siyasi partiyalar yaradılmasında təzahür etmişdir. XX əsrin əvvəlində Rusiya İmperiyasının milli siyasi partiyalarına ümumi xarakteristika verərkən bir sıra mühüm məqamları qeyd etməliyik. Əvvələn, ilk milli siyasi partiyalar azadlıq hərəkatının qədim ənənələrə malik olduğu regionlarda formalaşmağa başlamışdır. İkincisi, bu partiyaların milli xarakteri özünü onda göstərirdi ki, onlar partiya prioritetləri sistemində imperiyanın gələcək dövlət quruluşunun dəyişməsi üçün birinci və zəruri şərt kimi milli məsələnin həllini ön plana çəkirdilər. Rusiyanın milli siyasi partiyalarının təşəkkülündə milli dirçəliş ideyası həlledici olmasa da, çox mühüm rol oynayırdı. Üçüncüsü, liberal təmayüllü milli partiyalar əsasən mədəni maarifçilik cəmiyyətlərində yaranmışdırsa, sosialist təmayüllü milli

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 46-49; ГИААР: ф.524,оп.1, д.28, л.110.

partiyaların əksəriyyəti o vaxta qədər mövcud olan konspirasiya edilmiş dərnəklərdə formalaşmışdır. Onların bir qismi bir tərəfdən Avropaya, digər tərəfdən Rusiyaya xas olan liberal və sosialist ənənələrin, ideya və baxışların birbaşa təsiri altında formalaşırdı. Nəhayət, xalqların sosiomədəni ənənələrindən, milli regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və etnosların həyatının modernləşmə dərəcəsindən asılı olaraq, milli siyasi partiyaların təşəkkülü prosesində Avropanın və ya Rusiyanın təsiri daha çox və ya daha az rol oynayırdı. Rusiyada birinci inqilaba qədər liberal və konservativ yönümlü cəmi 9 millətçi təşkilat mövcud olduğu halda 1905-1907-ci illərdə onların sayı artaraq 42-yə çatmışdı. Bu təşkilatların əksəriyyətinin üzvlərinin sayı cüzi, təşkilati baxımdan zəif, ideya baxımından qeyri-müəyyən olmaqla çox az müddətdə mövcud olmuşdur.[1] Azərbaycanlılardan fərqli olaraq, ermənilər, məlum səbəblər üzündən, öz siyasi partiyalarını xeyli əvvəl yaratmışdılar. 1885-ci ildə millətçi təmayüllü ilk erməni siyasi partiyası – "Armenakan" Marseldə yaradılmış və eyni vaxtda orada "Ermənistan" adlı qəzet dərc olunmağa başlanmışdır. "Qnçak" ("Zəng") partiyası 1887-ci ilin avqust ayında Cenevrədə yaradılmışdır. Bu partiyanın yaradılmasının təşəbbüsçüləri millətçi əhval-ruhiyyəli bir qrup mühacir erməni tələbə idi. "Qnçak"ın Bakıdakı bölmələri hələ 90-cı illərin ortalarında yaranmış və 20-ci illərin birinci yarısında Sovet Azərbaycanı dövründə buraxılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpolda və Şuşada da "Qnçak"ın şöbələri yaradılmışdı.[2] Hər halda, erməni kütlələrinə təsir uğrunda mübarizədə "Daşnaksutyun" par-

[1] Политические партии России: история и современность, с.261 -262.
[2] Наджафов Б. Лицо врага. В 2-х частях, ч.1, Баку, 1993,с.53.

tiyası aparıcı yer tuturdu. Bu partiyanın 1890-cı ildə təşkil edilməsi güman olunur. O vaxt Tbilisidəki erməni millətçilərinin rəhbərləri S.Zoryan, X.Mikaelyan, S.Zavaryan və başqaları erməni millətçi partiyası yaradılmasını qərara almışdır. Cenevrədə çıxan "Droşak" ("Bayraq") qəzeti bu partiyanın mətbu orqanı oldu. Partiyaya "Daşnaksutyun" ("İttifaq") adı da həmin vaxt verilmişdir. Tam adı isə belədir: "Erməni inqilabçılarının "Daşnaksutyun" ittifaqı (federasiyası)". Partiya yaradılandan az sonra Bakıda, Yelizavetpolda, habelə bir sıra kənd yerlərində bölmələri təşkil edilmişdir.[1] 1904-cü ilin əvvəlində Vyanada ciddi konspirasiya şəraitində "Daşnaksutyun" partiyasının III qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda partiyanın Qafqaz məclisinə tam muxtariyyət və inqilabi hadisələrin başlanması ilə əlaqədar fəaliyyət sərbəstliyi verilmişdir. Elə həmin qurultayda "Daşnaksutyun"un hərbi nizamnaməsi qəbul edilmişdi. Nizamnamə pərakəndə döyüş dəstələri əvəzinə daşnakların hərbi baxımdan dəqiq təşkilinin təməlini qoymuşdu.[2] "Daşnaksutyun" strukturlarında ən mühüm elementlər onun "Özünümüdafiə", "Vahimə təşkilatı", "Terrorçu hazırlıq komitəsi", "Məsul fəaliyyət komitəsi", "Dehli", kimi hərbi terror təşkilatları idi.[3] Rusiyada başlanmış inqilabi hadisələr dövründən "Daşnaksutyun" ordusunun üzvlərinin sayı 100 min nəfərə çatırdı.[4] 1907-1908-ci illərdə partiyanın özünün bütün dünyadakı

---

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.213.
[2] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с. 216-217.
[3] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.17.
[4] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.19.

üzvlərinin sayı 165 min nəfərə çatmışdır. Partiyanın 1907-ci ildə keçirilmiş dördüncü qurultayında onun ümumi büdcəsi 1 milyon franka bərabər idi.[1]

Şübhəsiz, "Daşnaksutyun" partiyasının yaradılması erməni millətçi cəhdlərinin inkişafında müəyyən mərhələ idi və Cənubi Qafqazın, ilk növbədə erməni xalqının özünün tarixində mühüm və faciəli rol oynamış bir hadisə olmuşdur. Sonrakı hadisələrə və "Daşnaksutyun"un onlarda iştirakına nəzər salan gürcü jurnalisti və ictimai xadim Karibi yazır: "Erməni publisistləri öz xalqının bədbəxtliklərini ermənilərin həddən ziyadə mədəni və azadlıqsevər olması ilə izah etməyə çalışırlar. Lakin bu cür izahı ciddi hesab etmək olmaz. Əsl səbəb "Daşnaksutyun" partiyasında, erməni xalqının bu dəhşətli bəlası Kiçik Asiyanın, xüsusən Zaqafqaziyanın bütün xalqlarının bəlasıdır".[2]

Bu partiyanın məqsədi Şərqi Anadolunun Osmanlı əyalətlərində azad və muxtar erməni dövləti yaratmaq idi və o, öz məqsədini gizlətmirdi. Lakin Osmanlı Türkiyəsində erməni millətçilərinin çıxışları yatırıldıqdan sonra erməni partiyalarının separatist fəaliyyətinin mərkəzi XIX əsrin 90-cı illərinin axırlarında Cənubi Qafqaza keçdi. O vaxt bunun üçün obyektiv şərait yaranmışdı: əvvələn, o vaxta qədər erməni kapitalı möhkəmlənmiş və Cənubi Qafqazda, ilk növbədə Bakı neft-sənaye rayonunda mühüm mövqeləri ələ keçirmişdir. Nəticədə, bir tərəfdən erməni milli burjuaziyasının təsiri güclənmiş, digər tərəf-

---

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.227-228.

[2] Кариби. Красная книга. В сб.: История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. З.М.Буниятова. Баку, 1990, с. 151.

dən proletarların, o cümlədən erməni proletarlarının sayı artmış, onların arasında inqilabi əhval-ruhiyyə geniş yayılmışdır. Bu ermənilər arasında Türkiyədən qaçqın ermənilər də az deyildi. Regionda vəziyyəti gərginləşdirmək üçün bu partlayış təhlükəli materialdan asanlıqla istifadə etmək olardı. İkincisi, XIX əsrin 90-cı illərinin axırları – XX əsrin əvvəlləri Rusiya İmperiyasında ümumi inqilabi şəraitin kəskinləşməsi, gizli partiyaların, dərnəklərin, cəmiyyətlərin sayının artması, sosial-demokrat, marksist ideyalarının geniş yayılması, liberal əhval-ruhiyyəli ziyalıların xeyli hissəsinin inqilabi fəaliyyətə cəlb edilməsi ilə səciyyəvidir. Karibi yazırdı: "Erməni millətçilərinin fəaliyyət meydanının Zaqafqaziyaya keçməsi o vaxta qədər əhalisi sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayan bizim diyarın tarixində "ən bədbəxt an" hesab edilməlidir. Daşnaklar gəldilər və özləri ilə bərabər, milli nifrət hissini gətirdilər. Bu zəmində isə, əlbəttə, erməni-tatar qırğınından, yaxud Ermənistan və Gürcüstan arasında müharibədən başqa heç nə yarana bilməzdi... erməni inqilab xadimləri, əsasən "Daşnaksutyun" partiyası yaranana qədər Zaqafqaziya sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırdı... Ermənilər, tatarlar (azərbaycanlılar. – **Müəllif**), gürcülər əsrlər boyu birlikdə yaşamışlar. Dinc əhali burada heç vaxt milli zəmində qanlı münaqişələrin olduğunu görməmişdir. Daşnaklar gələndən sonra gələcək muxtar Ermənistan üçün başdan-başa ermənilərin məskunlaşdığı ərazi yaratmağı təbliğ etməyə başladılar və o vaxta qədər patriarxal həyat tərzinin hökm sürdüyü Zaqafqaziya kəndlərinə milli düşmənçilik və nifrət hissləri ayaq açdı.[1]

[1] Кариби. Красная книга. В сб.: История Азербайджана... с.159.

1890-cı illərin axırlarından başlayaraq erməni millətçiliyi çar hökumətinin yeritdiyi assimilyasiya siyasətinə zidd mövqe tutdu, bu isə rus-erməni münasibətlərində dramatik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı. 1898-ci ildə çar hökuməti erməni kilsə-prixod məktəblərinin Maarif Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi barədə qərar qəbul etdi. Bu, erməni əhalisinin xeyli hissəsi arasında antiimperiya və antirus əhval-ruhiyyəsinin güclənməsinə səbəb oldu. Öz növbəsində çoxsaylı erməni millətçi dərnək və cəmiyyətlərinin, o cümlədən "Qnçak" və "Daşnaksutyun"un fəaliyyətində canlanma yarandı. Onlar bu dəfə "Türk vəhşiliklərinə" qarşı deyil "Çar hakimiyyəti orqanlarının özbaşınalığına", "Milli mədəniyyətin boğulmasına" qarşı ifşaedici proklamasiyalar yaymağa başladılar. Erməni Qriqorian kilsəsinin işlərinin idarə edilməsi qaydası haqqında Rusiya İmperatoru tərəfindən təsdiq edilmiş 12 iyun 1903-cü il tarixli qanun erməni millətçilərinin mövqelərinə ikinci güclü zərbə oldu. Qanun kilsə əmlakının xeyli hissəsinin dövlətə verilməsini nəzərdə tuturdu; patriarx (katolikos) nikahla bağlı məsələləri təkbaşına həll etmək hüququndan məhrum edilmişdi; qanunda həmçinin dövlət dili, and içmə, keçmiş erməni kilsə-prixod məktəblərinin əmlakına dair mübahisələrin inzibati qaydada (yəni məhkəmə qaydasında yox) həll edilməsi barədə bəndlər vardı. Ümumiyyətlə, 12 iyun tarixli qanun katolikosun və erməni teokratiyasının mənafelərinə ciddi zərbə idi.[1]

Əlbəttə, bu qərarlar ermənilərin və "Daşnaksutyun" partiyasının Rusiyaya qarşı yönəlmiş pozucu fəaliyyətinə rəsmi hakimiyyət orqanlarının cavabı idi. Onların siyasi

---

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.123.

cəhətdən etibarlı olmadığına dəlalət edən aşkar əlamətlər üzə çıxmışdı. Məsələn, erməni kilsəsinin və "Daşnaksutyun"un nəinki erməni hərəkatında əli olması, hətta onların həmin hərəkatda əsas rol oynamasını göstərən çoxsaylı faktlar aşkar edilmişdir.[1] Ermənilərin siyasi etibarsızlığı haqqında rus qafqazşünasları da yazmışlar: "Onlar göstərirdilər ki, rus dövlətinin tərkibinə onun işğal etmədiyi, özünə zorla tabe etmədiyi, öz himayəsi altına qəbul etdiyi çoxlu kiçik xalqlar daxildir... lakin ayrı-ayrı şəxslər ümumi dövlət həyatının geniş dairəsinə daxil olduqdan sonra həmişə hakim xalqı təmsil edən siniflərin həyat şəraitini qəbul etməyə çalışacaqlar. Onların millətinin əvvəlki siyasi bənzərsizliyi haqqında təəssüf hissi məhz bu qabaqcıl şəxsiyyətlərdə yaranır". Buna görə də belə hesab edirdilər ki, ermənilərin siyasi etibarına zəmanət yoxdur.[2] Beləliklə, süni şəkildə yaradılmış erməni məsələsi başqa etnoslara təsir göstərmək və onları idarə etmək məqsədilə qanunauyğun tərzdə genişlənməyə başlamış, qismən onun üçün ayrılmış çərçivədən kənara çıxmış, artıq imperiya standartlarına zidd olmuşdur.

1903-cü il oktyabrın 14-də Tiflisdə Qafqazda mülki hissə rəisi, general-adyutant knyaz Qolitsına sui-qəsd edilmişdi. Üç erməni ona xəncərlə ağır yara vurmuş, lakin knyaz özünü cəmləşdirib jandarm və kazaklar gələnə qədər davam gətirmiş, onlar isə terrorçuları zərərsizləşdirmişdilər. Bir qədər irəli gedərək qeyd edək ki, erməni millətçilərinin terrorçu hərəkətləri illərində "Daşnaksutyun"un Za-

---

[1] Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с.63.

[2] Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с. 58.

qafqaziyadakı agentlərinin əli ilə onlarca hakimiyyət nümayəndəsi, o cümlədən görkəmli inzibati vəzifələr tutmuş general Əlixanov, Bakı şəhərinin qubernatoru knyaz Nakaşidze (1905), Yelizavetpolun vitse-qubernatoru Andreyev (1904), qəza rəisləri Boquslavski (1904), Şmerlinq, Neşşanski, Pavlov, polismeyster Saxarov, pristavlar Cavaxov və Şumakeviç, sərhəd xidməti polkovniki Bıkov, jandarm rotmistrləri Appel və Burkatski, quberniya həkimi Urazov və bir sıra başqa məmurlar və polis zabitləri qətlə yetirilmişdir. [1] Antiazərbaycan əhval-ruhiyyəsi ilk dəfə 1903-cü ilin mart ayında aşkar təzahür etmişdir. O dövrə aid sənədlərdə deyilirdi: "İrəvan quberniyasında, xüsusən Sürməli qəzasında xalqın əhval ruhiyyəsi təşviş doğurur. Son vaxtlar erməni əhalinin müsəlmanlara qarşı qəzəbi onlara hücumlar edilməsində, onların qarət olunmasında və döyülməsində aşkar ifadə edilməyə başlamışdır". [2] "Daşnaksutyun"un antiazərbaycan taktikasına bu partiyanın sənədləri də dəlalət edir. Sənədlərin birində deyilir: "Hökumətlə müharibəni rahatlıq üçün Tiflisə və ya lap Peterburqa da köçürə bilərik, tatarlarla müharibəni isə başqa yerə köçürmək olmaz".[3] İki xalq arasında gərginliyin artması fonunda Rusiyanın özündə də vəziyyət kəskinləşmişdi. Bu, bir tərəfdən ölkə daxilində sosial-siyasi və iqtisadi ziddiyyətlərdən, digər tərəfdən, xarici siyasi amillərdən (Rus-Yapon müharibəsində məğlubiyyət, İngiltərə-Rusiya və Almaniya-Rusiya ziddiyyətlərinin artması) irəli gəlirdi. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazın iri sənaye mərkəzi olan Bakı müxtəlif inqilabi ideyaların inkişafının özünə-

---

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.140.
[2] ГАППОДАР: ф. 276, оп. 8, д. 11, л. 26.
[3] ГАППОДАР: ф. 276, оп. 8, д. 256, л. 52.

məxsus episentrinə çevrilmişdi. Neft mədənlərinin fəhlələri arasında inqilabi əhval-ruhiyyə xüsusilə güclü idi. Onların arasında ruslar və ermənilər daha çox idi. 1905-ci il fevralın 6-da Bakının mərkəzində, erməni kilsəsinin yaxınlığındakı "Parapet" meydanında Bakı qəzasının Sabunçu kənd sakini, varlı müsəlman Ağarza Babayevin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı qarşıdurmanın başlanmasına təkan verdi. Babayevi əvvəlcə başından yaralamış, sonra soyuq silahla daha iki ölümcül yara vurmuşdular. [1] Bakı polismeysterinin məlumatına görə 6-9 fevral qanlı hadisələrinin gedişində Bakıda 232 nəfər öldürülmüşdü. Şəhərdə baş verən iğtişaşlar Balaxanı, Ramana və Sabunçu neft mədənlərinə də yayılmış, orada 37 nəfər öldürülmüş, 33 nəfər yaralanmışdı.[2] Ordubadi yazırdı ki, əgər ermənilər bu işə daha gizli şəkildə hazırlaşmış olsaydı, həlak olmuş müsəlmanların sayı on minlərlə olardı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bakılı müsəlmanlar bu qarşıdurmaya kifayət qədər ciddi yanaşmamış, hətta ermənilərin müdafiəçiləri rolunda çıxış etmişlər.[3]

Sual oluna bilər: çar hökuməti və polis qüvvələri bu hadisələrə hazır idimi? Doğrudanmı heç kəs bu vəziyyəti qabaqcadan hiss edərək, Bakıdakı bu hadisələrin qarşısını almaq üçün hökumətin sərəncamında olan qüvvələrdən ağlabatan tərzdə istifadə edə bilməzdi? Əlbəttə, vəziyyət

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 1-2.

[2] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 7,9.

[3] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.17.

proqnozlaşdırılmış və hətta əbədi aktual olan “parçala və hökm et” prinsipi əsasında qismən proqramlaşdırılmışdı. Hökumət kütlələri özündən təcrid etməyə və özü arbitr rolunda çıxış etməyə çalışırdı. Ermənilər isə mərkəzin zəifləməsini artıq hiss etdiklərindən yeni Böyük Ermənistan ideyasını müsəlmanların hesabına həyata keçirmək istəyirdilər. Dünyanın özü kimi qədim bir həqiqət var - əgər problem varsa, deməli, o, kiməsə lazımdır. Kimə?

Cavab aydındır. Polis bu hadisələrin qarşısını almaqda tamam laqeydlik göstərmişdir. Hələ 1905-ci ilin fevral hadisələrinə qədər, 1902-ci ildə Bakının keçmiş qubernatoru D.A.Odintsov Qafqazda mülki hissə üzrə baş komandan Qolitsına müraciətlə Bakı şəhərinin və neft mədənləri rayonlarının inzibati idarəçiliyində dəyişikliklər edilməsini xahiş etmişdir. O, həmin müraciətdə: şəhər ərazisinin çox geniş olmasını , mədənlərdə, fabrik və zavodlarda işləyən əhalinin, xüsusən fəhlələr arasında sosial-demokratik ideyaları təbliğ etməyə meyl göstərən “gəlmə kişilərin” özünəməxsus xarakterini, əhalinin müxtəlifliyini (40 millət və xalq), onlar arasında qanlı etnik və dini münaqişələr baş verməsini, dəhşətli iqlim şəraitini, dar küçələrdəki tikililərin “Asiya” xarakterini, bu küçələrin cinayətkarlar üçün pusqu yeri və sığınacaq kimi xidmət edə bilməsini, əhalinin başdan-başa silahlanmış olmasını, onların çox çılğın xarakterini və ən başlıcası, qan qisasçılığına meylli olmasını nəzərə alaraq, polis ştatının artırılmasını xahiş edirdi.[1] Senator Kuzminski öz hesabatında yazır: “Bakıda

[1] Бехбудов Т. Бакинские нефтепромышленники в борьбе за влияние на городскую полицию (1905-1907 гг.) http: //www.kaspiy.az/rubrics.php?code=1748.

ermənilərlə tatarlar arasında münaqişə gözlənilməsi barədə şayiələr fevral hadisələrindən hələ bir neçə ay əvvəl yerli cəmiyyətdə səylə yayılırdı. Bu şayiələr Bakı şəhər polisinin məmurlarına məlum idi və Bakı şəhərinin 5-ci sahəsinin pristavı Prokopoviç həmin hadisələr haqqında Bakı polismeysteri Deminskiyə vaxtında xəbərdarlıq etmişdi. Heç şübhəsiz, onun vasitəsilə bu məlumat qubernatora da çatmalı idi. Bununla belə, gözlənilən münaqişənin qarşısını almaq üçün onun tərəfindən heç bir tədbir görülməmişdi. Qubernator polis qorodovoylarının ən qısa müddətdə silahla təchiz edilməsinin zəruriliyinə də diqqət yetirməmişdi, hərçənd ona məlum idi ki, qorodovoyların demək olar ki, hamısı silahsız idi, revolverlər alınması üçün vəsait ayrılmışdır”.[1] Lakin Kuzminski belə hesab edirdi ki, “hakimiyyətin acizliyi, onun özünü itirməsi və qırğını yatırmağa əsla qabil olmamasının aşkar edilməsi hadisələrin hazırlanmasında polisin iştirak etməsi barədə deyilənlərin tamamilə əsassız olmasını göstərir və bunlar yalnız 6-9 fevral hadisələrinə səbəb olmuş ən yaxın amillər hesab edilə bilər”. Kuzminski daha sonra yazır : “Əslində fevral hadisələrinin daha dərin səbəbləri var. Bu hadisələr tədricən yaranmışdır. Onların müəyyən tarixi var və heç şübhəsiz, bu səbəblər nəinki artıq baş vermiş hadisələrlə hesablaşmağı, həm də onların baş verəcəyini əvvəlcədən duymağı və əgər bu hadisələr dövlətdə asayişə hər hansı mənada təhlükə doğurursa, bu halda onların qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyi özünün vəzifəsi hesab edən

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.10-11.

təcrübəli inzibatçının sayıq diqqətindən yayına bilməzdi və yayınmamalı idi”. Məsələn, Kuzminski 1904-cü ilin sentyabr ayında ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş bir neçə qətl hadisəsini göstərir və qeyd edirdi ki, bunlar simptomatik xarakter kəsb etmişdi və müdiriyyət onlara diqqət yetirməyə borclu idi.[1]

Erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının dərin səbəblərinə toxunan Kuzminski müsəlman ziyalılarının nümayəndələrinin fikirlərini nümunə gətirir. Onlar Kuzminski ilə görüş zamanı ermənilərə düşmən münasibətlərini gizlətmir, bunu “onların” yırtıcı meylləri və satqınlığı ilə izah edirdilər. Bu xasiyyətlər sayəsində ermənilər maddi sərvətlərini artırmağa nail olmuş, eyni zamanda hökumətin müsəlman əhaliyə etimadını azaltmış, müsəlmanları vəhşi, fanatik, ümumiyyətlə etibarsız xalq kimi qələmə vermişdir. Kuzminski daha sonra yazır: “Müsəlmanlar açıq bəyan edirlər ki, fevral hadisələrinin səbəbləri onlarla ermənilər arasında yaranmış münasibətlərin səbəblərində axtarılmalıdır. Onlar deyirlər: biz ermənilərə paxıllıq etmirik və onların inkişafına mane olmaq istəmirik, qoy onlar öz qüvvələrini bütün istiqamətlərdə inkişaf etdirsinlər, lakin bu məsələdə müsəlmanlara mane olmasınlar, bu diyarın sərvətlərinə yalnız özləri malik olmağa çalışmasınlar, müsəlmanları mənəvi və maddi cəhətdən kölə vəziyyətinə salmaq fikrinə düşməsinlər. Ermənilər də öz növbəsində Bakı qırğınının yaranma səbəblərini izah edərək bütün ittihamları bu diyarın administrasiyasının vəzifəli şəxslərinin üzərinə qoyur, bununla da milli, dini və iqtisadi şərai-

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 20-21.

tin təsiri altında yaranmış qəbilə düşmənçiliyinin mövcud olmasının inkar edirlər.[1]

1905-ci ilin fevral ayında Bakıda qanlı hadisələr başlanandan sonra Qafqazda canişin təsisatı bərpa edildi. Qafqazda canişinlik sistemi müəyyən özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənirdi. Bu təsisata qayıtmaq zərurəti yüksək dərəcədə mərkəzin unifikasiya edilmiş inzibati quruluş əsasında milli regionların səmərəli idarə edilməsinə qabil olmaması və ucqarlarda yerli hakimiyyət orqanlarının çox cüzi də olsa müstəqilliyinin zəruriliyini etiraf etməyə məcbur olması ilə şərtlənmişdi. İndi əlahəzrət imperatorun Qafqazdakı canişini yeni qanunlar qəbul olunmasını tələb etməyən bütün məsələləri öz hakimiyyəti ilə həll edə bilərdi. O, dövlət nəzarəti, dövlət bankı və məhkəmə idarəsi məmurları istisna olmaqla kadr siyasətinin bütün məsələlərini, o cümlədən rütbələr verilməsi, təltiflər, pensiyalar təyin edilməsi və bütün başqa məsələləri idarə edirdi. Fövqəladə hallarda o, Qafqaz diyarının quberniya və vilayət administratorlarının istənilən qərarını ləğv etmək hüququna malik idi.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə canişin vəzifəsini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov icra edirdi.[2] Vorontsov-Daşkov 1907-ci ildə çara məruzəsində əminliyini bildirdi ki, canişinlik forması "əslində milli muxtariyyətlər yaratmağın mümkün olmamasını əla başa düşən və onlar barəsində öz mühakimələrində yalnız özlərinin fəallığını göstərməyə çalışan bütün qafqazlıları təmin edəcəkdir. Onlarda bu cür fəaliyyətin zəruri olması hissi son iyirmi beş ildə hökumət

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.22.

[2] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

tərəfindən onların doğma ucqar diyarının ən ümdə ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün səmərəli qayğı göstərilməməsinin təsiri altında istər-istəməz yaranmışdır”.[1]

Vorontsov-Daşkov bu vəzifəyə gələn kimi köhnə ənənələri canlandırmaq üçün fəal iş aparmağa başladı. Həmin ənənəyə görə ermənilərlə dostluq Rusiyanın Cənubi Qafqazda hakimiyyətinin əsasını təşkil edirdi. Vorontsov-Daşkov üçün ermənilərə himayədarlıq sadəcə olaraq regionda inqilabi şəraiti aradan qaldırma üsulu deyildir, o, öz mühakimələrində bir neçə il əvvəli görməyə çalışırdı. O, ali rütbəli çar məmurları arasında Türkiyə ilə müharibənin tərəfdarlarına mənsub idi. Vorontsov-Daşkov belə hesab edirdi ki, həmin müharibədə ermənilər rusların avanqardı rolu oynayacaqlar. O, II Nikolaya yazırdı: “Ali həzrətlərinizə məlumdur ki, Qafqaz rayonunda bizim Türkiyə ilə münasibətlərimizin bütün tarixi boyu, hələ Böyük Pyotr dövründən Rusiyanın siyasəti bizim ermənilərə xoş münasibətimizə əsaslanmışdır. Onlar müharibələrin gedişində bizə fəal kömək etməklə bunun əvəzini ödəmişlər”. Onun çara məsləhətləri Qafqaz ərazisinin hüdudlarından çıxırdı, çünki o, Türkiyə ermənilərini müdafiə etmək təşəbbüsü ilə məhz indi çıxış etməyi təklif edirdi ki, özünə qarşı pis münasibət yaranmasın, əksinə, bizim üçün hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsi tamamilə mümkün olan torpaqların əhalisində dostluq hissləri baş qaldırsın”.[2] Maraqlıdır ki, Vorontsov-Daş-

[1] Всеподданнейшая записка генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова; http: //www.istrodina.com /rodina_articul.php3?id=130&n=7.
[2] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http: //www.kitabxana.org/site/sventoch.htm;

kovun ermənipərəst mövqeyi 1909-cu ildə sağ millətçilərin - Purişkeviçin, Markovun adından III Dövlət Dumasına sorğu daxil olmasına səbəb olmuşdur. Onlar canişini və onun administrasiyasını fəaliyyətsizlikdə, ermənilərə şərait yaratmaqda ittiham edirdilər. Sorğunun müəllifləri canişinin fəaliyyətinin qeyri-qənaətbəxş hesab edilməsinə çalışır və Qafqazın idarə olunmasını nazirlər şurasına tabe etməyi təklif edirdilər. Lakin bu sorğu qəbul edilmədi və Qafqazın idarə edilməsi sistemi əvvəlki kimi qaldı.[1]

Qafqaz canişini erməniləri dəstəkləmək mövqeyi tutmaqda tək deyildi. XIX əsrin axırlarından etibarən Rusiya diplomatiyasının ermənipərəst siyasəti, bir tərəfdən imperiyanın Qafqaz sərhədinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədar cari məsələlərlə, digər tərəfdən, Rusiya imperiyasının bütövlükdə Yaxın Şərqdə nüfuzunu möhkəmləndirmək perspektivi ilə bağlı idi. Bu baxımdan, Qafqaz dağı Rusiyanın cənub sərhədlərini etibarlı qoruyan qala divarlarına bənzəyirdi. Eyni vaxtda Cənubi Qafqaz gələcəkdə Türkiyə və ya İran üzərinə yürüş etmək üçün əlverişli meydan idi. Buna görə də təəccüblü deyil ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı daxili siyasəti xeyli dərəcədə hərbi-strateji mülahizələrə əsaslanırdı.

Vorontsov-Daşkovun ermənilərə loyal münasibəti həm də onun müsəlmanlara etibar etməməsi ilə izah edilirdi. Məsələn, o, çara ünvanlanmış məruzələrinin birində yazırdı: “Mən bunu qeyd etməyə bilmərəm ki, əgər biz müxtəlif Qafqaz xalqları arasında özümüzü separatizmdən qorumalıyıqsa, yalnız həmin (müsəlman. – **Müəllif**) əhalidən

---

[1] Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.). М.: 2004,с.210

qorumalıyıq. Bunun səbəbi onların sayca digər xalqlardan üstünlüyü, dini fanatizmdən doğan alovlanmaların mümkünüyü, həmçinin Qafqazın müsəlman dövlətlərinə yaxın yerləşməsidir”. Ermənilər və gürcülər çox gözəl başa düşürlər ki, Rusiyadan kənarda müsəlmanlar onları məhv edər”. Vorontsov-Daşkov müsəlmanların sayca az olan savadlı təbəqələri arasında yenicə baş qaldıran milli hisdən xəbərdar idi. Buna görə də o, çara xəbərdarlıq edirdi ki, bu yeni milli mənlik şüuruna ciddi nəzarət edilməsi zəruridir.[1]

Canişinin yeni vəzifədə gördüyü ilk tədbirlərdən biri Qriqorian kilsəsinin mülkiyyəti barədə 1903-cü il fərmanının ləğv edilməsi barədə çara xahişlə müraciət etməsi idi. 1905-ci il avqustun 1-də II Nikolayın fərmanı ilə Qafqaz canişininə əmr edilmişdi ki, erməni kilsə məktəbləri haqqında yeni əsasnamə işlənib hazırlanan qədər canişinlik hüdudunda kilsələrin və monastırların nəzdində kilsə-prixod məktəblərinin açılmasına icazə verilsin.[2] Nəticədə Eçmiədzin yenidən erməni Qriqorian kilsəsinin əmlakı və kapitalı üzərində nəzarət hüququ əldə etdi. Beləliklə, erməni yaraqlılarının həyata keçirdiyi terror öz məqsədinə çatdı.

1905-ci il 6-10 fevral erməni-azərbaycanlı münaqişəsi elə həmin il avqust-sentyabr aylarında Bakıda baş vermiş hadisələrin ilk addımı olmuşdur. Senator Kuzminski öz hesabatında yazır: “Hökumət əleyhinə təşviqat aparmaq üçün bu hadisələrin yaratdığı şəraitdən daha əlverişli şərait təsəvvür etmək çətindir. Həmin hadisələr hakimiyyətin tamamilə aciz olmasını sübut etmək üçün çox zəngin ma-

---

[1] Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921) // Жур. «Литературный Азербайджан», 1993, № 1-2, с. 31-32.

[2] Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с.65-66.

terial vermiş oldu. Hakimiyyətin fəaliyyətsizliyi və özünü itirməsi ona gətirib çıxartmışdır ki, təşviqat tamamilə aşkar şəkildə aparılır və cəmiyyətin demək olar ki, bütün təbəqələrini əhatə edirdi.[1]

Avqustun ortalarında Bakıda konka sürən ermənilər tətil etdi. Onların yerini əsgərlər tutdular. Avqustun 20-də üç nəfər erməni konkaya atəş açmış, nəticədə konka sürən əsgər və azərbaycanlı sərnişinlər həlak olmuşdu. Təxminən eyni vaxtda erməni kilsəsindən zəng eşidildi. Bu, qan tökülməsinə bir növ siqnal idi. Dükançı ermənilər şəhərdə atəş açdılar. İlk qurbanlar yarandı. Moskvada çıxan "Russkoye slovo" qəzeti bu barədə çox qısa məlumat vermişdi: "Avqustun 20-də Bakıda tatarlarla ermənilər arasında atışma başlanmışdır; ölənlər var". Neft mədənləri yanırdı. Şəhər təbii fəlakətin və odun əsarətində qalmışdı. Elə həmin "Russkoye slovo" qəzeti yazırdı: "Balaxanı, Sabunçu, Ramanı mədən sahəsi bütünlüklə yanmışdır, Bibi Heybət od içindədir. Bakı şəhərinin özündə böyük yanğın baş vermişdir... Ayrı-ayrı yerlərdə yanğınlar, çox güman ki, qəsdən yandırılma nəticəsində başlanmışdır". Bu yanğın nəticəsində Bakı neft mədənləri demək olar ki, bütünlüklə ləğv edildi. Mədən əmlakının ¾ hissəsi məhv olmuş, məhsuldar quyuların 57%-i, qazma və dərinləşdirmə işləri aparılan quyuların 61%-i yanmışdır. Yanğından dəymiş zərərin ümumi məbləği 40 milyon rubla çatmışdır.[2] Beləliklə, avqust münaqişələri nəticəsində Rusiyanın neft

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.52.

[2] Атаев Т.Первые армяно-азербайджанские столкновения http://echo-az.info/istoriya01.shtml.

sənayesinə əvəzi ödənilməsi mümkün olmayan zərər dəydi. Bakının ardınca 1905-1906-cı illərdə bütün Qarabağda, Naxçıvanda və İrəvanda qanlı hadisələr baş verdi. İrəvan quberniya jandarmeriyasının rəisinin polis departamenti direktoruna siyasi icmalında erməni-azərbaycanlı münaqişələrinin səbəbləri təhlil edilir. Hakim dairələrin fikrincə, bu səbəblər aşağıdakılardan ibarət idi: “1) millətlərin əsrlərlə davam edən düşmənçiliyi; 2) nadanlıq; 3) iqtisadi zəmində mübarizə: əvvəllər bu diyarın sahibi olmuş tatarlar özlərinin ətaləti, təhsil almağa və sahibkarlığa cəhd etməməsi ucbatından son vaxtlarda öz hegemonluğunu sürətlə itirmişlər – demək olar ki, bütün ticarət və sənətlərin əksəriyyəti ermənilərin əlinə keçmişdir, tatarlar isə bu vəziyyətlə heç cür barışa bilmirlər; 4) hər iki millətin, xüsusən ermənilərin yaramazları tərəfindən provokasiya”.[1]

Yelizavetpol quberniyasında azərbaycanlıların vəziyyəti ağlasığmaz dərəcədə ağır idi. 1905-ci il iyunun 26-da “Baku” qəzetində Yelizavetpol şəhərinin ziyalı nümayəndələrinin proklamasiyası dərc edilmişdir. Bu sənəddə qeyd edilirdi ki, hər iki xalqı birləşdirən tarixi köklər var və onlar başa düşməlidirlər ki, Qafqaz onların ümumi vətənidir. Proklamasiyanın müəllifləri azərbaycanlılara və ermənilərə müraciətlə onları bir-birini qırmaq əvəzinə maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirməyə çağırırdılar. Proklamasiyanı imzalayanlar arasında sonradan “Difai” partiyasının Yelizavetpol şöbəsinin üzvləri A.Rəfibəyov, A.Rəfiyev,

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

A.Xasməmmədov vardı.[1]

Təəssüf ki, sovet tarixşünaslığı hər iki xalqa ünvanlanmış bu cür müraciətlərin mövcud olmasını uzun müddət inkar etməyə çalışmış, həmin müraciətlərin müəllifləri isə millətlərarası münaqişələrin əsas qızışdırıcıları kimi qələmə verilmişdir.

1905-ci ildə Şuşa ən qaynar nöqtələrdən birinə çevrilmişdi. Avqustun 16-da kazaklar qaçmağa cəhd edən bir ermənini öldürdülər. Ermənilər dərhal bunun təqsirini azərbaycanlıların üstünə yıxdılar, münaqişələr, talanlar başlandı. Ermənilər şəhərin azərbaycanlılar yaşayan bütün məhəllələrini qılıncdan keçirirdilər. 1905-ci ilin avqustun 17-də Şuşanın Köçərli və Xəlfəli məhəllələrinə hücum edildi. Azərbaycanlı gənclər artıq hakimiyyət orqanlarının onları dilə tutmasına məhəl qoymadan ermənilərə qarşı çıxış etmək qərarına gəldilər. Onların hücum əzmi o qədər yüksək idi ki, təpədən dırnağa qədər silahlanmış ermənilər qaçmağa məcbur oldular.

Erməni arximandriti və qubernator Baranosvki azərbaycanlılara müraciətlə xahiş edirdilər: “Salamat qalanlara rəhminiz gəlsin”. Azərbaycanlılar barışıq xəbərini eşidəndə hər yerdə atəşi dayandırdılar, lakin ermənilər dərhal özlərini göstərdilər, evinə qayıdan qubernatoru atəşə tutdular.

Avqustun 21-də tərəflər girovları dəyişdilər. Artıq elan edilmiş barışıq dövründə ermənilər realnı məktəbdə təmir işləri aparan 17 iranlı fəhlənin başını kəsdilər. Bu münaqişələrdə azərbaycanlıların 20 evi, çoxlu dükanları dağıdılmış, çoxsaylı dinc sakinlər həlak olmuşdu, lakin ermənilər

---

[1] «Баку», 26 июня, 1905.

tərəfindən qurbanların sayı bundan qat-qat artıq idi, hərçənd ermənilər öz məğlubiyyətini səylə gizlədirdilər[1]. Malıbəyli kəndi talan edildi, Xankəndində kazakların gözləri qarşısında qadınlar və uşaqlar qılıncdan keçirilmiş, doktor K.Mehmandarovun və azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstəyə başçılıq edən Nəcəfqulu ağa Cavanşirin malikanələri yandırılmışdır.[2]

Lakin Yelizavetpol quberniyasında, o cümlədən Şuşa qəzasında qanlı hadisələr bununla bitmədi. Erməni-azərbaycanlı münaqişələri dövründə burada general-qubernatorlar dəfələrlə dəyişdirilmişdi. Təsvir edilən hadisələr dövründə sonuncu general-qubernator general Qoloşşapov olmuşdur. Ordubadi yazır: "Qoloşşapov yalnız zahirən sadə və təvazökar adam imiş. Əslində isə o, tamahkar və məkrli müftəxor, başqalarının hesabına varlanmış bir adam idi. O, ermənilərin xahiş və şikayətlərinə həmişə diqqətlə yanaşır, azərbaycanlıları cərimələyir, onları cəzalandırırdı, halbuki hər şeyi, hətta qətlləri də ermənilər törədirdi. Onlar Qoloşşapovun şəxsində özlərinə hami tapmışdılar. Ermənilər hər vasitə ilə Qoloşşapovu azərbaycanlıların üstünə salmağa çalışırdılar. 1906-cı il iyulun 12-də ermənilər bir neçə gün əvvəl ölmüş öz həmvətənlərini generala göstərərək bildirmişdilər ki, bu adam azərbaycanlılar tərəfindən generalın dəftərxanasının yaxınlığında öldürülmüşdür. General çox fikirləşmədən Köçərli məhəlləsinə artilleriya atəşi açılması barədə əmr verdi. Elə həmin gün kazak dəstələri, rus piyada qoşunu və 10 min erməni, o cümlədən bu döyüşlər ərəfəsində şəhərdə toplanmış erməni əsgərlər və bandit dəstələri də onlara

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.52-58.
[2] «Каспий», 1906, 3 января.

qoşularaq azərbaycanlılar üzərinə hücuma keçdilər. Beş gün davam etmiş döyüşlərdə şəhərin azərbaycanlılar və ermənilər yaşayan məhəllələrinin sərhədində olan bütün evlər artilleriya atəşi ilə dağıdıldı. Kənardan köməyə ümidi olmayan azərbaycanlılar düşmənə ləyaqətlə müqavimət göstərirdi. Ermənilər böyük itkiyə məruz qaldılar. Vəziyyəti belə görən general Qoloşşapov şəhərdə olan bütün rus qüvvələrini döyüşə daxil etmək barədə əmr verdi. Döyüşlərin beşinci günündə azərbaycanlılar üzərinə qəti hücum başlandı. Onda 70 yaşlı qocalardan başlamış 7 yaşlı oğlan uşaqlarına qədər bütün azərbaycanlılar əllərinə silah alıb hücuma keçdi. Ermənilər və kazaklar bu hücuma, başlarına yağış kimi yağan güllələrə dözməyərək qaçmağa başladılar. Azərbaycanlılar erməniləri öz evlərində, kazakları öz kazarmalarında gizlənməyə məcbur etdilər, başqa yerlərdən gəlmiş erməni könüllülərini şəhərdən qovdular. Döyüş meydanında yalnız qətlə yetirilmiş azərbaycanlılar, bir də küncdə-bucaqda gizlənmiş düşmənləri axtarıb tapan və onları məhv edən könüllülər qalmışdı. Ermənilər əvvəlcə özlərinin öldürülmüş soydaşlarını döyüş meydanından aparmağa çalışdı, sonra isə onların cəsədlərini xəzan yarpaqları kimi azərbaycanlıların ayaqları altına atdılar”.

Azərbaycanlıların və ermənilərin məruz qaldığı itkilər barədə M.S.Ordubadinin və M.M.Nəvvabın göstərdiyi rəqəmlər fərqlidir. Lakin bu məlumatlarda ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, ermənilərin itkisi azərbaycanlıların itkisindən xeyli çox olmuşdu.[1] 1906-cı il iyulun 18-də Qoloşşapov Şuşaya gəlmiş və sülh bağlanmasını bəyan edən

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.59-63; Nəvvab M.M., s.122.

erməni-tatar nümayəndə heyətini qəbul etmişdi.[1] İyul ayının sonlarında başda şeyxülislam olmaqla azərbaycanlılardan ibarət nümayəndə heyəti Qoloşşapovun Şuşadan geri çağırılması barədə canişin qarşısında vəsatətlə çıxış etmək üçün Tiflisə gəlmişdi. Canişinin dəftərxana müdiri bu xahişin cavabında həyasızcasına bildirmişdi ki, Qoloşşapov geri çağırılmayacaq, repressiyalar isə "çəkişmələr tam dayanana qədər" davam etdiriləcəkdir.[2] 1905-ci ildə Cavanşir qəzasının Sırxavənd, Dəmirli, Çıraqlı-Ümidli, Şahavənd kəndlərində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında ciddi toqquşmalar baş vermişdi. Ordubadi qeyd edir ki, ümumiyyətlə azərbaycanlılar silahsız olduqlarından daha çox zərər çəkmişdilər. Bunun da təqsiri satqın bəylər idi.[3]

Bu arada Yelizavetpol qəzasında millətlərarası münaqişələr davam edirdi. 1905-ci il noyabrın 18-də ermənilər Topxana kəndinin bir neçə sakinini öldürdülər. Ermənilərin hücumları getdikcə tez-tez baş verirdi və nəticədə noyabrın 19, 20 və 21-də Yelizavetpolda kütləvi atışma baş verdi. İ.Alibeqovun verdiyin məlumata görə, bu qırğını qızışdıran general-qubernator Takayşvili hadisələrin başlanmasından iki gün əvvəl şəhərə gəlmişdir.[4] M.Ordubadi yazır ki, qırğına səbəb azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən öldürülməsi olmuşdu. O, cinayətkarların adlarını da göstərir: Avetis Avetisov, Qriqor Tiyunov və onların dostları. M.Ordubadi daha sonra bildirir ki, azərbaycanlıla-

---

[1] «Каспий», 1906, 19 июля.
[2] «Каспий», 1906, 30 июля.
[3] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 77-79.
[4] Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http: //www.armenianhouse.org/

rın xahişinə cavab olaraq Takayşvili onları müdafiə etmək üçün kazakları göndərəndə kazaklar atəşə tutulmuşdu. Az sonra Takayşvilini Fleyşer əvəz etdi. Noyabrın 4-də barışıq bağlandı: Tərəflər əsirləri və yaralıları dəyişmək barədə razılığa gəldilər. Lakin ermənilər dərhal Azərbaycan nümayəndə heyətini atəşə tutub onlardan üç nəfərini öldürdülər. Onda azərbaycanlılar da ermənilərə hücum etdilər. Hər tərəfdən 8 nəfər öldürüldü, ermənilərdən iki bomba götürüldü. Yalnız general Malamın səyi nəticəsində asayış müvəqqəti bərpa edildi və təkrar barışıq bağlandı.[1]

1905-ci ilin yayında millətlərarası münaqişələr Zəngilanda da özünü göstərdi. Burada Qatar kəndi ermənilər üçün alınmaz qalaya çevrilmişdi. Bu kəndin müdafiəçiləri 9 gün bütün dünyadan təcrid olunmuş vəziyyətdə müdafiə olunurdu. Nəticədə, şiddətli döyüşlərə baxmayaraq, ermənilər Qatar kəndini tuta bilmədilər.[2]

Daşnaklar Zəngəzurda vəhşi cinayətlər törətmişlər. Buradakı kənd yerlərində millətlərarası münaqişələr 1906-cı ilin avqust ayına qədər davam etmişdi. Həmin münaqişələrdə 200-ə yaxın azərbaycanlı həlak olmuş, Xələc, Karxana, Tatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbadək, Atqız, Pirdavud, Zurul, Günan, İlli, Sanalı, Minanavur, Fərəcli, Qalaboynu, Əcəbli, Buğucuq kəndləri dağıdılmışdı.

1905-ci ilin fevralından 1906-cı ilin payızına qədər erməni-azərbaycanlı münaqişələri nəticəsində 10.000 nəfər öldürülmüş, 7 şəhərin və 252 kəndin əhalisinə ziyan vurul-

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 89-96.
[2] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 119-125.

muşdu.[1]

Yüz il bundan əvvəl baş vermiş erməni-azərbaycanlı münaqişələrinin işıqlandırılması və onların müasir dövrdə ermənilərin Dağlıq Qarabağa iddiaları ilə əlaqədar münaqişənin başlanğıc mərhələsi ilə müqayisə edərkən müəyyən analogiyalar görünməkdədir. Qərb və rus mətbuatı istər Dağlıq Qarabağda münaqişənin başlanğıcında, istərsə də 1905-1906-cı illər hadisələrindən sonra onları ortaq dini tellərlə bağlayan ermənilərə rəğbət bildirirdi. Rus və dünya ictimaiyyətinin 1905-1906-cı illərdə Zaqafqaziyada baş vermiş hadisələrə münasibətinin leytmotivi ermənilərə şəksiz rəğbət hissi idi. Onlar erməniləri mütləqiyyətin provokasiyasının, eləcə də onların dövrəsindəki tayfaların avamlığının və nadanlığının qurbanı olmuş "mədəni xalq" hesab edirdilər. Bu halda hətta ermənilərin qəddarlıqları da həmin şəraitdə təbii və az qala zəruri hal kimi qəbul edilir və prinsipial mövqeləri dəyişə bilmirdi. Müşahidəçinin siyasi baxışlarından asılı olaraq provokasiya məqamı ya xüsusi vurğulanır, ya da əksinə yumşaldılır (hətta inkar edilir) və ya əksinə "irqi və dini nifrət" kimi qələmə verilirdi. Məsələn, Parisdə çıxan "Maten" qəzeti yazırdı: "Tatarlar idealları hökumət üçün böyük təhlükə olan azadlıqsevər erməniləri cəzalandırmağa başlamışlar". Parisdə çıxan "Tan" qəzeti isə belə hesab edirdi ki, ermənilər Qafqazda ən savadlı və əməksevər millətdir, tatarlar isə mühafizəkar və "çar mütləqiyyətinə hörmət

---

[1] Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvələri), s.293.

bəsləməyi diktə edən” ənənələrə sadiqdirlər.[1] T.Sventoxovski dünya mətbuatının bu cür aşkar antiazərbaycan mövqeyini qiymətləndirərək yazır ki, dünya mətbuatı ümumiyyətlə ermənilərə rəğbət bəsləyirdi və buna görə də ermənilərin qətlə yetirilməsi hallarını tatarlarla müqayisədə daha geniş işıqlandırırdı.[2]

Erməni publisisti İ.Alibeqovun fikrincə, erməni-tatar münaqişələrinin bütün dəhşətlərinin əsas səbəbi “ümumi polis-bürokratik rejimi” idi. Alibeqovun fikrincə, “panislamistlər, provokatorlar, “özgə malına” göz dikənlər, müflisləşməkdə olan müsəlman feodalları, mütləqiyyət hakimiyyətinin qaniçən agentləri və cəmiyyətin digər törtöküntüləri” mütləqiyyət hakimiyyətinə sığınmışdır. O, həmin qırğını da təhrikçi təşviqatla izah edir.[3]

Britaniyalı diplomatlar belə hesab edirdilər ki, 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələrinin səbəbi rus hakim dairələrinin millətlərarası sabitliyi qoruyub saxlamağı bacarmaması və bunu istəməməsi, o cümlədən ermənipərəst hakimiyyəti əvəz etmiş antierməni əhval-ruhiyyəli hakim dairələrdir. Onların fikrincə, “rus hakim dairələri qərəzsiz inzibatçılıq yolu ilə iki irq arasında münasibətləri yaxşılaşdırmaq əvəzinə “parçala və hökm et” prinsipi ilə hərəkət etmişlər. Onlar bir müddət tatarların hesabına ermənilərə favoritizm ifadə etmişlər. Kiçik vəzifələrin hamısı erməni-

---

[1] Армяно-татарская резня 1905—1906 годов. Материал из Википедии — свободной энциклопедии; http: //www. ru.wikipedia. org/wiki/

[2] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http: //www.kitabxana.org/site/sventoch.htm ;

[3] Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http: //www.armenianhouse.org/;

lərə verilmiş, nəticədə onlar tatarlar qarşısında üstünlük əldə etmiş, korrupsiya və tənbehləri ilə onları qıcıqlandırmışlar. Sonralar rus hakim dairələri siyasəti dəyişdilər, onlar belə hesab edirdi ki, erməni inqilabi cəmiyyətlərinin fəaliyyəti get-gedə genişləndiyinə görə ermənilər dominant qüvvəyə çevrilirlər”.[1]

Rusiyanın Osmanlı İmperiyasındakı konsulu, XIX əsrin axırlarında Osmanlı Türkiyəsində qanlı toqquşmalar dövründə erməni gizli təşkilatlarının taktikası ilə çox yaxından tanış olan V.Mayevski 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələrinin səbəblərinə öz münasibətini bu şəkildə ifadə etmişdir: “Kimin yadındadırsa, bu dövrdə (1904-1906-cı illərdə) rus hakimiyyətinin zəifləməsi, bəzi hallarda isə onun əsla olmaması hər yerdə müşahidə olunurdu. Bu elə bir dövr idi ki, müxtəlif gizli təşkilatların anarxist fəaliyyəti üçün geniş meydan yaranmışdır. Bizim Şərqi Zaqafqaziyanın başına gəlmiş bəlalar həm “hakimiyyətin cinayətkar fəaliyyətsizliyi” nəticəsində, həm də çaxnaşmaların əsas xadimləri olan “Daşnaksutyun”un cinayətkar fəaliyyəti nəticəsində baş verə bilərdi. Bəs bu iki səbəbdən hansı əsas idi? Əlbəttə, ikincisi”.[2]

Rusiyanın Qafqazdakı canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov həmin hadisələrə “neytral” qiymət verərək belə hesab edirdi ki, bu qırğının təqsirini tərəflərdən hər hansı birinin (ermənilərin və ya tatarların) üzərinə qoymaq mümkün deyil: “Bəzi hallarda (Bakı, Yelizavetpol) əvvəl-

---

[1] Армяно-татарская резня 1905—1906 годов. Материал из Википедии — свободной энциклопедии; http: //www. ru.wikipedia.org/wiki/

[2] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как, один из фазисов армянского вопроса, с.29.

cə tatarlar, başqa hallarda (Şuşa, Tiflis) ermənilər atəş açmışdı”.[1] Lakin bu halda məsuliyyət qondarma mərkəzi arbitrin üzərinə qoyulmalıdır. O, bir sıra səbəblər üzündən qarşıdurma üçün özünün nəzarət etdiyi müəyyən şəraiti qəsdən yaratmaqda maraqlı idi. Başlanğıcda həqiqətən belə idi.

Əhməd bəy Ağayev “Kaspi” qəzetinin səhifələrində haqlı olaraq yazırdı ki, rus qəzetləri əsasən ermənilərin öldürülməsi barədə və nadir hallarda tatarların öldürülməsi barədə xəbər verirdi: “Artıq üç aydır ki, başqa sözlə desək, oktyabrın 17-dən sonra Peterburq qəzetlərinin heç birində fevral qırğınından sonra müsəlmanlara ünvanlanmış uydurma və böhtanlara rast gəlmirik. Məşhur “üç gündən” sonra Bakıda düşmən tərəflər arasında sülh bərqərar olduqdan dərhal sonra bütün paytaxt qəzetlərinin müxbirləri həyəcan təbili vuraraq öz əsərlərini bizdə baş verən hadisələr haqqında yalan və qərəzli məlumatlarla doldurmağa başladılar”.[2]

Qafqazda müxtəlif millətlərarası münaqişələr şəklində təzahür edən mürəkkəb etnik-siyasi vəziyyət hakim dairələri ciddi narahat edirdi. III Dumanın mühafizəkar hissəsinin təşəbbüsü ilə aparılmış dinləmələr göstərdi ki, hakimiyyətin və onun cəmiyyətdəki tərəfdarlarının nəzərində münaqişənin predmeti regiondakı milli kütlələrin və onların təşkilatlarının dövlətə qarşı yönəlmiş separatizmidir.

Qafqaz sorğusu adı almış sorğunun müzakirəsi

---

[1] Армяно-татарская резня 1905—1906 годов. Материал из Википедии — свободной энциклопедии. http: //www. ru.wikipedia.org/wiki/

[2] «Каспий», 18 января,1906.

Dumada 1908-ci il dekabrın 3-də və 10-da, 1909-cu il yanvarın 21-də və 28-də, fevralın 4-də və 5-də aparılmışdır. Müzakirədə həm sorğu təşəbbüsü ilə çıxış edənlərin tərəfdarları, həm də Dumanın demokratik hissəsini nümayəndələri çox fəal iştirak etmişdir.[1]

Sağçılar belə hesab edirdilər ki, Qafqazda millətlərarası münaqişələrin təşəbbüsçüləri ermənilər və gürcülərdir, müsəlmanlar (ilk növbədə azərbaycanlılar) isə "ehtiyatdadırlar", onlar zərərçəkmiş tərəf, daha mühafizəkar və rus hakimiyyətinə loyal mövqe tuturlar. Deputat Bobrinski Qafqazda çaxnaşmaların səbəblərini obyektiv (bu diyarın coğrafi mövqeyi, əhalinin çoxmillətli tərkibi, dini etiqad məsələsinin mürəkkəbliyi, qan qisasçılığı ənənələri) və subyektiv amillərlə izah edilirdi. Onun fikrincə, səbəb ondan ibarət idi ki, bizdə - Qafqazda sistematik, ardıcıl, namuslu və qanunauyğun siyasət olmamışdır, mülkiyyət prinsipi pozulmuşdur ("Qafqazda demək olar ki, heç kəs özünün nəyə malik olduğunu bilmir"), köçərilərin rahatlığının olmaması, yerli rus məktəblərinin pis vəziyyətdə olması və s.

III Dumanın deputatı kadet Stepanov Qafqazda millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinin səbəblərini təhlil edərək göstərirdi ki, "ruslaşdırma" siyasəti əhali ilə hakimiyyət arasında dərin uçurum yaratmış, onları iki düşmən düşərgəyə çevirmiş və eyni zamanda diyar xalqlarının milli mənlik şüurunun intensiv artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu halda yadellilər üçün hakimiyyət obyektiv olaraq başqa etnosa, başqa dinə mənsub olan, buna görə də daha artıq dərəcədə düşmən qüvvə kimi çıxış edirdi.

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/ Aman_IstKonf.php

Dumanın demokratik hissəsi və Qafqazdan olan deputatlar isə regionun xalqları ilə dövlət arasında münaqişənin predmetləri və səbəbləri barədə başqa fikirdə idi. P.N.Milyukov ucqarlarda siyasət məsələsinin bütövlükdə çox böyük əhəmiyyətə malik olmasını qeyd edirdi. O belə hesab edirdi ki, hakimiyyət öz hərəkətləri ilə ölkə xalqları ilə münaqişə yaradır, onların tarixini, dilini, ənənələrini, məişətini və əxlaqını bilmir və bunu inkar edir. Milyukov deyirdi: "Qafqazın əhalisini nə deputat Markovun bizə məsləhət gördüyü kimi yer üzündən silmək, nə də onları köhnə sistemlə idarə etmək olar. Alman və ingilis birliyinə aparan yol yalnız Qafqazda və başqa regionlarda məskunlaşmış xalqların mənafeləri ilə hesablaşan idarəetmə sistemindən keçir".[1]

III Dumada Cənubi Qafqazdan olan yeganə azərbaycanlı deputat X.Xasməmmədovun fikrincə, millətlərarası gərginliyin səbəbləri hakimiyyətin yerlərdə müvafiq sosial-siyasi tədbirləri ilə təmin edilməmiş miqrasiya proseslərinin nəticələrindən ibarət idi. O demişdi: "Son üç ildə Zaqafqaziyanın rus əhalisinin sayı 10 min nəfər artmışdır. Bu, müstəmləkələşməyə rəsmən icazə verildiyi 1898-ci ildən sonra buraya gəlmiş köçkünlərin 36%-i deməkdir. Diyar əhalisinin xristianlara və qeyri-xristianlara bölünməsi nəticəsində yerli əhalinin ruslara nifrəti artmışdır, xüsusən müsəlmanların təhsil sahəsində, yerli idarəetmədə, şəxsi praktikada, vəkillik mənəviyyat sahələrində iştirakının vəziyyəti pisləşmişdir. Hakim dairələr 1905-ci ildən sonra getdikcə tez-tez baş verən millətlərarası münaqişələrə heç bir münasibət bildirməmiş və bu

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

münaqişələr genişlənərək erməni-azərbaycanlı qırğınına çevrilmişdir. Problemi yalnız xalqların qanuniləşdirilmiş hüquq bərabərliyi həll edə bilər”. Deputat Çxeidze öz çıxışında demişdi: “Qafqaz xalqlarının separatizmdə itti-ham edilməsi məkrli uydurmadır. XIX əsrin ortalarından Şərqi Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində torpaqların çox geniş miqyasda qəsb edilməsi baş vermişdir. Müvəq-qəti məcburi münasibətlər şəklində təhkimçilik hüququ hələ də davam edir. Almanların, ermənilərin, yunanların, Orenburq quberniyasından olan molokanların, rus sektant kəndlilərinin köçürülməsi regionda həm aqrar vəziyyəti, həm də millətlərarası gərginliyi artırmışdır. Məhz buna görə hakimiyyəti təmsil edən, eyni zamanda torpaq sahibkarları olan kazaklarla Qafqaz xalqları arasında daim münaqişələr baş verirdi. Hökumətin bu diyarda torpaq siyasəti kəndlilərin vəziyyətini pisləşdirir, məktəblər maarif ocağı deyil, inkvizisiya yerinə, məhkəmələr qaragüruhçu siyasət orqanına çevrilmişdir. Administrasiya rüşvətxorlar və provokatorlarla doludur. Çxeidze daha sonra vurğulamışdır: bu şəraitdə milli kütlələrin inqilabiliyi, onların hakimiyyətə qarşı çıxışları və millət-lərarası münaqişələr yalnız dövlətin xalqa zidd siyasətinin nəticəsidir: sizin izahınızdan belə çıxır ki, yağış ona görə yağmışdır ki, adamlar çətirləri açmışdır. Qeqeçkori də onu dəstəkləmişdir: “Millətlərarası, ilk növbədə erməni-azərbaycanlı münaqişələr hökumət tərəfindən inspirasiya edilmişdir. Üstəlik, hakimiyyət orqanları cəza dəstələrinin zorakılıq hərəkətlərini təşviq edir, mədəni-maarifçilik və iqtisadi yönümlü milli təşkilatları təqib edirlər”.[1] Çxeidze

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/ Aman_IstKonf.php

bu təklif barədə çıxışında qeyd etmişdir ki, mərkəz "yerli əhaliyə sizin aranızda fərq var, sizin aranızda ruslar, gürcülər, ermənilər və başqaları var" kimi göstərişlər verməməlidir. Qafqazda çoxdan yeridilən bu siyasət – tayfalararası ehtirasların qızışdırılması siyasəti heç bir xeyir verməmişdir..."[1]

1905-1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının səbəblərinin öyrənilməsi məsələsində sovet tarixşünaslığında həmişə belə bir tezis əsas götürülmüşdür ki, çar hökuməti millətlərarası ayrı-seçkiliyi qızışdırır, ermənilərlə müsəlmanlar arasında qırğına təhrik edirdi. Bu, birinci rus inqilabı dövründə bütün kəskinliyi ilə Cənubi Qafqazda təzahür etmiş bütün münaqişələrin yeganə səbəbi olmuşdur. Burada artıq 100 ildən çox keçmiş hadisələri XX əsrin 80-ci illərinin axırlarında, ermənilər və azərbaycanlılar hələ sovet imperiyasının tərkibində yaşadığı vaxtda Dağlıq Qarabağa ətrafında münaqişənin başlanması ilə müqayisə etmək yerinə düşər. O vaxt olduğu kimi, bu münaqişənin başlanğıc mərhələsində də azərbaycanlılar mərkəzi hökumətə çox böyük ümid bəsləyirdilər. Bir sıra müəlliflər hələ də qəti əmindilər ki, Dağlıq Qarabağ ətrafında erməni-azərbaycanlı münaqişəsi "mərkəz" tərəfindən, yəni M.Qorbaçov başda olmaqla sovet rəhbərliyi tərəfindən təhrik edilmişdir və əgər bu "mərkəz" olmasaydı, xalqlar dinc yaşayar və bir-birinə qarşılıqlı ittihamlar təqdim etməzdi. Əlbəttə, millətlərarası münasibətlər məsələsində M.Qorbaçovun qeyri-ardıcıl, uzaqgörməz və zərərli siyasəti DQMV-nin erməni əhalisinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə maskalanan təcavüzkar

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http: //www.gumer.info/bibliotek_Buks/ History/Article/ Aman_IstKonf.php

planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaramışdır. Lakin bütün erməni-azərbaycanlı münaqişələrin əsas səbəbi ermənilərin dərin köklərə malik olan ərazi iddialarından ibarətdir.

Biz çarizmin mənfur siyasətinə bəraət qazandırmaq fikrində deyilik. Həmin illərdə hakimiyyət orqanları erməni və azərbaycanlı əhali arasında düşmənçilikdən həqiqətən öz imperiya məqsədləri üçün istifadə etmiş və arxiv sənədlərindən göründüyü kimi ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişələrin qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər görməmişdir, hərçənd, qırğınlara hazırlıq və ermənilərin bununla əlaqədar silahlanması barədə siqnallar kifayət qədər idi. Problem imperiya hökumətinin çoxillik fəaliyyətində idi. Bu müddət ərzində hələ Pyotr dövründən Türkiyə, İran və Rusiya arasında xristian buferi yaratmaq məqsədi ilə ermənilərin mütəmadi olaraq Azərbaycana köçürülməsi başlanmışdı. Yerli və gəlmə etnos arasında kəmiyyət nisbəti pozulmaqla qarşıdurma üçün şərait yaradılmışdı. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziyanın formalaşması, milli mənafelər uğrunda mübarizə başlanmışdır. Mərkəz zəifləyir və münaqişə məsələsində zahirən mərkəzçi mövqe tuturdu. Qanlı erməni-azərbaycanlı münaqişələri davam etdiyi müddətdə çar hakimiyyətinin arbitr rolunda çıxış etməsi onun üçün sərfəli idi. Bu, yerli əhalinin nəzərində mütləqiyyət hakimiyyətinin əhəmiyyətini və nüfuzunu artırır, həm də onların Rusiyanın imperiya siyasətinə qarşı birgə çıxışlarına mane olurdu. Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərin hədsiz kəskinləşməsi çar hakimiyyətinin mənafelərinə uyğun deyildi. Talanlar, qəsdən təşkil edilmiş yanğınlar, kütləvi iğtişaşlar, xaos və anarxiya – bütün bunlar dövlətin əsaslarını laxladır, əhalidə istər-istəməz hakimiy-

yətin zəifliyi, köməksizliyi barədə fikirlər oyadırdı. Bu da mütləqiyyət üçün arzu edilən hal deyildi. Ümumiyyətlə həmin illərdə çar hökumətinin yeritdiyi siyasəti şəraitə uyğun fəaliyyət kimi səciyyələndirilə bilər. Zamanın tələblərindən asılı olaraq, mümkün qədər ehtiyatlı tərpənir, gözləmə siyasəti yeridirdilər.

Buna görə də həmin illərdə Cənubi Qafqazda baş vermiş faciəli hadisələrin əsas səbəbini **yalnız** çarizmin məkrləri ilə izah etmək sadəlövhlük olardı.Tarixi faktların və çoxsaylı mənbələrin hərtərəfli təhlili tam qətiyyətlə bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, erməni və azərbaycanlı əhali arasında kütləvi toqquşmalar (həmin illərin sənədlərində bu hadisələr çox vaxt "erməni-tatar qırğını" adlanır) "Daşnaksutyun" tərəfindən soyuqqanlılıqla və ölçülüb-biçilmiş şəkildə həyata keçirilən planın ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Burada ikili oyun gedirdi: "Əvvələn, müsəlmanlara qarşı nifrətin bir hissəsinin də olsa qisası alınmışdı, digər tərəfdən mətbuatın və təbliğatın köməyi ilə baş verən bütün hadisələrin təqsirkarının rus hökuməti olması təsəvvürü yaradılmış və beləliklə, təkcə ermənilərin deyil, Qafqazın başqa sakinlərinin də inqilabiləşdirilməsi üçün çox güclü yeni təşviqat materialı yaranmışdır. Bu halda güdülən ikinci məqsədə də qismən nail olunmuşdur – Zaqafqaziya ərazisində erməniləri müsəlmanlardan ayırmış və Türkiyədən, qismən də İrandan köçürülmüş ermənilər tərəfindən tutulmaq üçün torpaqlar boşaldılmışdı. "Daşnaksutyun" təşkilatı tərəfindən oradan çağırılmış ermənilərin sayı isə cəmi 5-6 il ərzində yarım milyona çatmışdı, onlardan 200 mindən çoxu rus hökumətinin vəsatəti sayəsində artıq Rusiya təbəəliyini qəbul etmişdi".[1] Bu planı

[1] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.10 -11.

məhz inqilabi sarsıntılar dövründə həyata keçirmək çox rahat idi, çünki zəifləmiş mərkəzi hakimiyyətin başı özünün ümumdövlət problemlərinə qarışdığından, o, bu hadisələrə müdaxilə edə bilmirdi. Bundan əlavə, həmin münaqişə Rusiya daxilində "nə qədər pis olsa, o qədər yaxşıdır" prinsipi üzrə hərəkət edən bəzi bolşevik və digər inqilabi qüvvələri də qane edirdi.

İmperiya mövcud formada öz ömrünü başa vurmaqda idi. Bu, müxtəlif səpkili, o cümlədən milli ziddiyyətlərə gətirib çıxarırdı. Həm ruslar, həm də yadellilər dəyişikliklərin zəruriliyini başa düşür və hər kəs özünə daha çox pay qoparmaq istəyirdi. Lakin müsəlmanların birləşməsindən qorxan erməni millətçiləri rus inqilabçıları ilə birləşməyə çalışır, bu isə **sonralar** Azərbaycanın şəhər və kəndlərində vəhşicəsinə qətllər və özbaşınalıqlar törətmiş birgə erməni-qızıl ordu dəstələrinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdı.

“Difai” partiyasının yaranması

1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələrinin zərbələri Cənubi Qafqazın müsəlman icmasının sıx birləşməsinə inqilabi dövrün hər hansı başqa hadisələrindən daha çox təkan vermişdi. Erməni-azərbaycanlı münaqişələri müsəlmanların birləşməsinə stimul yaratmış, bu birləşmə həmin dövrdə siyasi fəaliyyət üçün artıq əsas maneə olmayan yerlibazlıq və “sektant” loyallıqlarını üstələmişdi. O vaxta qədər pərakəndə şəkildə vuruşan müxtəlif müsəlman qrupları öz fəaliyyətlərini əlaqələndirməyə başlamışdı. 17 oktyabr 1905-ci il tarixli manifest dərc ediləndən sonra bu proses xüsusilə güclənmişdi. Siyasi partiyaların yaranması prosesi elə bir vaxtda gedirdi ki, Azərbaycan hətta (sovet dövründə olduğu kimi) formal müstəqilliyə də malik deyildi və ayrı-ayrı quberniyalar şəklində Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil idi. Buna görə də sırf millətçi partiyalar müstəsna olmaqla qalan partiyaların çoxu ümumrusiya partiyalarının filialları və ya bölmələri idi. Bu partiyaların proqram məqsədləri arasında kifayət qədər ciddi fərq vardı. Bu da onların tarixi taleyini müəyyən edirdi. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Şimali Azərbaycanda yaranmaqda olan milli ziyalılar milli partiyaların yaranmasında həlledici rol oynamışdı. Milli ziyalıların məqsədi Azərbaycan cəmiyyətinin əsas sosial qruplarının intellektual və ideoloji tələbatını təmin etməkdən ibarət idi. Sayca az olmasına baxmayaraq milli ziyalılar Azərbaycan xalqının öz sosial, siyasi və milli hüquqlarını dərk etməsində həlledici rol oynamışdır. Ziyalılar öz xalqının vəziyyətini daha çox inkişaf etmiş millətlərin vəziyyəti ilə müqayisə edir, milli azadlıq və demokratiya

ideyalarını təbliğ edir, bu da cəmiyyətin ideya-siyasi tərəqqisini sürətləndirir və Azərbaycan millətinin formalaşması prosesinə stimul yaradırdı. Buna görə də tamamilə qanunauyğun haldır ki, məhz Azərbaycan ziyalıları milli hərəkatın rəhbər və əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu ziyalılar sırasından siyasi rəhbərlər və Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqları çıxmışdı.

1906-cı ildə "Difai" partiyasının yaradılması milli mənlik şüurunun artmasının və siyasi qüvvələrin sıx birləşməsinin parlaq ifadəsi oldu. Erməni terrorçularının qarşısında davam gətirə biləcək döyüş qabiliyyətli müsəlman təşkilatının yaradılması haqqında qərar 1906-cı il fevralın 20-dən martın 6-na qədər canişin qraf İ.İ. Vorontsov-Daşkovun sədrliyi ilə Tiflisdə keçirilmiş erməni-azərbaycanlı sülh danışıqlarından sonra qəbul edilmişdi. Ordubadi yazırdı ki, məclisin məramı azərbaycanlıları qan dəryasından çıxarıb münaqişələrin baş verməsi səbəblərini təftiş edib, sonra hər iki millətin dərd və vəziyyətinə baxıb çarə axtarmağa və bir daha belə hadisələrə yol verməmək üçün hökumətə müraciət edərək bir sıra lazımi tədbirlər görməyi tələb etmək idi. Ordubadi danışıqların iştirakçılarının tərkibi barədə yazır: "Hökumət tərəfindən bu məclisə tam nəzarət yetirən şəxslər: Qafqaz canişini cənab Vorontsov-Daşkov, Tiflis, İrəvan, Gəncə qubernatorları, canişin həzrətlərinin müavinləri, cənab Gəray, general Malama, general Şirnikin, kargüzar Peterson cənabları. Azərbaycan tərəfinin nümayəndələri: Bakıdan cənab Əhməd bəy Ağayev, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Tiflisdən Məhəmməd ağa Vəkilov, Doktor Qarabəyov, Gəncədən Ələkbər bəy Xasməmmədov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları.

Erməni vəkilləri: “Mışak” qəzetəsinin müdiri Kalantar, Tiflisdən: Xatisov, Samson Arutyunov, Bakıdan: Xatisov, Muşeksyan, doktor Stepanov, Arakelyan, Taqiyanusov, Ter-Avanesov, arximandrit Muradyan və başqaları”.[1]

Azərbaycanlı nümayəndələr qurultaydakı çıxışlarında qırğının qızışdırılmasında və iğtişaşlarda ilk növbədə “Daşnaksutyun” başda olmaqla erməni təşkilatlarını günahlandıraraq qeyd etdilər ki, çar hökuməti bu təşkilatların silahlanmasına barmaqarası baxmışdır.[2] Ə.Ağayev öz çıxışında demişdi: “Qafqazda məsul şəxslərin və rəhbərlərin çoxu erməni terrorçularının qorxusundan işləri vicdansızcasına, ədalətsizcəsinə həll edirlər. Biz azərbaycanlılar daha bu vəziyyətə dözmək niyyətində deyilik və açıq bəyan edirik ki, işlər bu yolla davam etsə, Qafqazda terrorçu qruplaşmalar ağalıq etdikcə burada nə sülh bərpa olunacaq, nə də rahatlıq. Biz deyirik, əgər siz həqiqətən sülh istəyirsinizsə, onda başqa tədbirlərlə yanaşı terrora son qoymaq lazımdır. Bizə cavab verirlər ki, biz “Daşnaksutyun”u nəzərdə tuturuq. Biz “Daşnaksutyun”dan danışmırıq. Biz terrora son qoyulmasını tələb edirik. Ermənilər isə nədənsə yalnız “Daşnaksutyun” haqqında düşünürlər. Aşkardır ki, “Daşnaksutyun” terrorla hansı şəkildəsə əlaqəlidir. İndi biz öz qeydimizə qalmalıyıq. Biz də möhkəm, silahlanmış partiya yaratmalıyıq. Bizim də öz “Daşnaksutyun”umuz olmalıdır. Əgər hökumət bir tərəfin bu cür aksiyalarına imkan verirsə, ikinci tərəf üçün də buna imkan verməlidir. Əks halda bu, aşkar riyakarlıqdır”.

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 105.
[2] «Баку», 1906. 23 февраля, 5,6 марта.

Kərbəlayı İsrafil Hacıyevin çıxışı daha konkret oldu: “Biz də terrorçu ola bilərik. Biz də mauzer tüfəngləri saxlayıb, bomba ata bilərik, biz də ermənilərin ən yaxşılarını, qubernatoru da öldürə bilərik. Lakin biz bunların heç birisini etmirik, çünki bu bir alçaqlıq və hökumətə xəyanət siyasətidir. Bu məsələni müzakirə etməkdən qəsbimiz ancaq hökuməti vadar etməkdir ki, öz vəzifəsini, öz işini, öz ədalətini qorxusuz, vahiməsiz, layiqincə yerinə yetirsin. Əgər elə etməsə, biz də terrora keçməyə məcbur olarıq”.[1]

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, “Daşnaksutyun”un yaradılmasına, fəaliyyətinə və öz təcavüzünü aşkar nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi öz ziyalılarının şəxsində ağıla və zəkaya əsaslanan çağırışlar ilə (“Daşnaksutyun”u – Müəllif) ona qarşı yönəlmiş terrordan çəkindirməyə çalışır, çox vaxt müdafiə, özünümüdafiə mövqeyi tuturdu. Bu da, “Difai”ni (Müdafiə) adından da göründüyü kimi antiterror və ya müdafiə təşkilatı kimi səciyyələndirir.

Əhməd bəy Ağayevin və Kərbəlayı İsrafil Hacıyevin “Daşnaksutyun” tərəfindən terror haqqında, dövlət qulluqçularının, məmurların onlara ünvanlanmış ölüm hədəli məktublardan vahiməyə düşməsi haqqında çıxışları qurultay iştirakçıları arasında böyük həyəcana səbəb oldu. Məşhur Xatisov qardaşları başda olmaqla erməni nümayəndələri qəzəblənməyə başladılar, lakin müsəlmanlara qarşı ittihamlar irəli sürməyib maddi ziyanın ödənilməsini tələb etdilər. Onlar bu hadisələrin əsas təqsirkarı kimi çar

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 113-114.

hakimiyyətini göstərdilər. A.Xatisov demişdi: “Bunları demək lazım deyil, bəziləri “Daşnaksutyun” haqqında, digərləri panislamizm haqqında danışacaqdır. Bunun nəticəsi nə olacaq?! Təqsir hər bir firavan dövlətin əsas qanunlarının pozulmasına imkan verənlərdədir! Bir nəfəri qətlə yetirən cinayətkarlar cəzalandırılır, amma bizdə kütləvi qırğın və talanlar cəzasız qalmışdır! Mən Hökmdarın nümayəndəsinin qarşısında açıq bildirirəm ki, hökumət cinayətkar fəaliyyətsizlik göstərmiş və cinayətə şərait yaratmışdır”.[1]

Beləliklə, erməni nümayəndələr çar hökumətinin Qafqazdakı nümayəndələrinə sərt və açıq meydan oxuyaraq azərbaycanlıları günahlandırmaqdan imtina etdilər, bildirdilər ki, bütün təqsirlər rus hökumətindədir. Lakin şübhə yoxdur ki, debatların məhz bu cür xarakteri onların xeyrinə idi, çünki bu halda “Daşnaksutyun” və digər gizli erməni təşkilatları tamamilə kənarda qalar və məclis bütünlüklə Qafqaz hökumətinin ifşa olunmasına həsr edilə bilərdi. Təsadüfi deyil ki, azərbaycanlı nümayəndələrin “Daşnaksutyun”un buraxılması haqqında tələbinə ermənilər özünəməxsus bir tərzdə cavab vermişdilər: ““Daşnaksutyun”u biz yaratmamışıq və bu təşkilatı biz məhv edə bilmərik; o və ona oxşar təşkilatlar ətraf həyatın şəraiti nəticəsində yaranır və bu şərait olmadıqda “Daşnaksutyun” təşkilatı öz-özünə məhv olacaqdır”.[2] Başqa sözlə desək, erməni nümayəndələr hamını “Daşnaksutyun”un mövcud olması ilə barışmağa çağırırdılar, çünki bu cəmiy-

---

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как, один из фазисов армянского вопроса, с.9-10.
[2] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как, один из фазисов армянского вопроса, с.31.

yət onlar üçün çox zəruri idi. Digər tərəfdən, Xatisovun nitqində panislamizm təhlükəsinin mövcud olması haqqında fikirlər səslənmişdi. Beləliklə, o ermənilərin hökumətə düşmən olmasını ustalıqla maskalamağa və canişinin şəxsində hökumət nümayəndələrini inandırmağa çalışırdı ki, "Daşnaksutyun"un fəaliyyəti bu diyara qonşu müsəlman dövlətlərdən nüfuz etmiş panislamizm təzahürlərinin nəticəsidir. Ermənilərin bu ənənəvi hücumlarına ən dəqiq cavab o vaxt Rusiya İmperiyasının Osmanlı Türkiyəsindəki rus konsulu olmuş V.Mayevski vermişdir: "Doğrudan da, fərz edək ki, Qafqazda panislamizm ideyaları güclü inkişaf etmişdi. Lakin onda heç cür başa düşmək olmur ki, nə üçün tatarların bu ideyaları yalnız və yalnız ermənilərə qarşı savaş və qarətlərdə təzahür edir, Qafqazın digər xalqlarını kənarda qoyur? Belə olan təqdirdə ən çox əziyyət çəkən rus elementi olmalı idi, panislamizm ideyaları ilk növbədə bu elementə qarşı mübarizə aparmalıdır. Lakin həqiqətdə buna oxşar heç bir şey aşkar etmək olmamışdı. Nə üçün tatarlar gürcülərə toxunmamışlar?... və nə üçün panislamizmin qurbanları yalnız və yalnız ermənilər olmuşlar?...". Mayevski daha sonra yazır: "Ermənilərin "Qafqaz hökumətinin cinayətkar hərəkətsizliyini və cinayətkarlara şərait yaratmasını ifşa etmək üçün tatarların da onlara qoşulması barədə dəvəti uğursuz oldu. Tezliklə məlum oldu ki, azərbaycanlı nümayəndələr bu məsələdə əsla iştirak etmirlər. Onların tərəfindən Qafqaz hakimiyyətinin ünvanına heç bir ittiham eşidilmir. Onlar anarxiya yaranmasının təqsirini yalnız "Daşnaksutyun"da görürlər. Üstəlik, onlardan bəziləri

ehtiyatsızlıq edərək hətta rus hökumətini müdafiə etmək üçün fikir söyləməyə cəhd göstərmişdir”.[1] Qurultay Qafqaz Canişinin yanında hər iki millətin hörmətli və etibarlı vətəndaşlarından ibarət barışıq komissiyaları yaradılması haqqında qərar qəbul etdi, lakin oraya öz nümayəndələrini göndərməkdən imtina etmiş Bakı və Yelizavetpol erməni icmalarının təqsiri üzündən həmin komissiyalar yaradılmadı.[2] Bununla əlaqədar, müvafiq milli strukturlar yaradılması yolu ilə milli mənafelərin müdafiəsi məsələsi gündəmə gəldi.

Bakıda və Azərbaycanın bir sıra qəzalarında geniş fəaliyyətə başlamış, əhali arasında kifayət qədər güclü dəstək qazanmış Azərbaycanın milli partiysı olan “Difai” (Müdafiə) partiyasının yaradılması 1906-cı ilin payızına təsadüf edir. Partiyanın yaradılması haqqında qərarı Ə.Ağayev qəbul etmişdir. Onun özünün başçılıq etdiyi mərkəzi komitə Bakıda yerləşirdi. Ümumiyyətlə, “Difai” partiyasının kim tərəfindən, nə vaxt və harada yaradılması məsələsi tarixşünaslıqda birmənalı şəkildə işıqlandırılmamışdır. Bu məsələnin hərtərəfli tədqiqi sovet tarixşünaslığında mövcud olmuş belə bir tezisi tamamilə inkar etməyə əsas verir ki, guya bu partiya 1905-ci ildə, yəni qanlı erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının ən şiddətli dövründə yaradılmış və “erməni-tatar qırğınının” fəal təşkilatçısı kimi çıxış etmişdir.[3] O dövrdə bu tezis çox

---

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как, один из фазисов армянского вопроса, с.10-11.
[2] «Баку», 1906. 24 мая.
[3] История Азербайджана.т.2, с.585; Казиев М.А. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905-1910 гг.). Баку,1956, с.69.

münasib idi, çünki həmin münaqişədə azərbaycanlıların və ermənilərin təqsirinin dərəcəsi məsələsində necə deyərlər özünəməxsus bir paritet yaradır və tərəflərə onların "Difai" və "Daşnaksutyun" burjua partiyaları başçılıq edirdi.

Məsələn, Mirzəbala Məmmədzadə öz xatirələrində məşhur türk maarifçisi Yusif Akçuraya istinad edir. Akçura Əhməd bəy Ağayevə həsr edilmiş əsərində yazır: "1905-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlu Bakıda "Fədai" cəmiyyətini yaratmışdır". Akçura "Fədai" dedikdə "Difai"ni nəzərdə tuturdu. Çünki o, öz işində bu partiyanın çağırışının mətnini vermişdir. Həmin mətnlə aşağıda tanış olacağıq.[1] Partiyanın həmin tarixdə yaradılmasına X.Məmmədov da istinad edir.[2]

Partiyanın harada və kim tərəfindən yaradılması məsələsində də mövqelər müxtəlifdir. Məsələn, Sventoxovski yazır: "Müdafiə" adı ilə məşhur olan bu təşkilat 1905-ci ilin yazında Gəncədə burada tanınmış və öz siyasi karyerasını müəyyən etmiş insanların – Şəfi Rüstəmbəyov, Ələkbər və Xəlil Xasməmmədov qardaşları, İsmayıl Ziyadxanov, Nəsib Usubbəyov (Yusifbəyli) və Doktor Həsən Ağazadənin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bakıdan Əhməd Ağayev də onlara qoşulmuşdur. Bu təşkilatın yaranması Gəncənin Azərbaycanda milli hərəkat mərkəzinə çevrilməsi demək idi. Şəhər bu vəziyyəti gələcəkdə də qoruyub saxlayacaqdır".[3] "Difai"nin üzvlərindən biri ol-

---

[1] Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, s.39.
[2] Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı. 1875-1918-ci illər, s.86.
[3] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905 -1920. Формирование национального самосознания в мусульманском обществе. http: //www. kitabxana.org/site/sventoch.htm

muş N.Şeyxzamanlı yazır: "Əhməd bəy Ağayev Gəncəyə gəldi və Cümə məscidində camaatla görüşdü. Ə.Ağayev çıxış edəndən sonra Ələkbər bəy Rəfibəyovla, Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədovlarla, Nəsib bəy Yusifbəyovla görüşmüş, onlarla söhbət zamanı çar hökumətinə müqavimət göstərə biləcək bir təşkilat yaradılması qərara alınmışdır. Həmin təşkilatı "Difai" adlandırmaq qərara alındı. Sonradan "Difai"nin möhürü hazırlandı".[1] Partiyanın kim tərəfindən, harada və nə vaxt yaradılması barədə ən dəqiq məlumatlar Ə.Əhmədov, İ.Bağırova və S.Süleymanovanın işlərində verilmişdir. Onlar arxiv mənbələrinə əsaslanaraq göstərirlər ki, partiya 1906-cı ilin payızında Bakıda Ə.Ağayev tərəfindən yaradılmışdır.

Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayev (Ağaoğlu) 1869-cu ildə Qarabağda, Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1887-ci ildə Ağayev Şuşa realnı məktəbini müvəffəqiyyətlə bitirərək Peterburqa gedir və Texnologiya İnstitutuna imtahan verir. 1888-ci ildə Əhməd bəy Peterburqda təhsilini başa vurmadan Parisdə məşhur Sorbonna universitetinin nəzdindəki hüquq məktəbinin tələbəsi olur. 1890-cı ildən başlayaraq Fransanın bir sıra nüfuzlu nəşrlərində Ağayevin silsilə məqalələri dərc edilir. Elə həmin dövrdə - 90-cı illərin əvvəlində o, Tiflisdə Qafqaz canişinliyi mərkəzində çıxan "Qafqaz" və Bakıda çıxan "Kaspi" qəzetləri ilə sıx əməkdaşlıq edir. Təqribən 6 il davam etmiş Paris həyatından sonra 1894-cü ilin əvvəlində Əhməd bəy Ağayev atasının ölüm xəbərini alır və vətənə qayıdır.[2] 1897-ci ildə

---

[1] Şeyxzamanlı N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari, s.30.
[2] Гулиев В. Ахмед Агаоглу –«Последний из могикан». Газета «Зеркало»,2007, 1 сентября.

Ə.Ağayev Bakıya gəlib Ə.Topçubaşovla birlikdə "Kaspi" qəzetinin faktiki redaktorlarından və aparıcı müəlliflərindən biri kimi işləyir, eyni zamanda Bakı Ali Ticarət məktəbində fransız dilindən dərs deyir. 1905-ci ilin iyun ayından Ağayev "Həyat" qəzetini nəşr edir. O, "Həyat"ın birinci nömrəsində dərc edilmiş proqram xarakterli məqalədə yazırdı: "Əgər biz irəli getmək istəyiriksə və həyat qüvvəsinə malik olan millət olmaq istəyiriksə, ilk növbədə müsəlman olaraq qalmalıyıq. Bizim irəliyə doğru hərəkətimiz, həyat şəraitimizi yaxşılatmaq səylərimiz islam qanunları ilə birləşdikdə uğurlu ola bilər". Təsadüfi deyil ki, senzur komitəsinin yüksək vəzifəli məmurları qəzeti və onun redaktorunu "panislamist ideyalarının qızğın tərəfdarı", "bütün müsəlmanların xəlifəsi kimi ad çıxarmış Türkiyə Sultanının nüfuzunu və qüdrətini artırmaq tərəfdarı" kimi qələmə vermişdilər. Digər tərəfdən "Həyat" qatı panislamizmdə təqsirləndirilir, bildirilirdi ki, bu mətbu orqanda ermənilər əleyhinə aparılan təbliğat nəticəsində Qafqazda müsəlman fanatizmi şiddətlənəcək, erməni fobiyası güclənəcəkdir. Xüsusi vurğulanırdı ki, "İslamın saflığı və toxunulmazlığı" ideyalarını təbliğ edən Ağayev çarizmə və ruslara qarşı barışmaz mövqe tutur.[1]

"Difai" partiyası Ə.Ağayev tərəfindən 1906-cı ilin payızında yaradılmasına baxmayaraq hökumətin bu partiya haqqında ilk məlumatları yalnız 1907-ci ildən başlayaraq, yəni qanlı erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının aktiv fazası başa çatdıqdan sonraya aiddir. 1907-ci il mayın 30-

---

[1] Гулиев В. Ахмед Агаоглу –«Последний из могикан». Газета «Зеркало», 2007, 8 сентября.

da Yelizavetpol qubernatoru Q.Kovalyov ona çatmış məlumatlar əsasında polis rəislərinə tapşırıq verir ki, tamamilə məxfi yollarla bu partiyanın şəxsi heyətini, onun məqsədlərini və nəhayət onun hansı vəsaitlər hesabına mövcud olmasını aydınlaşdırsınlar.

"Qafqaz Ümummüsəlman Müdafiə Komitəsi – Difai" təşkilatının yaradılması haqqında rus və Azərbaycan dillərində ilk çağırışlar 1906-cı il oktyabrın ortalarında Tiflisdə, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında ortaya çıxmışdır.[1] Həmin çağırışlarda "Difai" partiyasının yaranması səbəbləri belə şərh edilirdi: "Qafqaz müsəlmanları ermənilərlə özlərinin qanlı münaqişələrində inqilabi əhval-ruhiyyəli erməni kütlələri ilə müqayisədə guya loyal elementlər olması barədə aldadıcı fikirlərlə sərməst olduqca, bu fikirlər Qafqaz administrasiyası tərəfindən dəstəkləndikcə, müsəlmanlar mahiyyət etibarilə həqiqətən loyal idi. Lakin hərəkatın rəhbərləri yəqin edəndə ki, istər mərkəzi hökumət, istərsə də onun Qafqazdakı nümayəndələri artıq bu cür yanılmaları dəstəkləmək niyyətində deyil, hər hansı zorakılığı diyarın ictimai təhlükəsizliyinin və asayişinin qorunması baxımından eyni dərəcədə cinayət hesab edəndə onlar dərhal cəbhəni dəyişdilər və yerli hökuməti ermənipərəstlikdə təqsirləndirməyə başladılar. Təəssüf ki, bunu təsdiq edən məlumatlar vardır. Onlar öz loyallıqlarını unutdular və müsəlman əhalini hökumətə qarşı hətta terror yolu ilə fəaliyyətə dəvət etdilər".[2]

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.163.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1, д. 18, л. 36.

Bundan əlavə, 1905-1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişələrinin nəticələri “Difai”ni yaradanlara göstərdi ki, mütəşəkkil düşmənlə mübarizə həmişə sonuncunun xeyrinə başa çatır. “Difai”nin müraciətində deyilirdi: “Düşmənin gücü onda ifadə olunmuşdur ki, ermənilər yaşından və ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq “Daşnaksutyun” partiyasının ətrafında birləşmişlər, onların külli məbləğdə maddi vəsaiti, silahları, yaxşı təlim keçmiş və silahlı “zinvorları” vardı. Yüksək cəmiyyətdən və hökumətdən olan üzvləri vasitəsilə azərbaycanlılarla ermənilər arasında münaqişələrin yatırılmasında hökumət orqanlarının sərəncamlarına təzyiq göstərir, bu yolla həmin sərəncamları öz mənafelərinin müdafiəsinə yönəltməyə nail olurdular”.[1] “Difai”nin müraciətlərində bu komitə tərəfindən müsəlman əhali üçün zərərli hesab ediləcək və ermənipərəstlikdə şübhə doğuracaq vəzifəli şəxslər terrorla hədələnirdi.[2] Partiyanın bölmələri və ya “komissiyaları” Azərbaycanın və cənubi Qafqazın demək olar ki, bütün şəhərlərində və qəzalarında, hətta Vladiqafqazda da yaradılmışdı.[3] Partiyanın qəza bölmələrinin yaradılmasında Ə.Ağayev bilavasitə iştirak edirdi. Bu məqsədlə o, bütün Qarabağı gəzmiş və “bütün müsəlmanları partiyanın ətrafında sıx birləşməyə” təşviq etmişdir. Partiyanın təşkilatçıları Dağıstandakı azərbaycanlı əhali arasında da təşviqat aparırdı.[4]

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д. 18, л.37.
[2] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.163.
[3] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.165.
[4] Лернер В.А. К вопросу о деятельности в Азербайджане буржуазно-националистической организации "Дифаи" - Доклады АН Аз.ССР, т.XXXV, № 1, 1979, с.92.

“Difai” yaxşı təşkilatlanmış və silahlanmış “Daşnaksutyun”un müqabilində müdafiə təşkilatı kimi yaradılmışdı. Əslində bu təşkilatın yaradılmasına sövq edən amil də bundan ibarət idi. Lakin partiya təkcə hərbi məqsədlər güdmürdü. Bu, partiyanın proqramından da görünürdü. Həmin proqramın layihəsi 1906-cı ildə Ə.Ağayev tərəfindən dərc edilən “İrşad” qəzetinin (”İrşad” sözünün mənası “Haqq yoluna çağırış” deməkdir. – **Müəllif**) 213-cü nömrəsində dərc edilmiş, həmçinin jandarm məlumatlarında qalmışdır.[1] Bu layihəni bəndlər üzrə dəqiq ifadə edilmiş proqram adlandırmaq çətin olsa da, partiyanın əsas məqsəd və vəzifələri, eləcə də onlara çatmaq yolları burada kifayət qədər aydın şərh edilmişdir. Partiya öz xalqını erməni-müsəlman münaqişələrindən xilas etməyi və onu maarifləndirməyi özünün başlıca və əsas məqsədləri elan edirdi. Bu məqsədə çatmaq üçün partiyanın iki vasitəsi vardı: təhsil və güc, yəni partiya öz xalqına təhsil verməyə, nadan kütlələri maarifləndirməyə, digər tərəfdən güc vasitəsilə onu xarici düşmənlərdən və hökumətdəki satqınlardan xilas etməyə şərait yaratmalıdır. Proqramın mübariz tonu partiyanın özünün yaranmasını şərtləndirmiş və kütlələrin əhval-ruhiyyəsinə cavab verən səbəblərlə bağlı idi. Proqramda deyilirdi: “Hökumət dairələri, xüsusən cənab Vorontsov-Daşkovun canişin olduğu kədərli günlərdə erməni “Daşnaksutyun” təşkilatının bombaları və gülləleri qarşısında qorxaqcasına baş əydilər, bu təşkilatın Qafqazda itaətkar alətlərinə çevrildilər. Yerli hakimiyyət orqanları “Daşnaksutyun”un əlində miskin bir vasitə oldular, o da mütəşəkkil qoşunlara malik

---

[1] Гулиев В. Ахмед Агаоглу –«Последний из могикан». Газета «Зеркало»,2007,15сентября.

olduğundan və hökuməti öz alətinə çevirdiyindən, müsəlmanları Qafqaz diyarından sıxışdırıb çıxarmağı, onları məhv etməyi, onların torpaqlarına yiyələnməyi, sonra isə öz Milli İdarəsini yaratmağı əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdu”.[1] Partiyanın proqramında daha sonra deyilirdi: “Vorontsov-Daşkovun, “Daşnaksutyun” başçılarının bu qorxaq dostunun və onun əlaltısı, elə onun kimi qorxaq quldur Qoloşşapovun səhlənkarlığı sayəsində “Daşnaksutyun” öz planını həyata keçirmək üzrədir. Zəngəzur qəzası, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının Qoloşşapov, Kleşşinski, Mitskeviç, Smorodski kimilərin rəhbərliyi altında “Daşnaksutyun” tərəfindən talan edilmiş hissələri əslində ermənilərin əlinə keçmişdir. Minlərlə müsəlman kəndlilərinin evlərinə od vurulmuş, bu ailələr oradan qovulmuş, müflis vəziyyətdə Yelizavetpol quberniyasında sərgərdan gəzib dolaşır, heç yerdə nə sığınacaq tapır, nə müdafiə, nə qida, nə də yaşamağa bir yer tapırdı”. Digər tərəfdən izah edilirdi ki, öz millətimizin “qabaqcıl adamları” öz xalqı üçün heç nə etməmiş, yalnız onu bir-biri ilə düşmənçilik aparan müxtəlif qruplara bölmüşlər. Onlar xalqı nə nadanlıqdan, nə də onun inkişafını ləngidən və bütün hüquqlarını əlindən almış hökumətin təzyiqindən xilas etmişlər. Bu əməllərin nəticəsi göz qabağındadır. İndi bizim xalqımız məhv olur. Bir tərəfdən xarici düşmən bizi sıxışdırır, digər tərəfdən özümüz-özümüzü talanlar və qətllər yolu ilə məhv edirik.[2] Proqramda daha sonra deyilirdi: “Buna görə də Şimali Qafqazdan, Dağıstandan və Zaqafqaziyadan olan minlərlə

---

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.175.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.41.

igid və öz xalqını sevən gənc bir yerə toplaşaraq müqəddəs Qurana and içərək “Difai” partiyasını yaratmışlar”.[1]

Partiyanın proqramından göründüyü kimi, “Difai” partiyası öz fəaliyyətinin xarakterinə və taktikasına görə çar Rusiyası ərazisində fəaliyyətə başlamış o biri siyasi partiyalardan bir qədər fərqlənirdi. Digər siyasi partiyalar milli məsələdə, milli dövlət quruculuğu məsələlərində konkret siyasi tələblər irəli sürür, seçkilərdə iştirak yolu ilə fəal siyasi mübarizə aparırdı. “Difai” isə ciddi konspirasiya şəraitində fəaliyyət göstərir, mədəni tərbiyə işinə, xalq qüvvələrinin konkret şəxslərlə, yerli çar administrasiyasının ali vəzifəli nümayəndələri və ya təşkilatlar ilə (“Daşnaksutyun” kimi) mübarizədə sıx birləşməsi və təşkilatlanması məsələsinə daha çox diqqət yetirirdi. Yelizavetpol qubernatorunun 19 avqust 1907 -ci il tarixli raportu buna sübutdur. Qubernator həmin raportda qeyd edirdi ki, “Difai” partiyası cəmiyyətin geniş təbəqələri arasında hələlik heç bir siyasi tələb irəli sürmür. Lakin sonradan aydın oldu ki, bu, partiya rəhbərlərinin düşünülmüş taktikası idi. Onlar mərkəzi hökuməti qorxutmamaq üçün perspektiv planlarını bəyan etmirdilər. Partiya əsasən formalaşdıqdan sonra isə siyasi ideyalar: ilk müstəqil türk dövlətinin yaradılması ideyası ön plana keçdi. Bu, “Difai”ni Azərbaycanda ilk milli siyasi partiya hesab etməyə əsas verir. Qubernator eyni zamanda hökuməti ehtiyatlı olmağa çağırırdı: “Güman edirəm ki, yaxın gələcəkdə bu partiya geniş inzibati, mənəvi və məhkəmə özünüidarəsi məsələləri ilə məşğul olacaq və

[1] Багирова И. Политические партии и организации Аз ербайджана в начале XX века, с.176.

çox güman ki, gələcəkdə Qafqazın və Zaqafqaziyanın müsəlman vilayətlərinin muxtariyyətini təbliğ etməyə başlayacaqdır”.[1]

Rəsmi sənədlərdən göründüyü kimi, əksər hallarda partiya üzvlüyünə əhalinin orta və aşağı siniflərinə mənsub olan şəxslər: tacirlər, kəndlilər, tələbələr və sərbəst peşə sahibləri – həkimlər, öz liberal baxışları ilə tanınmış vəkillər qəbul edilirdi. Şəriət ideyalarının təbliğ edilməsi onu göstərirdi ki, ruhanilər arasında da bu partiyanın tərəfdarları vardı. Bəylərin və xanların, yəni müsəlman zadəganlarının nümayəndələrinin partiyaya daxil olması isə çətin idi, çünki “Difai” partiyası onları xalqın zülmkarları, rus hökumətinin tərəfdarları hesab edirdi.[2] Bu fikirlər “Difai” partiyası rəhbərlərinin, bəzi tarixçilərin təsvir etməyə çalışdıqları kimi panislamizm və pantürkizm ideyalarına deyil, o dövrdə populyar olan sosial-demokratiya ideyalarına sadiq olmasını təsdiq edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, partiya öz son məqsədlərinə nail olmaq üçün cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinin əhvalını və istəyini nəzərə almalı və bunu öz rəsmi proqramlarında əks etdirməli idi. Partiya diyarda zemstvo özünüidarəsi təsis etmək, həmçinin 1870-ci ilin məhkəmə islahatından sonra mərkəzi Rusiyada olduğu kimi məhkəmə müəssisələrini yenidən təşkil etməyi nəzərdə tuturdu.[3] Artıq qeyd etdiyimiz kimi, proqramın müxtəsər variantı “İrşad”

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье. Вып.1, Баку, 1920, с.21; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7.
[2] ГИААР: ф.524,оп.1, д.18, л.39.
[3] Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, с. 121.

qəzetində dərc edilmişdi və geniş kütlələr üçün nəzərdə tutulurdu. Görünür, həmin proqramın tam variantı partiyanın ən iri bölməsi olan "Qarabağ Birlik Məclisi"nin 1907-ci il oktyabr ayında dərc etdiyi və partiya üzvləri üçün rəhbər sənəd olan proqram idi. Bundan əlavə, proqramın əsas müddəaları "Difai"nin proklamasiyalarında öz əksini tapmışdır.

Səciyyəvi haldır ki, bolşeviklər dərhal "Difai"nin yaradılmasını öz mətbuat səhifələrində pisləməyə başladılar. Hümmətçi bolşeviklərin "Təkamül" qəzeti yazırdı ki, millətlərarası münaqişələrdə həm müsəlman, həm də erməni millətçiləri guya bərabər dərəcədə təqsirkar olduğuna görə bizim "bir "Daşnaksutyun"la birləşərək o birisinə qarşı çıxış etməyimiz yaraşmaz. Biz onlara ciddi müqavimət göstərməliyik".[1] Qəzetin başqa bir nömrəsində deyilir: "Biz təkcə "Daşnaksutyun"a qarşı deyil, həm də "Daşnaksutyun"a oxşayan müsəlman burjua qruplaşmalarına qarşı çıxış edirik... "Difai" partiyası Qafqaz xalqlarının azadlığının və müstəqilliyinin müdafiəsi işində erməni daşnaksakanları və gürcü federalistləri ilə həmrəydir və onların yolu ilə gedir".[2] Burada biz yenə təcavüzkara və onun qurbanına eyni münasibətin, qondarma bərabər təqsir prinsipinin şahidiyik. Bolşeviklər münaqişənin mahiyyətindən qəsdən yan keçərək həm "Daşnaksutyun"a, həm də "Difai" partiyasına qarşı mübarizə aparmağa çağırırdılar.

---

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.210.
[2] Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, с.539.

Qeyd etdiyimiz kimi, partiyanın mərkəzi komitəsi Bakıda yerləşirdi. Polis məruzələrində MK üzvləri arasında aşağıdakıların adları çəkilir – 1) Əhməd bəy Ağayev – “İrşad” qəzetinin redaktoru; 2) Qarabəy Qarabəyov – həkim, “Hümmət” təşkilatına mənsub idi və eyni zamanda “Difai”nin üzvü idi; 3) Məmmədhəsən Hacınski; 4) İsa bəy Aşurbəyov – Ağayevin ən yaxın məsləkdaşı, onun sağ əli; agentura məlumatlarına görə “İrşad” qəzeti əsasən Aşurbəyovun vəsaiti hesabına saxlanırdı; 5) Behbud Cavanşirski; 6) Niftalı bəy Behbudov.[1]

Gördüyümüz kimi, “Difai”nin Mərkəzi Komitəsinə başqa partiyaların üzvləri də daxil idi. O dövrdə bu hal çox səciyyəvi idi. Bir sıra partiya xadimləri bir təşkilatdan digərinə keçir, ya da eyni vaxtda bir neçə partiyanın üzvü olurdular. Sonradan eyni mənzərəni “Müdafiə” partiyasında da müşahidə etmək olardı. Gəncə, Zəyəm, Qazax, Borçalı və başqa mahallarda “Difai”nin keçmiş üzvlərinin bəziləri “Müdafiə” partiyasının üzvləri olmuşlar.[2] X.Məmmədov arxiv məlumatlarına istinadla göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə də “Difai” partiyasının üzvləri sırasında olmuşdur.[3] “Difai” partiyası daim təqiblərə məruz qalır, hakimiyyət orqanları onu müşahidə altında saxlayırdı. Buna görə o, leqal xeyriyyə cəmiyyətlərinin himayəsi altında

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.25; ГИААР ф.524,оп.1, д.15, л.21-24.
[2] Mustafayev Q. XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, s.240.
[3] Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər, s.85.

Mərkəzi Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti adı ilə fəaliyyət göstərməyə məcbur idi.[1]

Ə.Ağayev müstəsna olmaqla Bakıdakı MK üzvlərinin "Difai"də iştirakı kifayət qədər formal xarakter daşıyırdı, çünki partiyanın əsas fəaliyyəti Bakının hüdudlarından kənarda cərəyan edirdi. Qısa müddətdə o, Azərbaycanın qərb qəzalarını – Şuşa, Zəngəzur, Qaryagin, Cavanşir qəzalarını və Gəncə şəhərini əhatə etmişdi.[2] İ.Bağırova öz tədqiqatında arxiv məlumatları əsasında müəyyən etmişdir ki, partiya üzvlərinin ümumi sayı 1000 nəfərdən çox olmuşdur. Bu nəticələr ona əsaslanırdı ki, əvvələn, partiyanın yerli (qəza) komitələrinə 7-15 nəfər daxil idi. Təxminən eyni sayda (6 nəfərdən 17 nəfərə qədər) təbliğatçı olurdu.[3] İkincisi, partiya komitələrinin 7 şəhərdə - Şuşa, Gəncə, Ağdam, Bərdə, Yevlax, Qaryagin və Cəbrayılda fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, Bakı da daxil olmaqla, partiya fəallarının ümumi sayı 160 nəfər idi. Bundan əlavə hər bir komitənin döyüş drujinası vardı. Belə drujinalardan ən böyüyünün say tərkibi məlumdur – Şuşa döyüş drujinası 400 nəfərdən ibarət idi.[4] O biri komitələrdə döyüşçülərin sayının bir neçə dəfə az (50 nəfərdən 100 nəfərə qədər) olduğunu fərz etsək, həmin komitələrdə 1907-ci ildə cəmi 900-ə yaxın üzv olmalı idi. Beləliklə, "1917-ci ilə qədər

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.7; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.8.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с. 19; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7.
[3] Документы по русской политике в Закавказье, с.22, 23, 28,29.
[4] Документы по русской политике в Закавказье, с.26; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.21-24.

“Difai” istər say tərkibinə görə, istərsə də kütlələrə təsir qüvvəsinə görə, Azərbaycanın ən iri partiyası idi”.[1]

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.172.

“Qarabağ Birlik Məclisi”: təşkilati strukturu və proqramı

“Difai” partiyasının ən çoxsaylı, nüfuzlu və fəal bölməsi mərkəzi Şuşada olan Qarabağ bölməsi idi. Bu bölmədə 400-ə yaxın üzv vardı.[1] 1907-ci ilin ortalarından həmin bölmə “Qarabağ Birlik Məclisi” adlanırdı. Cavanşir qəzasının rəisi 1907-ci il dekabrın 7-də Yelizavetpol qubernatoruna məktubunda yazırdı ki, “Qarabağ Birlik Məclisi” müsəlmanların “Hidayət” xeyriyyə cəmiyyətinin himayəsi altında yaradılmışdır.[2] Məclisin yaradılmasından əvvəl Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz və Krım müsəlmanlarının qurultayı keçirilmişdir. 1907-ci ilin mart ayında Yelizavetpol şəhər qlavası Əsgərağa Adıgözəlovun evində keçirilmiş bu qurultayda Bakı xanları da iştirak edirdi. Qurultayın işində İsmayıl bəy Qaspinski də iştirak etmişdir. Qurultay qərara almışdı: “1) “Daşnaksutyun”a bənzər olan Zaqafqaziya müsəlman ittifaqı (Krım nümayəndələrinin iştirakı ilə) təşkil edilsin və sonuncu kimi terror yolu ilə hökumətdən güzəştlərə nail olunsun; 2) cari ilin baharında Qarabağda erməni “xumbaları” müqabilində Cəfər bəy Vəzirov başda olmaqla “Difai” dəstələri yerləşdirilsin”. Zaqafqaziya müsəlman ittifaqının başçısı vəzifəsinə əvvəlcə Ələkbər bəy Rəfibəyovun namizədliyi təklif edilmişdir, lakin səsvermədən sonra bu vəzifəyə Dövlət Dumasının sabiq üzvü İsmayıl bəy Ziyadxanov seçildi. İlk növbədə administrasiya və məhkəmə nümayəndələrini terrora məruz qoymaq nəzərdə tutulurdu. Daha bir maraqlı

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с. 26.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.35.

qərar qəbul edilmişdi. Əgər həmin qərar praktiki olaraq həyata keçirilsəydi, regiondakı tarixi hadisələrin bütün gedişini dəyişə bilərdi. Bakı kapitalistləri Tağıyevlərin və Əsədullayevlərin köməyi ilə Ağdam yaxınlığında knyaz Usmiyevlərin malikanələrini ermənilərdən almaq, eləcə də “yalnız müsəlmanların məskunlaşdırılması, şuşalıların hökmən Şuşada yaşamağa məcbur edilməsi və ümumiyyətlə, Qarabağın müsəlman əyalətinə çevrilməsi üçün” Ağdamdan başlamış Xocalı stansiyasına qədər bütün torpaqları ermənilərdən almaq qərara alınmışdır”.[1]

Yelizavetpol qurultayının demək olar ki, bütün qərarları kağız üzərində qaldı. Zaqafqaziya Müsəlman İttifaqı yaradılmadı, torpaqlar ermənilərdən alınmadı. Erməni tarixçisi Q.Qaloyanın fikrincə, “Difai”nin planının puç olmasının iki səbəbi vardı: “Əvvələn ona görə ki, heç bir erməni öz evini müsəlmanlara qoyub getməyə razılaşmadı. İkincisi, Birinci Rus İnqilabı məğlub olandan sonra Rusiyanın Zaqafqaziyada mövqeləri yenidən möhkəmlənmişdi və o, yol verməzdi ki, hər hansı millətçi inqilabi təşkilat orada öz separatist siyasətini yeritməyə cəhd göstərsin”.[2] Qurultayın qərarlarından yalnız biri – “Difai”nin Qarabağ bölməsinin yaradılması planı praktikada həyata keçirildi. Şuşa komitəsi başda olmaqla “Qarabağ Birlik Məclisi” yaradıldı. Bu təşkilat 1907-ci il avqustun əvvəlində Əhməd bəy Ağayev Şuşaya gələndən sonra yaradıldı. O, Şuşada nüfuzlu və hörmətli tatarların məclisini təşkil etdi. “Qarabağ Birlik Məclisi”nin fəaliyyət sahəsi Şuşa, Cavanşir,

---

[1] ГАППОДАР: ф.276, оп.8, д.231, л.1-2; ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.38.

[2] Галоян Г. http: //www.regnum.ru/news/140928.html

Qaryagin və yaxınlıqdakı Zəngəzur qəzalarını əhatə edirdi.[1] Qarabağ məclisinin sosial tərkibinin müxtəlifliyi onun səciyyəvi cəhəti idi. Burada ziyalılar, tacirlər və ruhanilərlə yanaşı kəndlilərin, o cümlədən varlı kəndlilərin də xeyli hissəsi təmsil olunmuşdu. İrəlidə görəcəyimiz kimi onları buraya cəlb edən partiyanın proqramının aqrar və sosial bölmələri idi. Bundan əlavə, Cavanşir qəza rəisinin işlər müdiri knyaz Candiyerinin Yelizavetpol qubernatoruna raportundan bəlli olur ki, Qarabağ xanlarının xeyli hissəsi (təxminən 100 nəfər) Qarabağ komissiyasının xalqa çox güclü təsirindən narahat olaraq, "proqramın hökumət nümayəndələrinə və müəssisələrinə zidd olan bəzi bəndlərini rədd edərək xalqla və bu cəmiyyətlə əlbir olacaqlarına sədaqət andı içmişlər".[2] Düzdür, onların çoxu müvəqqəti cığırdaşlar, bəziləri isə hətta provokator və xəbərçi oldu, lakin onların partiyaya daxil olması faktının özü "Məclis"in Qarabağda çox populyar olmasına sübut idi. Yelizavetpol qubernatoru dəftərxanasının və Qafqaz rayon mühafizə bölməsinin işlərində həmin mülkədarların məlumatlarından bir neçəsi saxlanmışdır (aşağıda onlardan misal gətirəcəyik. – **Müəllif**). Bu sənədlər bəylərin "Difai" partiyasına düşmən münasibət bəsləməsinin əyani sübutudur.

"Qarabağ Birlik Məclisi"nin və onun bölmələrinin tərkibini nəzərdən keçirərkən ilk növbədə qeyd etməliyik ki, arxiv sənədləri arasında nə həmin Məclisin üzvləri arasında yazışmalar, nə partiya iclaslarının protokolları, nə

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.19; ГИААР: ф.524, оп.1, д.15, л.2-7.

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.25; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.21-24.

də partiya qurultaylarının keçirilməsi barədə məlumat vardır. Buna görə də aşağıda verilən siyahı yalnız hüquq mühafizə orqanlarının nümayəndələrinin raportlarındakı məlumatlara əsaslanır. Görünür, həmin nümayəndələr "Difai" partiyasının fəaliyyət miqyasını bir qədər şişirtmək üçün təşkilatın həqiqi üzvləri ilə yanaşı özlərinin siyasi cəhətdən etibarsız hesab etdiyi şəxslərin adlarını da bu raportlara daxil etmişlər. Digər tərəfdən, həmin siyahılara daxil olan bəzi şəxslərin, məsələn, partiyanın Yelizavetpol bölməsi üzvlərinin istintaqı barədə əldə olan materiallar göstərir ki, onlar özlərinin "Difai" partiyasına mənsub olmasını tamamilə inkar edirdilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, erməni inqilabi partiyaları öz üzvləri haqqında kimin hərbi xidmətdə olması, kimin əlində və hansı növ silah olması, eləcə də partiya üzvlərinin ailə vəziyyəti və məşğuliyyəti barədə çox ətraflı məlumatlar toplayırdı. Ümumiyyətlə, "Difai"nin hər bir bölməsinin seçki yolu ilə təyin edilən sədri, onun müavini, katibi, xəzinədarı, pul yığmaqla məşğul olan nümayəndəsi və partiyanın bu və ya digər tapşırıqlarını yerinə yetirən bir sıra üzvləri vardı.[1]

Bütövlükdə "Qarabağ Birlik Məclisi"nə və Şuşa komitəsinə doktor Əbdülkərim bəy Mehmandarov (1854-1929) başçılıq edirdi. Mehmandarov 1872-1877-ci illərdə Peterburq Tibbi-Cərrahiyyə akademiyasında oxumuş, akademiyanı bitirərək həkim ixtisası almışdır. 1877-1878-ci illərin Rus-Türk müharibəsində orduda sanitar dəstənin heyətində xidmət etmişdir. Əla xidmətinə görə 1878-ci ildə

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.36.

üçüncü dərəcəli Müqəddəs Anna Ordeni almış, bir qədər sonra isə III Aleksandr adına gümüş xatirə medalı ilə təltif edilmişdir. 1881-ci ilin Mehmandarov tibb doktoru dərəcəsi almaq üçün şifahi və praktiki imtahanı uğurla vermiş, Tibbi Cərrahiyyə Akademiyasının konfransı ona bu barədə şəhadətnamə vermişdir. Demək olar ki, K.Mehmandarov ali tibbi təhsil və doktorluq alimlik dərəcəsi almış ilk azərbaycanlı olmuşdur. 1883-cü ildə hərbi xidməti başa vurandan sonra Mehmandarovun həkimlik fəaliyyəti bütünlüklə Qarabağda səhiyyə işinə həsr edilmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində Şuşa qəzasında kənd və qəza həkimi vəzifələrində işləmişdir. 1897-ci ildə həkimlik fəaliyyətinin iyirmi illiyi münasibətilə Mehmandarov ikinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeninə layiq görülmüşdür. O, XX əsrin əvvəlində Qarabağı bürümüş vəba xəstəliyinin yayılmasına qarşı mübarizədə fəal iştirak etmişdir. Mehmandarov bir həkim kimi özünün birbaşa vəzifələri ilə yanaşı, Qarabağda həyata keçirilən müxtəlif mədəni-maarifçilik tədbirlərində də fəal iştirak edirdi. O, Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinə başçılıq edirdi, sonralar isə Şuşadakı "Nəşri-maarif" maarifçilik cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmuşdur. 1912-ci ildə onun səyləri nəticəsində Şuşada ilk rus-azərbaycanlı qadın məktəbi açılmışdır. Mehmandarov dördüncü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. Birinci Dünya müharibəsi illərində sanitar kadrlar hazırlanması ilə məşğul olmuşdur.[1]

[1] Таирзаде Н.А. Неизвестные материалы об одном из первых врачей-азербайджанцев А.К.Мехмандарове (1854-1929) / Доклады АН Азербайджанской ССР. Баку , 1962, № 2, с.81-87; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 clddə, c.2, Bakı, 2005, s.177-178.

Şuşa komitəsinin üzvləri arasında Cahangir xan Nurubəyov (sədrin köməkçisi), Xuduş Quliyev (komitənin katibi), Məşədi Şamil Hacıyev (bəy nəslindən olan Ağdam şəhər sakini), Məşədi Məmmədcəfər Cəfər oğlu (İran təbəəsi), Məşədi Əhməd Əzimov, Hacı Mirzəhüseyn Kərim oğlu, Şükür bəy Məşədi Ağalar oğlu, Bahadur Sarı Kərim oğlu, Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu (Əfrasiyab Əzimov – Şuşa şəhərindən olan meşşan), Məşədi Məmmədcəfər Muxtarov, Hacı Hüseyn Münşiyev, Kərbəlayı Usub Mirsiyabov, Müseyib Sarı Kərim oğlu, Abbas Hacı Cəfər oğlu, Rüstəm Kərbəlayı Əli oğlu, Məşədi Yusif Qəhrəman oğlu, Seyidhüseyn Seyidrza oğlu, Məşədi Məhəmməd Əzim oğlu da vardı. Komitənin bütün üzvləri məşvərətçi səsə malik idi. Onlardan bəzilərinin müxtəlif vəzifələri vardı. Məsələn, Məşədi Şamil Hacıyev icra hakimiyyətinin rəisi və təşkilatçısı idi. O, Şuşa və Cavanşir qəzalarını gəzərək bu qəzaların müxtəlif iri mərkəzlərində: Bərdədə, Tərtərdə, Yevlaxda partiyanın yardımçı komitələrini təsis edir, işlərin təşkilinə və aparılmasına dair, eləcə də əhalidən vergi yığılması və başqa tədbirlər barədə lazımi təlimatlar və göstərişlər verirdi. Məşədi Məmmədcəfər eyni işi Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında yerinə yetirirdi. Bahadır Sarı Kərim oğlu və Əfrasiyab Əzimov Muxtarovun və Hacıyevin əsas köməkçiləri, Münşiyev isə katib idi.[1]

Bəzi məlumatlara görə (rotmistr Kornilovun raportu), partiyanın Ağdam komitəsinə Vladiqafqazda yaşayan və Ağdama gəlmiş Xasay xan Usmiyev başçılıq edirdi. Elə həmin sənəddə qeyd edilir ki, buraya Səlim bəy Rüstəm-

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.22, 25, 41.

bəyov, Cəfər bəy Vəzirov, Qasım bəy Vəzirov və Qəhrəman ağa Cavanşirov daxil olmuşdur.[1] Başqa məlumatlara görə, Ağdam komitəsinə Zülfüqar bəy Haqverdiyev başçılıq etmişdir. Baxış bəy (meşşan) və Şükür bəy Kazımbəyov qardaşları, Mirzə Davud Ağamirzəyev (Əfəndi – Ağdam şəhərindən olan kəndli), Hacı Seyid Mirşi Seyid Bağır oğlu (Şuşa şəhərindən olan meşşan) komitənin üzvləri idi. Bu yardımçı komitədə Şükür bəy Kazımbəyov həm də icra hakimiyyətinin təşkilatçısı və rəhbəri rolunu yerinə yetirir, kəndbəkənd gəzərək partiyanın şöbələrini yaradır, əhalini "Difai"yə tabe olmağa and içdirirdi. Mirzə Davud Ağamirzəyev (Əfəndi) təşkilatın katibi idi. Partiyanın Ağdam yardımçı komitəsində Mirzəməmməd İbrahimov başda olmaqla 6 nəfər təbliğatçı vardı.[2] Gizli agent S.Səfərəlibəyovun 7 mart 1908-ci il tarixli məruzəsindən məlum olur ki, Ağdam komitəsi "qondarma" və "quru bəylərdən" təşkil olunmuşdur. Onların "əsl bəylərə" barışmaz nifrət hissi vardı". Bu, bütün məsələlərdə həqiqi bəylərə bərabər olmaq arzusu və paxıllıq hissi ilə izah edilirdi. Bu "quru bəylərin" öz malikanələri və torpaqları yox idi, lakin onlar Ağdam bazarına nəzarət edirdi və buna görə də xalq arasında müəyyən nüfuza malik idi.[3] "Difai" partiyasının Cavanşir qəzasında Bərdə, Tərtər, Qaryagin, Cəbrayıl komitələri fəaliyyət göstərirdi. Bərdə komitəsinin Yevlaxda və Tərtərdə bölmələri vardı. Bərdə komitəsinin sədri Məşədi Mehdiqulu Hacı Şərif eyni zamanda döyüş drujinasına başçılıq edirdi. Komitənin üzvləri və təbliğatçıları Musa Quliyev, Hüseynəli Kərbəlayı oğlu, Molla

---

[1] Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər, s.87.

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с. 22, 42.

[3] Документы по русской политике в Закавказье, с. 40.

Həbib Kərbəlayı Mehdi oğlu, Məşədi Zeynalabdin ağa Əhməd oğlu və Allahverdi Hacı Pənah oğlu idi. Tərtərdə partiya şöbəsinə Məşədi Alim İsmayılov, Məşədi Dadaş Muradxanov, Məşədi Fərhad Vəlibəyov, Məşədi Muxtar Kərbəlayı İbad oğlu başçılıq edirdi. Şöbənin təbliğatçıları Məşədi Muxtar Zeynalov, Hacı İbrahim İsmayılov, Kərbəlayı Mahmud İsmayılov, Məşədi Rüstəm Muradxanov, Məşədi Əli Dadaşov idi.[1] Yevlax şöbəsinə Aslan Qaraca oğlu, Əşrəf Tağıyev, Salah Hüseynov rəhbərlik edirdi.[2] Qaryagin komitəsinə tələbələr A.Vəzirov və M.Axundov başçılıq edirdi. Komitənin üzvləri Axund Mirzə Əli Axundzadə, Hacı Muxtar Sadıqov, Məşədi Camal bəy Vəzirov, Mirzə Camal Yusifzadə, Məşədi Qulu Əhmədov, Bəşir Əliyev, Səlim Şamxalov və Əli bəy Vəzirov idi.

Cəbrayıl komitəsi sayca iri komitə idi. Onun Cəbrayılda, habelə Xocaqan və Kenlik kəndlərində şöbələri vardı. Cəbrayıl şöbəsinin üzvləri Cəfər Əmirastan oğlu, Mahmud Qaryağdıyev, Adışirin Əliyev, Məşədi İbiş İsmayılov, Məşədi Məmməd Həsənov, Məşədi Dadaş Səfərov, Süleyman İmamverdiyev və Təhməz Nəcəfquliyev, Xocaqanda Hacı Cəfər bəy Xocaqanski, Nəriman Yüzbaşov, Məşədi Aslan bəy Əlibəyov, Əbdürrəhman Səfərov, Kərbəlayı Bəşir Məmmədov, Məşədi Zülfüqar Əsədov, Kanvay Əliyev, Dadaş Hacıyev, Məşədi Ələkbər Hüseynov, Kenlikdə Hacı Seyid Məmmədağa Hacı Mircəfər oğlu, Seyidhüseyn Riza oğlu, Firidun bəy Sultanov, Zülfüqar Məşədi Şərif oğlu, Məmməd Kərbəlayı Məmmədyar oğlu, Əhməd Hacı Məmmədbağır oğlu, Məmmədəli Kərbəlayı Ələsgər oğlu,

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с. 22.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.28.

Məşədi Yusif Quliyev, Əmrah Kərbəlayı Rüstəm oğlu, Kərbəlayı Məmməd Kərbəlayı Rəşid oğlu, Bəşir Həmid oğlu, Mehdi Məşədi Mahmud oğlu idi. Qəzanın bütün kənd komitələri mərkəzi (Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl və s.) komitələrə, onlar isə öz növbəsində Şuşa komitəsinə tabe idi.[1]

1906-cı ildə Malıbəyli kəndində tatar "Komissiyası" yaradılmışdı. Sonralar o, "Difai" partiyasının özəklərindən birinə çevrilmişdi. Komissiyaya Əşrəf Məşədi Molla İmran oğlu başçılıq edirdi. Komissiyanın əsas üzvləri Hacı Kərbəlayı Qənbər oğlu, Rza Məşədi Molla İmran oğlu və Məşədi Abbas Qulu oğlu idi. 1906-1910-cu illərdə bu komitə əhalidən vergilər və cərimələr şəklində yığılan vəsaitlər hesabına mövcud olmuşdu. O, "Difai" partiyasının Şuşa komitəsinin sərəncamlarını yerinə yetirirdi. Komitənin öz silah anbarı vardı. Bu silahların bir qismi "Əncümən" partiyası üçün İrana göndərilirdi.[2]

Partiyanın nüfuzlu və fəal komitələrindən biri də Yelizavetpol komitəsi idi. Bu barədə Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi podpolkovnik Başinskinin partiyanın üzvləri haqqında 31 oktyabr 1909-cu il tarixli məruzəsində ətraflı məlumat var. Məruzədən aydın olur ki, "Difai" partiyasının Yelizavetpol komitəsinin sədri Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə (1853-1937) olmuşdu. O, ruhani rütbəsini 1883-cü ildə Tiflisdə almışdı. 1892-ci ildə Gəncə Cümə Məscidinin baş mollası təyin edilmişdi. 1900-cü ildə Pişnamazzadə İranın və Türkiyənin xeyrinə

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.23.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1, д.35, л.16-17.

təbliğatda ittiham edilərək Türküstana sürgün olunmuşdu. 1906-cı ildə Gəncənin baş qazısı seçilmişdi.[1] Polis məlumatlarında Pişnamazzadəni bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirən maraqlı məlumatlar qalmışdı. Məsələn, 1912-ci ilin fevral ayında tərtib edilmiş belə məlumatların birində yazılmışdır: "Müsəlman aləmində o, əsas və görkəmli ictimai xadimlərdən biri hesab edilir. O, Qafqaz diyarı hüdudlarında müsəlman üsuli-cədid məktəblərinin, kitabxana-qiraətxanaların və müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasının təşəbbüsçüsüdür. Öz əsərlərində, məqalələrində və ictimai yerlərdə söylədiyi nitqlərində o, müsəlmanları birləşməyə və milli tayfa davalarına son qoymağa çağırırdı. Pişnamazzadə öz baxışlarına görə mütərəqqi müsəlman və eyni zamanda yüksək dərəcədə dindar, ciddi adamdır, müsəlman ruhaniləri arasında və cəmiyyətdə görkəmli mövqeyinə müvafiq olaraq qapalı, sadə və ayıq-sayıq həyat tərzi keçirir. Heç bir əyləncə yerinə getmir, kübar dairələrdə dolaşmır. Bac-xərac və rüşvət almaqla məşğul olmur, çünki bunlar onun xalq xadimi və idealist əqidələrinə ziddir və ümumiyyətlə onun xarakterinə yabançıdır".[2] Daxili işlər nazirinin 14 yanvar 1915-ci il tarixli təqdimatı əsasında Pişnamazzadə imperator tərəfindən rəsmən Qafqaz müsəlmanları şiə ruhani idarəsinin şeyxülislamı vəzifəsinə təyin edilmişdir.[3]

"Difai"nin Yelizavetpol komitəsinin liderlərindən biri də Ələkbər bəy Kərbəlayı Həsən oğlu Rəfibəyov olmuşdur (1839-1919). Şəhər əhalisi arasında böyük nüfuz sahibi

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, c.2, s.289-290.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1,д.30, л.1-2.
[3] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası.c.2,s. 290.

olan Rəfibəyov çox vaxt komitəyə rəhbərliyi öz üzərinə götürürdü. Rəfibəyov Peterburqda kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil aldıqdan sonra Gəncəyə qayıtmışdır. 1870-1896-cı illərdə polis sistemində işləmişdi. Nuxada və Yelizavetpolda qəza pristavı olmuşdu. 1891-ci ildə Müqəddəs Vladimir Ordeni ilə təltif edilmişdi. İstefaya çıxandan sonra özünü ictimai fəaliyyətə həsr etmişdi. O, 22 il müddətində Yelizavetpol şəhər Dumasının üzvü olmuşdu. Yelizavetpol Qubernatorunun 30 iyun 1906-cı il tarixli fərmanı ilə Rəfibəyov Yelizavetpol Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin ömürlük fəxri üzvü seçilmişdi.[1]

"Difai"nin Yelizavetpol komitəsinə partiyanın dəftərxana müdiri və şəhər upravasının çertyojçusu Həmid bəy Usubbəyov (Nəsib bəyin qardaşı); Ələkbər bəy Xasməmmədov (Xəlil bəy Xasməmmədovun qardaşı) – andlı vəkil, Yelizavetpol şəhərində ev sahibi, Məşədi Əli Rəfiyev – komitənin kassiri, Yelizavetpol qarşılıqlı kredit cəmiyyətinin idarə heyətinin sədri; Muxtar bəy və Cavid bəy Qazıyevlər – hər ikisi zadəgan, Muxtar bəy Yelizavetpol şəhərindəki "Peterburq" mehmanxanasının sahibi Molla İsmayılzadə; Hacı Mirqasım Həmzəyev, ticarətçi, döyüş drujinasının başçısı; Hacı Məmmədhüseyn Əli oğlu (Əliyev) daxil idi.[2]

"Qarabağ Birlik Məclisi"nin proqramı 1907-ci il oktyabr ayında qəbul edilmişdi və 52 bənddən ibarət idi. Proqramda "Məclis"in tərkibi göstərilir, onun sədrlərinin, onların köməkçilərinin və katiblərinin hüquq və vəzifələri

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası.c.2,s. 296-297.
[2] ГИААР: ф.62. оп.1. д.59, л.158.

müəyyən edilir, məclisin vəsaitini təşkil edən gəlirlərin mənbələri göstərilir, müsəlmanların bir-biri ilə və başqa millətlərlə münasibətləri müəyyən edilir, müsəlmanlar arasında dini zəmində (şiə və sünni məzhəbləri arasında) yaranan ayrı-seçkilik pislənilir, müsəlmanların hakimiyyət orqanlarına münasibətləri müəyyən edilir və ümumiyyətlə, "müsəlmanların gücünün, maddi firavanlığının, mədəni inkişafının və başqa millətlərin arzuedilməz təsirindən təc-rid edilməsinin rəhni olan birliyə can atan müsəlmanların necə yaşamalı olması" barədə göstərişlər verilirdi.[1] Proqrama görə, Məclis sədri, onun köməkçisi və katibləri vəzifələri seçkili vəzifələr olmalı idi. Məclisin "iştirakçı" üzvləri öz aralarından elə şəxslər seçməyi öhdəyə götürürdülər ki, bu şəxslər hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini izləsin və zəruri hallarda ictimai şikayətləri həmin orqanlara təqdim etsinlər (maddə 11).[2] Bundan əlavə, "Məclis" öz mövqeyindən sui-istifadə edən üzvlərini ciddi cəzalandırırdı (maddə 45).[3] Aşağıda göstərilən cinayətlərə yol vermiş ayrı-ayrı şəxslər barəsində cərimə edilmək, boykot olunmaq, cəmiyyətdən, şəhərdən qovulmaq dərəcəsinə qədər müxtəlif cəza növləri nəzərdə tutulurdu: müsəlmanlar arasında parçalanma yarada biləcək şiə-sünni məsələləri haqqında söhbətlər aparan şəxslər (maddə 14); əhali arasında müxtəlif münaqişələr səbəbindən iğtişaşlara gətirib çıxaran şəxslər (maddə 14); hökumətə qarşı böhtanla məşğul olması müəyyən edilmiş şəxslər (maddə 16); oğurluqla və oğurlanmış əşyaların gizlədilməsi ilə, əyyaşlıqla məşğul olan şəxslər (maddə 17); qızları qaçıran, qadınları incidən

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18,л.39.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.22.
[3] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.26.

şəxslər (maddə 18);[1] erməni-azərbaycanlı münaqişələrinə səbəb ola biləcək şayiələr yayan şəxslər (maddə 19); yazılı və ya şifahi böhtanla məşğul olan şəxslər (maddə 20); qanunsuz arvad saxlamaqla məşğul olan şəxslər (maddə 22); qan düşmənçiliyi yaradan şəxslər (bu düşmənçiliyi bir-biri ilə qohum olmaq yolu ilə aradan qaldırmaq nəzərdə tutulurdu. – **Müəllif**) (maddə 24); qiymətləri qəsdən hədsiz artıran şəxslər (maddə 27).[2] Proqrama əsasən, "Qarabağ Birlik Məclisi" böyük səlahiyyətlərə malik idi. Zəruri hallarda hökumət müəssisələri, o cümlədən kənd məhkəmələri boykot edilirdi. Bu halda bütün məhkəmə çəkişmələri "Məclis"in rayon komitələrinə keçirdi. "Məclis"in razılığı olmadan hətta Şəhər Dumasının qlasnıları da seçilə bilməzdi (maddə 51).[3] Şəhərləri və kəndləri tərk edib getmiş insanların əmlakı və evləri də "Məclis"in mülkiyyətinə keçirdi. Onlardan əldə edilən gəlirlər yoxsullar arasında bölüşdürülməli idi (maddə 31).[4] Bu, sosial ədalət probleminin həll metodlarından biri idi. "Difai" özünü məhz sosial ədalətin müdafiəçisi elan edirdi.

Proqramda aqrar məsələ radikal şəkildə həll edilirdi – "torpaq əməkçilər sinfinə məxsus olmalıdır".[5] Torpağın kəndlilərə verilməsinin həyata keçirilməsi mexanizmləri barədə qeyd-şərt yox idi. Lakin irəlidə görəcəyimiz kimi, praktikada həm təşviqat sahəsində, həm də torpaq sahiblərinə təsir etməyin başqa formalarında müəyyən addımlar atılmışdı. Proqramın bu bölmələri bəzi çar məmurlarını

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.22.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.23.
[3] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.26.
[4] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.24.
[5] Документы по русской политике в Закавказье, с.36.

hətta bu partiyanın sosial-demokratik xarakteri barədə düşünməyə sövq etmişdi. Yelizavetpol qubernatorunun Sankt-Peterburqa ünvanlanmış raportlarının birində təşvişlə bildirilir: “Çox güman ki, yaxın gələcəkdə partiya aqrar məsələnin, yəni mülkədar torpaqlarının kəndlilərə təmənnasız verilməsi məsələsinin təbliği ilə məşğul olacaqdır”.[1]

“Qarabağ Birlik Məclisi”ndə, eləcə də bütün “Difai” partiyasında tacirlərdən ibarət böyük bir təbəqənin mövcud olması proqramda ticarət haqqında ayrıca bölmələr olmasını şərtləndirmişdi. Ticarətdə qayda yaratmaq və sui-istifadə hallarına son qoymaq nəzərdə tutulurdu. Bu halda Azərbaycanda həm sənayeni, həm də ticarəti sırf milli istiqamətdə inkişaf etdirmək lazım idi. Əsas tələb ondan ibarət idi ki, “müsəlmanlar başqa millətlərə deyil, özümüzə xeyir vermək üçün yalnız müsəlmanlardan mal alsınlar” (maddə 52).[2] Səhmdar şirkətləri və imkanlı müsəlmanlar da kənd təsərrüfatı məhsullarını və sənaye mallarını yalnız müsəlmanlardan almağa borclu idi. Bu tələbləri yerinə yetirməyənləri millətə xəyanətə görə cərimə gözləyirdi (maddə 36).[3] Proqramın bu bəndləri difaiçilərin təbliğ etdiyi millətin konsolidasiyası nəzəriyyəsini əyani şəkildə əks etdirirdi. Onlar ticarəti də bu sahəyə daxil edirdilər.

Maarif sahəsində proqram “kişi və qadın cinsindən olan uşaqlar üçün təhsil müəssisələri açmaq və onların yeni üsulla öyrədilməsi üçün hər cür səy göstərməyi”

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.21; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7.
[2] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.27.
[3] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.25.

nəzərdə tuturdu (maddə 34).[1] Bütün məsələlər şəriət qanunları əsasında həll edilməli olduğuna görə, proqramın ayrı-ayrı bəndləri məxsusi dindarlar, dini mərasimlərin reqlamentləşdirilməsi və başqa məsələlər barədə idi. Məsələn, qeyd edilirdi ki, ruhanilər, yəni baş mollalar, pişnamazlar, qazılar və məhəllə mollaları, var-dövlətə şirniklənmədən millətin tərəfini saxlamalı və öz səlahiyyətlərini şəriət əsasında yerinə yetirməlidirlər, əks halda onlar ictimai mövqeyini və ruhani rütbəsini itirə bilərdilər (maddə 44).[2] Matəm mərasimləri və onlarla bağlı xərclər yeddi günə qədər azaldılmalı, lüzumsuz matəm və əyləncə xərcləri isə hər kəsin vəziyyətindən asılı olaraq yoxsulların və məktəblərin xeyrinə müsadirə edilməli idi. Bu tələbləri pozanları cərimə gözləyirdi (maddə 37-38).[3] Cavanşir qəza rəisinin raportunda "Məclis"in proqram tələbləri son dərəcə neqativ səciyyələndirilmişdir: "...bu proqram bu xalqı siyasi cəhətdən sıx birləşdirməyi, onu əlaltından hazırlamağı nəzərdə tutur. O, hökumət müəssisələrinin boykot edilməsi, mülkədarlar və kəndlilər arasında torpaq münasibətlərinin yəni, aqrar məsələnin kəskinləşdirilməsi məqsədi güdürdü. Nəticə etibarilə bu proqramı pozanlar üçün ayrı-ayrı şəxslərin, bütün ailələrin boykot edilməsi, partiyanın tələblərinə israrla tabe olmaq istəməyənləri cərimələr gözləyirdi".[4]

Beləliklə, "Qarabağ Birlik Məclisi"nin proqramı "Difai"nin proqramının ilkin layihəsini bir növ tamamlayırdı.

---

[1] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.24.
[2] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.26.
[3] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.26.
[4] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с.274.

Hər iki proqramda Azərbaycan cəmiyyətində qanunvericilik qaydasında islahatlar aparmağa cəhd göstərilirdi. Yaxşı silahlanmış dəstələr də olsa, partiya liderlərinin köməyi ilə bu islahatlar millətin təhlükəsizliyini və tərəqqisini təmin etməli idi. Proqramın bir sıra bəndlərinin müəyyən qədər sadəlövh və bəsit xarakteri, görünür, tərtibcilərin kəndli kütlələrini onların təmsilçisi oldugunu iddia edən partiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ilə sadə, anlaşıqlı formada tanış etmək arzusu ilə izah edilməlidir. Eyni zamanda, partiyanın proqramı "Daşnaksutyun" partiyasının proqram sənədlərindən və onun strukturundan kəskin fərqlənirdi. "Daşnaksutyun" öz orqanlarının mürəkkəb, çoxşaxəli, geniş əhatəli sistemi ilə dövlət strukturlarını xatırladırdı. Burada hər şey nəzərdə tutulmuşdu: ordu, milis, məhkəmələr, administrasiya, maliyyə, mətbuat, beynəlxalq əlaqələr.[1]

[1] Об организации и деятельности армянской революционной партии «Дашнакцутюн» Из книги «История Азербайджана по документам и публикациям». Баку, 1990,с.108 -116.

1906-1908-ci illərdə "Qarabağ Birlik Məclisi" - "Difai"nin fəaliyyəti

Həmin dövrdə mövcud olmuş partiyaların çoxundan fərqli olaraq, "Difai" partiyası xalq kütlələrinin içərilərinə nüfuz etməyə, xalqın ən fəal elementlərini öz sıralarına cəlb etməyə, öz fəaliyyəti ilə bütün Yelizavetpol quberniyasını, qismən də Bakı və İrəvan quberniyalarını əhatə etməyə müvəffəq olmuşdu. Yelizavetpol qubernatoru etiraf etməyə məcbur olmuşdu ki, partiya ağıllı, ehtiyatlı, ardıcıl, namuslu və səmimi insanların əlindədir, onun Mərkəzi Komitəsinə Əhməd bəy Ağayev rəhbərlik edir. Yenə də həmin qubernatorun sözlərinə görə, partiya qısa müddətdə böyük nüfuz və şöhrət qazanmışdır, əhali ona etibar edir və onun üzvlərini hökumətdən səylə gizlədir.[1]

"Qarabağ Birlik Məclisi"nin "Şuşa müsəlmanlarının bacarıqlı, çevik, hiyləgər və zehni cəhətdən daha çox inkişaf etmişləri" sırasından seçilmiş təbliğatçıları əhali arasında fəal iş aparırdı. Kəndlərdə iqtisadi ehtiyacları öyrənmək üçün rəy sorğusu keçirmək bəhanəsi ilə xalqı bir yerə toplayır və eyni zamanda ona şəriətin tələbləri izah edilir, heyvan oğurluğuna, qarətlərə son qoymaq tövsiyə edilir, "qüsurlu" insanlar pislənir, ermənilərlə dinc münasibətlər yaratmaq təbliğ edilirdi. Bu tələblərin pozulmasına görə xalq qarşısında məsuliyyət barədə xəbərdarlıq edilirdi.[2] "Difai" agentləri yeri gəldikcə kəndlərin əhalisinə

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.22; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.20.

diqqətlə nəzər salır, onların arasında daha çox inkişaf etmiş və həssas, əsasən gənc adamları seçir, sonra bu adamlarla uzun müddət təkbətək söhbət edir və xüsusi and içdirərək partiya üzvlüyünə qəbul edirdilər. Partiyanın yeni üzvlərinə tapşırılırdı ki, yaşadıqları yerlərdə ehtiyatla və ardıcıl təbliğat aparsınlar, kəndlərin əhalisini müşahidə etsinlər. "Qarabağ Birlik Məclisi"nin fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində hökumət müəssisələri uğurla boykot edilmiş, kəndlərdəki vəzifəli şəxslər (kəndxudalar) partiyanın nüfuzuna tabe edilmiş, partiyanın xüsusi döyüş drujinaları yaradılmışdı. İş o həddə çatmışdı ki, əhali müxtəlif şikayətlərlə hökumət müəssisələrinə deyil, Məclisin yerli bölmələrinə müraciət etməyə başlamışdı, həmin bölmələr də müstəqil mühakimə aparırdılar. Komitələr çoxsaylı şikayətlərə, məhkəmə çəkişmələrinə baxırdı, həm də şikayətlərə çox tezliklə cavab alınır, işlər ədalətlə araşdırılır, təqsirkarlar tezliklə və ciddi cəzalandırılır, zərərçəkmişlər cavabdehin hesabına maddi cəhətdən təmin edilirdi.[1] Bunun nəticəsində 1907-ci ilin axırlarına qədər kənd məhkəmələri, demək olar ki, fəaliyyət göstərmirdi.

Bu, əhalinin partiyaya yüksək etimadını göstərirdi. Kənd məhkəmələrindən fərqli olaraq, partiyanın işlərə obyektiv baxması sayəsində onun nüfuzu daha da artmışdı. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Cavanşir qəzasının rəisi yazırdı: "Qəzadakı 38 kənd icmasından yalnız 8-nin rəhbəri hökumət məmurları idi və onların andlarına sadiq qalaraq, namusla xidmət edəcəyinə ümid bəsləmək olardı; kənd hakimləri tamamilə kənarlaşdırılmışdı, qulluqçuların bütün başqa ştatları bu partiya və onun üzvləri tərəfindən

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.20.

ələ keçirilmişdi”. Beləliklə, çar hakimiyyət orqanları görən gözlərindən, eşidən qulaqlarından məhrum olmuşdu. Qəza rəisinin fikrincə, partiya bu addımları atmaqla xalqı ələ almış, kəndlərdəki vəzifəli şəxsləri öz iradəsinə tabe etmiş, hökumət məmurlarının və hökumət müəssisələrinin fəaliyyətini əslində iflic vəziyyətinə salmışdı.[1]

Dövlət strukturları əvəzinə “Difai”nin müvafiq strukturlarının yaradılması onu göstərirdi ki, bu partiya heç də, bəzilərinin iddia etdikləri kimi, yalnız döyüş təşkilatı deyildi. “Difai”nin üzvləri arasında savadlı və praqmatik insanların olması sayəsində o, dövlət işlərinin aparılması üçün çox böyük daxili potensiala malik idi.

“Difai”nin pul vəsaitlərinin mənbəyi üzvlük haqları, partiya proqramının bu və ya digər maddələrinin pozulmasına görə təqsirkarlardan tutulan cərimələr, məhkəmə qarşısında dayanan cavabdehlərdən və iddiaçılardan alınan rüsumlar və nəhayət, hər bir rayon nümayəndəsi tərəfindən əhalidən tutulan cüzi yığımlar idi. Pul yığmaq üçün partiya üzvlərində çek kitabçaları olurdu. Onlar pul alarkən qəbz verirdilər. Hər hansı anlaşılmazlıqlar yaranmaması üçün pul yığılması xeyriyyə məqsədləri adı ilə həyata keçirilir və aclıq çəkən müsəlmanlar üçün rüsum adlanırdı. Bu vəsaitin əsas hissəsi Müsəlman Mərkəzi Xeyriyyə Cəmiyyətinə göndərilirdi. Partiya xadimləri bu cəmiyyətin nümayəndələri adı ilə 3-4 nəfərlik qruplara bölünür, qəzaları gəzərək üzvlük haqqı yığırdılar.[2] Cavanşir qəza rəisi yazır: “Məclis pul cərimələri almaq və həbs cəzaları

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.35.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.21.

tətbiq etmək yolu ilə əhali arasında mal-qara oğurluğunu yox dərəcəsinə endirmişdi, quldurluq halları azalmışdı. O daha sonra yazır: "Məclisin xidməti ondan ibarət idi ki, o xalqın öz günahlarının ona çox baha başa gəlməsini görərək belə halların qarşısını almağa başlamışdı. Cinayət xarakterli yeni işlərlə yanaşı on ilə qədər əvvəl baş vermiş köhnə işləri də araşdırırdı. Bundan əlavə, cavabdehdən cərimə tutulur, bu məbləğ partiyanın xəzinəsinə daxil olurdu".[1]

Partiya torpaq məsələsində öz taktikası sayəsində kənd əhalisi arasında çox populyar olmuşdu. Bütün millətin mənafelərinin ifadə edilməsi barədə proqram bəyanatlarına baxmayaraq, partiya üzvlərinin silki mənsubluğu onun bəylərə qismən zidd xarakterini şərtləndirmişdi. Bəylərə zidd mövqenin əsas səbəbi heç şübhəsiz, ondan ibarət idi ki, bəylərin çoxu çar hakimiyyətinə loyal münasibət bəsləyir və milli azadlıq hərəkatını qəbul etmirdi. Bu mövqeyin mahiyyəti onda ifadə olunurdu ki, "partiya təbliğatçıları bu bəylərin hakimiyyətə can atan müftəxor və qaniçənlər olduğunu, heyvan kimi yalnız sərvət həvəsi ilə yaşadıqlarını" bildirir və kəndlilərin qanını içən bu bəylərə nifrət hissi təlqin edirdilər. Onlar deyirdilər ki, bu sinfin əlində bu qədər torpaq olmamalıdır, bu torpağı onların əlindən almaq lazımdır".[2] Ustav fərmanlarının və başqa köhnə adətlərin mövcud olması üzündən, çox vaxt məhsul yığımı dövründə torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında anlaşılmazlıqlar yaranırdı. Difaiçilər bundan bacarıqla istifadə edirdilər.

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с. 35.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.36; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.37-40.

“Qarabağ Birlik Məclisi”nin kəndlərdəki fəaliyyəti yerli hakimiyyət orqanlarını o qədər vahiməyə salmışdı ki, onlar aqrar iğtişaşların baş verməməsi üçün məhsul yığımına dair vahid qaydaların təmin edilməsi üzrə xüsusi komissiya yaratmağa məcbur olmuşdular, çünki köhnə adətlərin mövcud olması Qarabağ təşviqatçılarının iğtişaşlar yarada bilməsi üçün yeganə vasitədir”.[1] Komissiyanın müzakirə mövzuları aşağıdakılar idi: 1. Darğaların töycü yığdığı bir ümumi ölçü – çanaq müəyyən edilməli; özü də çanaqların tutumu eyni olmalıdır; 2. Töycünün məhz hansı şəkildə - dərzlər, yoxsa dən şəklində yığılmalı olması məsələsini həll etməli; 3. Məhsulun əkinçilər tərəfindən torpaq sahibinə çatdırılması üsulları haqqında məsələni müzakirə etməli; 4. Ustav fərmanlarına gətirilmiş və zamanın ruhuna uyğun olmayan bütün keçmiş qalıqlarını ləğv etməli və ya onların şəklini dəyişdirməli; 5. Darğaların tamahkarlığını və onların məhsul yığımı və torpağın paylanması üzrə vasitəçilər kimi kəndlilərə tətbiq etdiyi bütün sıxışdırmaları azaltmalı, çünki tərəflər arasında bütün anlaşılmazlıqları yaradan onlardır, bu isə təşviqatçıların xeyrinədir.[2] Nəticədə hakimiyyət orqanlarının məsələyə müdaxilə etməsi difaiçilər başda olmaqla kəndlilərin açıq çıxışlar etməsinə imkan verməmiş, lakin qəzada iğtişaşlar 1908-ci ilə qədər davam etmişdi. Məşədi Mehdi kimi mübariz təşviqatçılarla qanunun bütün ciddiliyi nəzərə alınmaqla rəftar etmək və onları uzaq yerlərə sürgün edərək ciddi cəzalandırmaq qərara alınmışdı. Komitənin qalan üzvləri də müxtəlif repressiyalara məruz qalmışdı.

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.37.

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.37.

Difaiçilərin təbliğat fəaliyyəti əhalinin siyasi mədəniyyətinin də artmasına şərait yaradırdı. Məsələn, 7/8 avqust 1908-ci il tarixli raportda deyilir: “İndi hətta ucqar kəndlərdəki müsəlmanlar da nümayəndəli və mütləq monarxiya prinsipləri ilə tanış edilmişlər, onlar İranda vəziyyətlə maraqlanır və inanırlar ki, İran Parlamenti xanlarla mübarizədə qalib gələcəkdir; avam camaat indi artıq sünnilərlə şiələr arasında fərq qoymur, onların arasında əvvəlki ayrı-seçkilik yoxdur; indi sadə camaat məktəbə, onun zəruri olmasına inanmağa başlamışdır, son bir-iki ildə yerli tatarlar, xüsusən Qarabağda ictimai işlərə maraq məsələsində xeyli irəli getmişlər”.[1]

Bu yeni vəziyyəti bütünlüklə “Difai”nin fəaliyyətinin mütərəqqi hissəsi ilə, onun xalqı maarifləndirmək sahəsində proqram məqsədlərindən birini həyata keçirməsi ilə izah etmək olar. “Difai” partiyasının iş üslubuna və metodlarına dərindən fikir verdikdə onun intellektual xarakterli, bəzən hətta sosial-demokratiya çalarlarına malik ciddi ictimai-siyasi fəaliyyəti görünür. Partiyanın sırf primitiv terrorçu təşkilat olması haqqında sovet dövründə süni şəkildə yaradılmış təsəvvür dərindən təhlil edildikdə ikinci plana keçir. Digər tərəfdən, partiya öz dövrünün məhsulu idi və məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif fəaliyyət formalarından istifadə edirdi.

“Difai” partiyası mübarizə vasitələrindən biri kimi “fərdi terror” metodunu seçmişdi. Sovet tarixşünaslığında XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəlində Rusiya

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.51; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.45-49.

İmperiyasında inqilabi-terror hərəkatının tarixi müəyyən siyasi sifariş əsasında yazılmışdı. Həmin sifarişə görə terrorçu-inqilabçıların obrazları hər vasitə ilə romantikləşdirilirdi.[1] Brokqauz və Yefronun lüğətinin 1907-ci ildə çapdan çıxmış ikinci əlavə cildində Rusiyada terror adlı məqalə yerləşdirilmişdi. Həmin məqalədə terror "ayrı-ayı yüksək vəzifəli şəxslərin və casusların qətlə yetirilməsinin təşkil edilməsindən və axtarışlara, həbslərə qarşı silahlı müdafiədən ibarət olan hökumətə qarşı mübarizə sistemi" adlandırılmışdı. Rusiya İmperiyası polis departamentinin direktoru, sonralar imperiyanın daxili işlər naziri olmuş P.N.Durnovo etiraf edir ki, "terrorizm gücsüzlükdən güc yaratmış çox zəhərli, çox qorxulu ideyadır".[2] Çar Rusiyasında terrorun kökləri "Narodnaya volya" partiyasının ideologiyası ilə bağlıdır. Bu partiya terrorizmi təbliğ edir, mütləqiyyətə qarşı mübarizədə onu özünün əsas silahına çevirirdi. Lakin XX əsrin əvvəlində Rusiyada terror "Narodnaya volya" partiyasının terrorundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. XX əsrin əvvəlində Rusiya İmperiyası ərazisində terrorçuluq metodları ilə fəaliyyət göstərən partiya və təşkilatları bir neçə qrupa bölmək olar. İlk növbədə hakimiyyətin ələ keçirilməsi ilə əlaqədar siyasi məsələləri yalnız inqilabi-terror yolu ilə həll etməyə çalışan siyasi partiyalar qeyd edilməlidir. Rusiya tarixində bu qəbildən iki əsas siyasi partiya məşhurdur: Rusiya Sosial-

---

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир»,2003,№ 11 http: //magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

[2] Будницкий О.В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма. «Вопросы философии» № 5 2004 httm www.logic.ru/taxonomy/term/541

Demokrat Fəhlə Partiyası və Sosialist İnqilabçılar Partiyası (eser). Hər iki partiya siyasi təcavüzün yüksək səviyyədə olması ilə fərqlənirdi və əhalinin ən müxtəlif sosial təbəqələrinə yönəlmişdi. Partiyaların daha bir növü etnik-millətçi partiyalar idi. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bu milli və dini partiyaları Rusiya İmperiyası şəraitində "həqiqi olmayan" partiyalar sırasına aid etmək olardı, çünki "hər bir həqiqi partiyanın müəyyən geniş dövlət siyasəti proqramı olmalıdır, bu isə müəyyən millətin və ya dinin nümayəndələrinin nəzərincə, qeyri-mümkündür".[1] Bu partiyalar dövlət hakimiyyətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinə və başqa millətlərdən olan insanlara qarşı əsl terror fəaliyyəti ilə məşğul idi. Eyni zamanda etnik-millətçi partiyaları dövlətə zidd məsələlərin həll edilməsi üçün yaradılmış sırf kriminal dəstələr hesab etmək olmaz. Milli partiyaların həyata keçirdiyi terrorun əsasını birləşdirici və məqsədyönlü ideyalar təşkil edirdi. Mövcud siyasi rejim şəraitində həmin ideyaların həyata keçirilməsi real deyildi. Bu partiyalar praktikada öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdikləri vasitələrin yararlı olmasını sübut etməyə çalışırdılar. Onlar azadlığa qarşı hər hansı zorakılığa görə hakimiyyət nümayəndələrini qəddarcasına cəzalandıran ardıcıl terror sisteminin köməyi ilə bu hökuməti tamamilə zəifləməyə çalışır və istəyirdilər ki, hökumət terror aktları-na repressiyalarla cavab verməyə məcbur olsun, beləliklə də, kütləvi narazılıqlar, hakimiyyət əleyhinə geniş miqyaslı sosial partlayışa gətirib çıxara biləcək çıxışlar başlansın. Eyni zamanda terror hökumətlə "dialoqun" özünəməxsus

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир»,2003, № 11 http: /magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin .html

bir forması idi – yeni qəsdlər barədə hədələr hökuməti öz siyasətini dəyişməyə məcbur etməli idi.[1] Bu partiyalar terror metodunu seçməklə əslində əhalinin müəyyən hissəsini öz üzvlərini və tərəfdarlarını dövlətin hüquq məkanından təcrid edir və onlardan tələb edirdilər ki, dövlət normalarına deyil, partiyanın vəzifələrinə müvafiq şəkildə hərəkət etsinlər. Bu partiyalar mürəkkəb təşkilati tipə malik idi: terror ideyalarını işləyib hazırlayan generator strukturları və terrorçu dəstələrin – konspirasiya şəraitində fəaliyyət göstərən döyüş qruplarının və təşkilatlarının daxil olduğu icra strukturları. Məxfilik terrorçuların salamat qalmasını və qüdrətli dövlət maşınının acizliyini təmin etməli idi. Siyasi qətllər vasitəsilə ədalət uğrunda mübarizə müəyyən mənəvi bəraət tələb etdiyinə görə bu cür partiyaların demək olar ki, hamısı dərhal çap məhsulları buraxmağa başlayırdı. Həmin məhsullarda xeyirxah ümumxalq məqsədlərinin ifadə edilməsi ilə yanaşı bu məqsədlərə dinc yolla nail olmağa maneçilik törədənlər də göstərilirdi. Beləliklə, partiyaların buraxdığı intibahnamələrdə və proklamasiyalarda terror aktı törədiləndən əvvəl və sonra "düşmən obrazı", yəni məhv edilməli olan terror obyekti formalaşdırılır, bu hərəkətin özünə isə mənəvi və etik arqumentlərin köməyi ilə bəraət qazandırılır, nəticə etibarilə terrorun icraçıları təqsir hissindən azad olurdu.[2]

---

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир», 2003, № 11 http: //magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

[2] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир», 2003, № 11 http: //magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

Ermənilərin “Daşnaksutyun”, “Qnçak” qəbilindən olan partiyalarını millətçi partiyaların məhz bu ikinci tipinə aid etmək olar. Həmin partiyaların proqramında təcavüzkar terror demək olar ki, ən mühüm yer tutmaqla onların universal fəaliyyət metodu idi. Ümumiyyətlə, erməni partiyalarının terrordan mübarizə metodu kimi istifadə etməsinə haqq qazandıran məqsədlərdə bir sıra oxşar məqamlar vardı. Məsələn, “Qnçak” partiyasının proqramında deyilir: “Terrorun məqsədi xalqı sıxıntılardan qorumaq, onun inqilabi əhval-ruhiyyəsini yüksəltmək, onu hökumət əleyhinə mübarizəyə yönəltmək, bununla da öz işinin uğur qazanacağına inam təlqin etmək, hökumətin qüdrətini və nüfuzunu zəiflətmək, onu vahiməyə salmaqdır”.[1] “Daşnaksutyun” partiyasının 1907-ci ilin əvvəlində Vyanada çağırılmış IV qurultayında partiyanın “İnqilabi və sosialist erməni “Daşnaksutyun” partiyası haqqında minimum proqramı” adlanan sənəd qəbul edilmişdir. Proqramın preambulunda deyilirdi: “Erməni inqilabi federasiyası inqilabi və sosialist partiya olmaqla erməni zəhmətkeş kütlələrinin iqtisadi, siyasi və milli mənafelərini qorumağı öz qarşısına məqsəd qoyur, monarxiyanı xalq hakimiyyəti ilə, kapitalizmi isə istehsal alətlərinin və istehsal vasitələrinin sosialistləşdirilməsi ilə əvəz etməyi nəzərdə tutur”.[2] “Terror” bölməsində deyilirdi ki, terrorun: siyasi; təşkilati növləri ola bilər (silahın və pulun ələ keçirilməsi, satqınlıq, xəyanət və öz yoldaşının öldürülməsi).[3] Təşkilati terrordan fərqli olaraq, bu bölmədə siyasi terrora tərif verilmirdi. Lakin praktikada daşnaklar hökumətə, başqa

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.50-51.
[2] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.27.
[3] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.38.

millətlərin nümayəndələrinə münasibətdə, “Daşnaksutyun”a kifayət qədər loyallıq göstərməmiş şəxslərə münasibətdə qətlləri, talanları və qəsbkarlığı siyasi terrora aid edirdilər. “Difai”yə gəldikdə isə, onun əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək və onu müdafiə etmək idi. Bu sonuncunun təmin edilməsi üçün terrordan müdafiə olunmaq məqsədilə terrordan istifadə edilməsinə yol verilirdi. “Difai” partiyasının müraciətlərindən birində deyilirdi: “Erməni bombalarından qorxuya düşmüş hökumət məmurlarının törətdiyi qanunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün “Difai” partiyası onlara qarşı bombalardan və xəncərlərdən istifadə edəcəkdir”. [1] Partiyanın möhüründə partiyanın simvolikası kimi, iki çarpaz qılınc, aypara və onların üstündə ulduz şəklində təsvir edilməsi bu fıkri bir növ təsdiq edirdi (Bəzi məlumatlara görə həmin simvolika Rəfibəyovlar nəslinin gerbi olmuşdur. – **Müəllif**).

Bununla bərabər, proqramda vurğulanırdı ki, “Difai” hər hansı xalqın hüquqlarına qəsd edən təşkilat deyildir. “Daşnaksutyun” haqqında isə bunu demək olmaz. Çar hökumətinin polis raportlarından və müxtəlif vəzifəli şəxslərin məruzələrindən göründüyü kimi, difaiçilərin ermənilərə qarşı çoxsaylı bəyanatlarına baxmayaraq bu partiyanın erməni əhalisi üzərində kütləvi zorakılıqlarda iştirakı ilə bağlı heç bir hal qeydə alınmamışdır (halbuki minlərlə azərbaycanlı “Daşnaksutyun” partiyasının üzvlərinin əli ilə qanına qəltan edilmişdir. – **Müəllif**). “Difai”nin məqsədi müsəlmanların milli bənzərsizliyini ruslaşdırılmadan və ermənilərin təcavüzündən qorumaq, Qafqaz xalqlarının

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.44.

rifahına nail olmaq və onların arasında həqiqi qardaşlıq münasibətləri yaratmaq idi. “Difai” hətta “Daşnaksutyun”la birgə işləməyin mümkün olmasını da etiraf edirdi, əgər “Daşnaksutyun” səmimiyyətlə öz proqramını elan edərsə, və o, Qafqaz xalqlarının rifahına razı olarsa, biz ona həmrəylik əlimizi uzatmağa hazırıq. Lakin əgər daşnaklar köhnə qaydada fəaliyyəti davam etdirərsə, müsəlmanlara xaincəsinə hücum edərsə, onlar amansız cavab zərbəsinə məruz qalacaq və bütün Qafqaz sonu görünməyən qanlı meydana çevriləcəkdir, çünki “Difai” partiyası buna yol verməyəcəkdir ki, ermənilər bizim millətin yerlə yeksan edilmiş, yandırılıb xaraba qoyulmuş yurdunda özlərinə rifah yaratsınlar.[1] T.Sventoxovski qeyd edir ki, “Difai” partiyasının həyasızlaşmış bandaların başları üzərindən ermənilərə əl uzatması Azərbaycan ziyalılarının yüksək humanizm təzahüründən başqa bir şey deyildi. Təəssüf ki, “Daşnaksutyun” liderləri bu çağırışı eşitmədilər.[2]

Difaiçilər belə hesab edirdilər ki, baş verən hadisələrin əsas təqsirkarı hökumət orqanlarıdır. Terror aktlarının həyata keçirilməsi üçün “Difai”nin döyüş təşkilatlarından xüsusi döyüşçülər qrupu seçilir, onlar partiyanın bu və ya digər qərarının icrasını təşkil edir və həyata keçirirdi. Bu qrupun üzvləri əvvəlcə and içirdilər. Cavanşir qəzasının rəisinin raportunda deyilirdi: “Ümumi anddan əlavə, partiyanın agentləri hər bir kənddə 2-3 şəxs seçir və onları

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18,л.37,42.

[2] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http: //www.kitabxana.org/site/sventoch.htm;

xüsusi and içməyə məcbur edirlər. Güman etmək olar ki, həmin şəxslər partiya üzvlüyünə qəbul edilir və yaşadıqları yerlərdə həm terror aktlarının həm də partiyanın başqa sərəncamlarının icraçıları olacaqlar”.[1]

1906-1908-ci illərdə difaiçilər tərəfindən törədilmiş və böyük əks-səda doğurmuş ən iri siyasi terror aktları general-qubernator Qoloşşapova sui-qəsd və Şuşa hadisələri zamanı onun dəftərxana müdiri Kleşşinskinin öldürülməsi olmuşdur. Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi Başinskinin 21 oktyabr 1909-cu il tarixli məruzəsindən göründüyü kimi Qoloşşapovdan narazılığa səbəb 1905-1906-cı illərin erməni-azərbaycanlı münaqişələri dövründə onun müsəlmanlara zidd hərəkətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Başinski yazır: “1906-cı il avqust ayında Bakıdan Şuşaya gələn Əhməd bəy Ağayevin orada çağırdığı yığıncağın iştirakçıları siyasi xarakterli, odlu-alovlu nitqlər söyləmiş, müsəlmanları hökumətə və hakimiyyət orqanlarına qarşı çıxmağa çağırmışdılar. Ağayev, doktor Kərim bəy Mehmandarov və başqaları deyirdilər ki, müsəlmanlar rus hökumətinə hələ də sadiqdirlər, hökumətin həmin sədaqətə cavabı isə bu olmuşdur ki, general Qoloşşapov erməni hampaları ilə əlbir olaraq tatarlara qarşı çıxmış, onların evlərini dağıtmış, minlərlə müsəlman ac-yalavac qalmışdır və s. Yığıncaqda general Qoloşşapovun hərəkətlərindən narazılıq və tam anlaşılmazlıq ifadə edilməsi və canişindən onun geri çağırılması barədə xahiş olunması məsələsi qoyulmuşdur. Bundan az sonra Şuşada Qoloşşapova qarşı

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.8.

çağırışlar səsləndi”.[1] Beləliklə, müsəlmanların V.N. Qoloş-şapovdan narazı olması barədə çar hökumətinə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmişdi, lakin zəruri tədbirlər görülməmişdi. Bu vaxtdan etibarən general-qubernatora sui-qəsd üçün səylə hazırlıq görülürdü. Terror aktının hazırlanması və həyata keçirilməsi barədə bu aktın təşkilatçılarından biri, sonralar həbs edilərək Şuşa qəza həbsxanasında saxlanılan Səməd Məşədi Həsən oğlunun ifadəsindən məlumat almaq olar. Bu ifadə 1909-cu il avqustun 19-da istintaq zamanı verilmiş və ştabs-rotmistr Rudenkonun Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinə məruzəsində öz əksini tapmış-dır. Səməd Məşədi Həsən oğlunun ifadəsindən görünür ki, terror aktı keçirilməsi barədə qərar 1906-cı ilin payızında “Difai” partiyasının Şuşa şəhər sakini Muxtar Qaytaranın evində keçirilmiş iclasında qəbul edilmişdi. Həmin iclasda Məşədi Səlim Ağa oğlu, Şahzadə Keyqubad Mirzə, Həsən Qara Şərif oğlu, Cahangir xan, Şuşa şəhərinin tatar məhəlləsinin pristavının köməkçisi Paşa bəy və Məşədi Şamil Həfniyyə Rəhim oğlu iştirak edirdi. Yığıncaqda Gülablı kəndinin sakini Mürsəl Rza oğlunun köməyi ilə Qoloşşapova qarşı terror aktının icrasını öz üzərinə götürə biləcək bir nəfər tapmaq qərara alınmışdır. Belə bir adam tapıldı. Bu, Gülablı kəndinin sakini Hüsü Əli oğlu idi. Ona izah etdilər ki, general Qoloşşapov tatarlara çox pislik etmişdir və hər bir həmvətənimizin borcu qardaşlarımızın ölümünün qisasını almaqdır.[2] Ona silah - “Smit Veson” tipli pistolet və Tiflisə getmək üçün 300 rubl xərclik verilmişdi. Hüsü Əli oğlu Tiflisə gələndən sonra Şeytan-bazardakı “Bakinskiye nomera” mehmanxanasında yer

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.164.
[2] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с 280.

almış və iki ay müddətində general Qoloşşapovu müşahidə etmişdi. 1906-cı il noyabrın 8-də V.N. Qoloşşapov faytonda gedərkən ona iki atəş açılmış və o, ölümcül yaralanmışdı. Hüsü Əli oğlu terror aktını həyata keçirəndən sonra gizlənməyə məcbur olmuşdu.[1] Bundan az sonra "Difai" bir neçə qəzet redaksiyasına özünün möhürü ilə proklamasiyalar göndərmiş və bu sui-qəsdə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüşdür.[2]

Qafqaz müsəlmanlarına ünvanlanmış proklamasiyada deyilirdi: "İki güllə yarası almış general Qoloşşapovun mənfur və sizin üçün rəzil həyatı başa çatmışdır. Qarabağda törətdiyi mənfur əməllərinə görə "Difai" partiyası tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edilmiş general, axır ki, haqlı cəzasını aldı. Bu, Qafqaz müsəlmanlarının şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi yolunda "Difai"nin ilk çıxışı və üst-üstə yığılmış xalq qəzəbinə görə ilk qisas aktıdır. İndi minlərlə dərdli ana və bacıların göz yaşı quruyacaqdır. İndi Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının minlərlə müflisləşmiş, evsiz-eşiksiz sərgərdan gəzib dolaşan minlərlə sakini az da olsa rahat nəfəs alacaqdır". Proklamasiya "yaşasın Difai" sözləri ilə bitirdi. Həmin proklamasiyada "Difai" partiyasının müsəlman əhalisi qarşısında cinayətlərinə görə ölüm cəzasına məhkum etdiyi başqa şəxslərin əhatə dairəsi də göstərilirdi.[3] Bu siyahıda birinci yeri V.N.Qoloşşapovun sabiq dəftərxana müdiri Kleşşinski tuturdu. Onu ölüm cəzasına Şuşa komitəsi məhkum etmiş, terror aktının icrası isə A.M.Pişnamazzadənin başçılıq

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.19, л.43-44.
[2] «Баку», 1906., 21 ноября, 22 ноября.
[3] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.43.

etdiyi Yelizavetpol komitəsinə həvalə edilmişdi. Bu barədə Cavanşir qəzasının 2-ci sahəsinin pristavı İsmayıl bəy Qəhrəmanbəyov Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsi rəisinin Yelizavetpol quberniyasındakı köməkçisi rotmistr Kornilova izahatında məlumat vermişdi.[1] O vaxt Kleşşinski kəndlilərin işləri üzrə Yelizavetpol quberniya idarəsinin üzvü idi. 1907-ci il aprelin 25-də hökm partiyanın üzvü Q.M. Həmzəyevin qohumu olan Seyid Miri adlı bir şəxs tərəfindən icra edilmişdir[2]. H. Şeyxzamanlının (H.Keykuranın) xatirələrində göstərilir ki, bu iki qətl hadisəsi Rusiya hökumətini sarsıtmış və “onu daha ağıllı olmağa məcbur etmişdi”. Çoxsaylı axtarışlara və hətta “Difai” partiyasının üzvlərindən heç olmasa bir nəfərini hökumətə təslim edəcək şəxsə 50000 manat qızıl pul məbləğində mükafat ayrılmasına baxmayaraq o vaxt “Difai” partiyasının üzvlərini tapmaq mümkün olmamışdı. Lakin “Difai”nin üzvləri arasında çar hakimiyyəti orqanlarında işləyənlər də vardı. Onlardan biri polisdə katib və tərcüməçi vəzifəsində işləmiş Sədrəddin adlı şəxs idi. Məhz onun sayəsində məlumat alınmışdı ki, Molla Hadı oğlu adlı bir şəxs tez-tez polisə gəlir. Aparılmış təhqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Molla Hadı polisin xəbərçisi olmuşdur. Bundan sonra partiya bir müddət öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olmuş, Molla Hadı isə ölüm cəzasına məhkum edilmişdi.[3]

---

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.155-162; Ахмедов А.Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с. 282.
[2] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.156.
[3] Şeyxzamanlı N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari, s.31.

1906-cı ilin dekabr ayında Naxçıvan qəzasının keçmiş rəisi podpolkovnik Engel difaiçilər tərəfindən öldürülmüşdü. 1906-cı ildə Naxçıvanda erməni-azərbaycanlı münaqişələri zamanı Engel qoşunların köməyi ilə Azərbaycan kəndlərinin talan olunmasında açıq aşkar iştirak etmişdi. Ordubadi yazır ki, polismeyster Angil (Engel. – **Müəllif**) könüllü döyüşən cavanları qan tökməyə və quldurluqa təşviq edirdi.[1] Engelin Naxçıvanda törədiyi cinayətlər nəticəsində bir ailə tamamilə məhv edilmiş Cəhri kəndi ermənilər və kazaklar tərəfindən yandırılmışdı. 1907-ci il iyulun 11-də Yevlax stansiyasında jandarm Jukov öldürülmüşdü. O, həmin dövrdə sanballı mükafat müqabilində silah daşınmasına və silah alverinə şərait yaradır, silah daşıyanların şəxsiyyətini müəyyən edir və onların barəsində müdiriyyətə məlumat verirdi. Bu aksiyaların məqsədi Azərbaycanın şəhər və kəndlərinə təcavüzkar hücumları dəstəkləmək, yerli etnosu öz tarixi torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq idi. Bundan əlavə, “Difai”nin öz xalqına xəyanətdə, müsəlmanlara zərər vuran hərəkətlərdə ittiham etdiyi şəxslər də onun qurbanları olurdu. Partiyanın proqramına uyğun olaraq, özlərini müsəlmanların rəhbərləri hesab edən, əslində isə xalqın məhvi üçün çalışan ağaların aqibəti ağır olacaqdır. Partiyanın qılıncı daim onların cinayətkar başları üzərində asılacaq və onların bütün əməllərinə görə amansızcasına qisas alınacaqdır”.[2] “Difai”nin Şuşa komitəsinin qərarı ilə 1907-ci il mayın 1-dən 2-nə keçən gecə Şuşa şəhər sakinləri Muxtar Kərbəlayı Cabbar oğlu və onun oğlu Rəhim Muxtar oğlu qətlə yetirilmişdir. Onlar ermənilərin

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.20.
[2] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.42.

xeyrinə casusluqda ittiham edilirdi. Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisinin Yelizavetpol quberniyasındakı köməkçisinin 14 dekabr 1903-cü il tarixli məlumatında bildirilir: "Muxtar Cabbar oğlu çox pis ad çıxarmışdı və həm Şuşa şəhərinin, həm də qəzanın bütün xadimləri onu "əclaf Muxtar" kimi tanıyırlar".[1]

Kiçik zabit S.Kaçenovskinin birinci polis sahə pristavı Qrişinin məlumatlarına və şahid ifadələrinə əsaslanan məruzəsindən məlum olmuşdur ki, 1906-cı ildə "Difai"nin Malıbəyli kəndindəki komitəsinin rəhbəri Əşrəf Məşədi Molla İmran oğlunun sərəncamı ilə Xankəndi postunun strajniki Şahmərdanov ermənilərin xeyrinə satqınlıq etdiyinə görə öldürülmüşdür.[2] "Difai"nin hər bir terror aktından sonra çağırışlar buraxılır, difaiçiləri həmin şəxslərə münasibətdə bu aktı törətməyə sövq etmiş səbəblər izah edilir və bu çağırışların hər biri belə xəbərdarlıqla bitirdi ki, müsəlmançılığın bütün düşmənlərini və müsəlmanların öz aralarındakı xəyanətkarları da bu cür aqibət gözləyir.

"Difai"nin fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində partiya dünyada baş verən hadisələrlə, proseslərlə fəal maraqlanmağa başlamışdı və heç də həmişə passiv müşahidəçi rolunda qalmırdı. Hüquq-mühafizə orqanlarının sənədlərindən məlum olur ki, partiya İranda Səttarxan hərəkatını, eləcə də Türkiyədə gənc türkləri dəstəkləyirdi. Məsələn, 1908-ci ilin martın 3-də Yelizavetpol şəhərinin fəxri şəxsləri adından Yelizavetpol qubernatorunun adına

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г.,с. 284: ГИААР: ф.524, оп.1, д.16, л.46-46 (об).
[2] ГИААР: ф.524 оп.1, д. 35, л.16-17.

daxil olmuş anonim məlumatda deyilirdi: "Difai" adlı komitə göstərir ki, tezliklə Türkiyə ilə müharibə olacaqdır və biz silah və patron almaq üçün pul yığırıq. Bu məqsədlə onlar Rəfibəyovun evində toplaşır, orada kimin nə qədər pul verməli olması barədə siyahılar tərtib edilirdi. Bizə 50000 rubl məbləğində pul toplamaq təyin edilmişdi, biz isə bunu edə bilmədik və sizdən kömək istəməyə başladıq". Məktubun müəllifləri başda Ələkbər bəy Rəfibəyov olmaqla "Difai"nin Yelizavetpol mərkəzi komitəsinin bütün üzvlərinin adlarını da göstərirlər.[1] Elə həmin gün Yelizavetpol qubernatorunun işlər müdiri Q.Kovalyov Yelizavetpol Quberniya polis rəisinə tam məxfi sirkulyar məktub göndərmişdi. Məktubda xəbərdarlıq edilirdi: "Məndə olan məlumatlara görə, "Difai" müsəlman partiyasının üzvləri hazırda aşkar türkpərəst yönümlü güclü təşviqat aparır və öz cinayətkar fəaliyyəti ilə yerli əhali arasında son dərəcə narahat əhval yaradırlar. Son vaxtlarda bu təşviqat xüsusi ilə geniş miqyas almışdır. Mən bunu qəza polis məmurlarının tamamilə fəaliyyətsizliyi kimi qiymətləndirirəm. Onlar bu partiya barəsində mənim dəfələrlə göndərdiyim təlimatlara məhəl qoymadan partiya təbliğatçılarının fəaliyyətinin bu qədər güclü inkişaf etməsinə və onların əhaliyə təsirinin artmasına imkan vermişlər. Deyilənləri nəzərə alaraq, mənə etibar edilmiş quberniyanın polis rəislərinə təklif edirəm ki, yuxarıda göstərilən təşviqatçıların onlara etibar edilmiş qəzalarda görünməsinə yol verməmək üçün bütün tədbirləri görsünlər və bu barədə onların tabeliyində olan polis məmurlarına dərhal müvafiq göstərişlər versinlər və

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.19, л.2.

təşviqatçılar aşkar edildikdə onları tutub həbs etsinlər”.[1] Lakin 1908-ci il mayın 24-də Yelizavetpol şəhərinin özlərini fəxri şəxslər adlandıran sakinlərindən jandarm rotmistri Qrekova yeni məktub daxil oldu. Məktubda deyilirdi: “silah və patron almaq üçün Komitənin xeyrinə 15 min rubl pul toplanmışdır və komitə bizdən daha 5 min rubl tələb edir. Lakin biz imtina edirik... biz nə vaxta qədər pul ödəyəcəyik... Ümid edirik ki, ali həzrətləriniz bizim xahişimizi cavabsız qoymayacaq və siz bizə rəhm edəcəksiniz... Biz pul ödəməkdən təngə gəlmişik”.[2] Sənədlərdən göründüyü kimi, difaiçilər tərəfindən yığılan pulun bir hissəsi İranda və Türkiyədə qiyamçılara kömək üçün göndərilirdi.[3] Təkcə Şuşa şəhərinin ətrafındakı Çuxurməhlədə difaiçilər Məşədi Ələsgər Abbas oğlu və Bahadur Kərim oğlu yerli sakinlərdən 3000 rubl pul yığmış, bu pula silah, patron, revolverlər alınmış, adamlar hazırlanmış və Cənubi Azərbaycana Səttarxanın köməyinə göndərilmişdi.[4]

Yuxarıda göstərilən polis materiallarından və məmur məruzələrindən götürülmüş, difaiçilərin ayağına yazılan faktlar XX əsrin əvvəlində Rusiya İmperiyasında inqilabi hadisələr dövründə bir sıra partiyaların fəaliyyəti üçün səciyyəvi idi. Rusiya İmperiyasının tarixindən məlum olduğu kimi bolşeviklər bu məsələdə çox irəli getmişdilər. Bəzi hallarda partiyaların maliyyə problemləri bu cür radikal metodlarla həll edilirdisə, başqa hallarda bu, son

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д. 17, л.2.
[2] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с.292 - 293.
[3] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, л.165.
[4] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с. 293 - 294.

məqsədləri təkcə partiyanın proqram vəzifələrini yerinə yetirməklə məhdudlaşmayıb özlərinin merkantil tamahkar məqsədlərindən ibarət olan partiya daxili kriminal qrupların yaranması ilə bağlı idi. Bir qayda olaraq, bu cür qruplar dövlətə və ya dövlət quruluşuna bilərəkdən meydan oxumurdu, partiya mənsubiyyəti isə onların öz məqsədlərini reallaşdırması üçün münasib pərdə idi. Sənədlərdən göründüyü kimi "Difai" partiyasının bəzi üzvləri də bu cür cinayətlərdə ittiham edilmişdir. Bu ittihamlar həmin cinayətlərin qurbanları olmuş şəxslərin şikayət teleqramlarına əsaslanırdı. Lakin belə cinayətlərin çox vaxt tamah məqsədi ilə törədildiyini və ya sadəcə olaraq şəxsi münasibətləri ayırd etmək üsulu olduğunu nəzərə alsaq, onda aydın olur ki, bu cinayətləri bütün partiyaya aid etmək olmazdı. Digər tərəfdən, rəsmi şəxslərin məruzələrindən göründüyü kimi həmin dövrdə partiyanın güclü fəaliyyətini nəzərə alan hakimiyyət orqanları "Difai"ni ləğv etmək üçün həmin cinayətlərə ilk növbədə siyasi xarakter verməyə çalışırdılar.

1908-ci ilə qədər "Difai"nin fəaliyyəti o qədər geniş miqyas almışdı ki, Azərbaycan qəzalarında çar hakimiyyəti orqanlarının mövcudluğuna təhlükə yaranmışdı. Partiya üzvlərinə qarşı repressiyalar başlanmışdı. Qafqaz canişini özünün 4 mart 1908-ci il tarixli fərmanı ilə "Difai" partiyasının ləğv edilməsi barədə tapşırıq vermişdi.[1] Yelizavetpol general-qubernatoru Q.Kovalyov cavab məktubunda yazmışdı ki, cari ilin mart ayında bu partiya tamamilə ləğv ediləcəkdir. Lakin bu planların həyata keçirilməsi üçün qubernator ilk növbədə partiyanın Bakıdakı mərkəzi komitəsinin

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с. 290.

ləğv olunmasını təklif edirdi, çünki təkcə ona etibar edilmiş Yelizavetpol quberniyasında partiya qismən ləğv ediləcəyi halda Bakıdakı mərkəzi komitə partiyanın öz funksiyalarına xitam vermiş bölmələrini bərpa etməyə çalışacaqdır. Buna görə də qubernator "Difai" partiyasının mövcudluğuna birdəfəlik xitam vermək məqsədilə başda mərkəzi komitənin sədri Əhməd bəy Ağayev olmaqla Mərkəzi Komitənin heyətini Zaqafqaziya diyarı hüdudlarından çıxarmaq üçün" icazə istəyirdi.[1] Repressiyalara məruz qalan əsasən Ə.Ağayev oldu. Onun qəzetləri bağlanmış, özünü təqib etməyə başlamışdılar. Moskvadakı artistlər klubunda Ə.Ağayevin həbs edilməsi ilə nəticələnə biləcək növbəti təhrikçi insidentdən sonra o, Türkiyəyə mühacirət etmişdi. O gedəndən sonra partiyanın fəaliyyətində ciddi tənəzzül yarandı.

"Qarabağ Birlik Məclisi"nin üzvləri kütləvi həbslərə məruz qaldı. 1908-ci il martın 23-24-də Q.Münşiyev, A.Əzimov, Məşədi Ş.Hacıyev, Z.Haqverdiyev, X.Quliyev, K.Kazımbəyov, M.D. Muxtarov və başqaları tutularaq, Şuşa həbsxanasına salındı. Onlar hamısı Həştərxan quberniyasına sürgün olunmağa məhkum edildi, Muxtarov isə İran təbəəsi kimi İrana sürgün edildi.[2] Həştərxana sürgün hökmü sonradan Yelizavetpolun yeni müvəqqəti general-qubernatoru Fleyşer tərəfindən başqa yerə getməmək barədə iltizam və adambaşı 3000 rubl girov ödənilməklə əvəz edilmişdi.[3]

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.43; ГИААР: Ф.524,оп.1,д.15, л.40-41.
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с. 44,46; ГИААР: Ф.524,оп.1,д.15, л.42-43.
[3] Документы по русской политике в Закавказье, с. 45.

1909-cu ilin may ayında "Qarabağ Birlik Məclisi"nin üzvlərinin işi üzrə məhkəmə araşdırması aparılmışdı. İş üzrə müttəhimlər kimi "Difai"nin Şuşa bölməsinin üzvləri Məşədi Şamil Hacıyev, Əfrasiyab Əzimov, Kərbəlayi Usub Mirsiyabov, İrzabəy İrzabəyov və Məmməd İsmayıl oğlu, Ağdam bölməsinin üzvləri Hacı Miriş Mirbağırov, Mirzə Davud Ağamirzəzadə, Baxış bəy Kazımbəyov, Hacı Cümşüd Hacı Cəfərqulu oğlu, Zülfüqar bəy Abdullabəy oğlu Haqverdiyev və Muxtar Kərbəlayi Məmməd oğlu keçirdi. Adları çəkilən şəxslər "fəaliyyətinin məqsədi Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisini qanuna və hökumətin sərəncamlarına itaət etməməyə təhrik etməkdən ibarət olan, özünü müsəlman "Difai" partiyası və "Qarabağ Məclisi" adlandıran, üzvləri ətraf kəndləri gəzərək əhalidən partiyanın ehtiyacları və silah üçün pul yığan, partiyanın adından inzibati və məhkəmə vəzifələrini yerinə yetirən, əhali arasında çəkişmə və mübahisələri tənzimləməklə məşğul olan cinayətkar birlikdə iştirak etməkdə" ittiham olunurdu. Araşdırma nəticəsində Yelizavetpol mahal məhkəməsi 1909-cu il mayın 15-də "Qarabağ Birlik Məclisi"nin üzvlərinin işi üzrə hökm çıxarmışdı. Məhkəmənin qərarı ilə həmin şəxslərdən 8 nəfəri 8 aydan 2 ilə qədər həbs cəzasına məhkum edilmiş, 3 nəfərin isə təqsiri sübut edilmədiyinə görə məhkəmə onlara bəraət vermişdi.[1]

Qarabağ məclisinin ardınca partiyanın Yelizavetpol komitəsi də dağıdıldı. Difaiçilərə qarşı repressiya tədbirləri görülməsinin bir qədər ləngiməsi jandarm hakimiyyət dairələrinin xüsusi mülahizələri ilə izah edilirdi. Məsələn, Yelizavetpol qubernatoru Q.Kovalyov 1908-ci il martın 14-

[1] ГАППОДАР: ф. 276, оп. 8, д. 217, л. 22-25.

də Qafqaz canişininin dəftərxanası yanında polis hissəsinin xüsusi bölməsinə təqdim etdiyi məlumatda Yelizavetpolun sabiq general-qubernatoru general-mayor Volskini "Difai"nin Yelizavetpol bölməsinin ləğvini 1907-ci ildə təxirə salmağa sövq etmiş səbəbləri aşağıdakı kimi izah edirdi: "Sonuncu (general Volski. – **Müəllif**) o dövrdə (yəni 1907-ci ildə. - **Müəllif**) "Daşnaksutyun" erməni inqilabçı partiyasını ləğv etməyi nəzərdə tutarkən "Difai" partiyasının üzvlərinin həbsini müəyyən qədər təxirə salmağı zəruri hesab etmişdi. O, ehtiyat edirdi ki, bu iki inqilabi təşkilatın üzvlərinin eyni vaxtda həbs edilməsi onların hökumətə qarşı birgə müxalifətçi fəaliyyətinə səbəb ola bilər".[1]

"Difai"nin Yelizavetpoldakı təşkilatının ləğv edilməsi tədbirləri 1908-ci il iyun ayında başlandı. 1908-ci il iyunun 24-nə keçən gecə Yelizavetpolda kütləvi axtarışlar aparıldı. Axtarışlar zamanı M.M.Pişnamazzadə, Ə.Rəfibəyov, Ə. Xasməmmədov, M.Q. Rəfiyev və Q.Usubbəyovun evlərində rus, fransız və türk dillərində çoxlu miqdarda inqilabi ədəbiyyat aşkar edilmişdi.[2] Ə.Xasməmmədovun evində gənc türklərin tanınmış lideri doktor Abdullah Cövdətin 1905-ci ildə Cenevrədə "Qafqaz müsəlmanlarına müraciət" adlı kitabçası da tapılmışdı. Bu kitabça erməni-azərbaycanlı münaqişəsinə son qoymağa və bütün qüvvələri əsas müstəbidlərə – rus çarına və Türkiyə Sultanına yönəltməyə çağırırdı: "Parçala və hökm et!" prinsipini rəhbər tutan çarın səyləri sayəsində siz gələcəkdə daha çox əziləcəksiniz, xüsusən ona görə ki, bu səylər digər

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с. 289.
[2] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, лл. 79, 87.

müstəbid Əbdülhəmid tərəfindən tam rəğbətlə qarşılanır”.[1] Bu sənədlərdən göründüyü kimi, gənc türklər Sultan hakimiyyətinə qarşı geniş mübarizə cəbhəsi təşkil etməyə, həm ölkə daxilində, həm də Rusiya İmperiyasının milli-inqilabi təşkilatları arasında özünə dayaq yaratmağa çalışırdı. Belə təşkilatlardan ən münasibi “Difai” idi. Maraqlıdır ki, bu kitabçanı Cenevrədən “yaxşı savadlı müsəlmana” göndərən “Daşnaksutyun”un üzvü Leon Mnatsakanov olmuşdu. Bu, belə güman etməyə əsas verir ki, daşnaklar gənc türklərin təbliğat ədəbiyyatının yayılmasında fəal rol oynamışlar. Ə.Xasməmmədovda aşkar edilmiş ədəbiyyat arasında P.Lafarq, Ged, K.Kautski və başqalarının sosial-demokratik yönümlü işləri xeyli yer tutur.[2] Bu, çar məmurlarının fərziyyəsini sübut edir ki, “Difai” partiyası öz siyasi məqsədlərinə görə demokratik yönümlü olmuş, milli zəmində sosial-demokratik ideyaları təbliğ etmiş və əhalinin bütün demokratik təbəqələrini öz bayrağı altında birləşdirməyə çalışmışdır.[3] M.Axundov, H.Usubbəyov, M.İsmayılzadənin evlərində də xeyli miqdarda qeyri-leqal ədəbiyyat və silah aşkar edilmişdi. Bu şəxslər həbs edilmiş, sonra isə 1909-cu il avqustun 4-də polisin aşkar müşahidəsi şərti ilə azad edilmişdilər.[4]

Qeyd etmək lazımdır ki, hökumət orqanları “Difai” partiyasının üzvlərinin həbs edilməsi məsələsinə çox ehtiyatla yanaşırdılar. Məsələn, Yelizavetpol general-quber-

---

[1] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, л.159 об.
[2] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, л.100-104.
[3] Документы по русской политике в Закавказье, с.12,19.
[4] Багирова И.Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.187.

natoru vəzifəsini müvəqqəti icra edən polkovnik Klementovun Tiflis Quberniya jandarm İdarəsinin rəis köməkçisinə 10 yanvar 1909-cu il tarixli teleqramında deyilirdi: "Nəticəsiz kütləvi axtarışlar və xüsusən yerli əhali arasında görkəmli mövqe tutan şəxslərin kifayət qədər əsaslandırılmamış həbsləri, mənim inamıma görə əhalini terrora məruz qoyur və nəinki hakimiyyətin nüfuzunun artmasına imkan verməmək və dövlətdə asayişin və təhlükəsizliyin saxlanması vasitəsi olmamaqla yanaşı, həm də əhalinin nəzərində bu hökuməti aciz və vəziyyətdən tamamilə bixəbər kimi göstərir". Həmin teleqramda yerli əhalinin nümayəndələri tərəfindən verilən məlumatlara da münasibət bildirilir, onlar yalnız şəxsi düşmənçilik münasibətlərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilirdi.[1] Buna görə də hüquq-mühafizə orqanları partiyanın fəaliyyətinə öz məxfi agentləri vasitəsilə nəzarət edir, onların verdiyi məlumatlar diqqətlə yoxlanılırdı.[2]

Tiflis Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi vəzifəsini icra edən podpolkovnik Başinski öz raportunda Yelizavetpol komitəsinin bütün rəhbər heyətini (10 nəfər) aşkar polis nəzarəti altında inzibati qaydada sürgün etməyi təklif edirdi. Lakin onlardan yalnız iki nəfəri - N.Axundov Səmərqəndə və H.Usubbəyov Baxçasaraya sürgün edildi. Onlar 5 il sürgün həyatından sonra çarın 21 fevral 1913-cü il tarixli fərmanına əsasən Romanovlar evinin hakimiyyətinin üç yüz illiyi münasibətilə amnistiyadan sonra 1914-cü ildə vətənə qayıtdılar.[3] Repressiyalar nəticəsində partiya

---

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.91-91 (об).
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.10.
[3] ГИААР: ф.62. оп.1. д.59. л.163 об.

faktiki olaraq başsız qalmışdı. Lakin ayrı-ayrı sənədlər və dəlillər göstərir ki, onun fəaliyyəti passiv formada da olsa davam etmişdir. Bərdəli mülkədar İsmayıl bəy Tağıbəyovun rotmistr Kornilova ünvanlanmış 8 aprel 1910-cu il tarixli məktubunda qeyd edilir ki, polkovnik Qamkrelidzenin səyləri sayəsində bu il hökumətin düşmənləri, "Difai"nin Bərdə komitəsinin üzvləri tutulub saxlanmışdır.[1] 1912-ci ildə "Difai"ni bərpa etməyə, eləcə də partiyanın Qarabağ fəaliyyətinin təbliğat işini dirçəltməyə cəhd göstərilmişdi. Bununla əlaqədar, "Qarabağ məclisi"nin katibi Xuduş Quliyev Şuşada tutulmuşdu.[2] Yelizavetpol sakinləri Musa Bağır oğlu, Baba Allahverdi oğlu, Şuşa sakini İldırım bəy Şərifbəyov bu partiyaya mənsub olmaqda şübhə doğurduğuna görə həbs edilmişdi.[3] Elə həmin vaxt, 1912-ci il mayın 21-də Nuxada Zaqafqaziya şeyxülislamı A.M.Pişnamazzadənin evində Azərbaycan dilində 11 kitabça və 17 vərəqə aşkar edilmişdi.[4] Bundan əlavə, 1912-ci ilin avqust ayında Nuxada yerli polis tərəfindən tapılmış türk dilində proklamasiyaların birində deyilirdi: "İslamın və millətin təmiz adını qoruyub saxlamaq naminə biz bir müddət öz fəaliyyətimizi dayandırmağa məcbur olmuşduq. Lakin indi topladığımız məlumatlar nəticəsində yenidən öz müqəddəs borcumuzu yerinə yetirməyə başlayırıq və əvvəlki proqram üzrə hərəkət edəcəyik. Nuxada və Qafqazın bəzi başqa məntəqələrində yaranmış bəzi fikir ayrılıqlarına səbəb olan şəxslər haqqında şayiələri diqqətlə yoxladıqdan və onların təqsirkar olması yəqin edildikdən

---

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с.29 4.
[2] ГИААР: ф.62, оп.1, д.70, л.25.
[3] ГИААР: ф.62, оп.1, д.70, лл.30, 32, 33.
[4] ГИААР: ф.62, оп.1, д.70, л. 162.

sonra biz onlara münasibətdə insan ləyaqəti qaydalarına uyğun hərəkət edəcəyik ki, rəzil insanlar bundan sonra öz arzularını həyata keçirməyə, millətimizin nümayəndələrinin namusuna toxunmağa cəsarət etməsinlər”.[1] 1912-ci il aprel ayında Ərəş qəzasında da Azərbaycan dilində vərəqələr paylanmışdı.[2] Lakin difaiçilər öz fəaliyyətini əvvəlki miqyasda bərpa edə bilmədilər. Bu dəfə polis daha sayıq idi və azacıq şübhə yarananda difaiçiləri həbs edir, onları Qafqaz hüdudlarından kənara sürgün edəcəyi ilə hədələyirdi.[3] “Difai”nin fəaliyyətinə xitam verilməsinin dəqiq tarixi barədə tarixşünaslıqda vahid fikir yoxdur. M.B.Məmmədzadə və H.Baykara qeyd edirlər ki, “Difai” partiyası öz mövcudluğuna 1908-ci ildə xitam vermişdir. X.Məmmədov isə belə hesab edir ki, partiya öz fəaliyyətini 1909-cu ildə dayandırmışdır. Difaiçilərin çoxu sonradan 1911-ci ildə yaradılmış Müsavat partiyasına daxil olmuşlar.

Ayrı-ayrı işlərdə göstərilən faktlar bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “Difai” I Dünya Müharibəsinə qədər və hətta 1917-ci il fevral inqilabından sonra da mövcud olmuşdur. Məsələn, T.Sventoxovski Türkiyə mənbələrinə əsaslanaraq göstərir ki, Fətəli xan Xoyskinin qardaşı oğlu, keçmiş difaiçilərin səlahiyyətli nümayəndəsi Aslan xan Xoyski Qafqaz cəbhəsində döyüş əməliyyatları zamanı sərhədi keçmiş və 1915-ci il fevral ayında Ərzurumda Ənvər Paşanın qərargahına gəlmişdir. Onun bu səfərinin məqsədi istər Rusiyadan, istərsə də Türkiyədən asılı olmayan müstəqil Respublika yaradılması üçün Türkiyə və Almaniya nüma-

---

[1] ГИААР: Ф.524, оп.1, д.26, л. 26.
[2] ГИААР: Ф.62, оп.1, д.70, л. 179.
[3] ГИААР: ф.62, оп.1, д.70, л.26.

yəndələrindən zəmanət almaq idi. Həmin respublikaya Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyaları, habelə Dağıstan və Terek rayonunun daxil olması nəzərdə tutulurdu.[1]

N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır: "1917-ci ildə çar hökuməti devriləndən və Rusiya İmperiyası dağılandan sonra başda Kerenski olmaqla müvəqqəti hökumət yaradıldı. Qubernator vəzifəsi ləğv ediləndən sonra vilayət komissarı vəzifəsi tətbiq edildi. O dövrdə həmin vəzifəyə Xəlil bəy Xasməmmədov təyin edilmişdi. İcraiyyə komitəsi yaradılmışdı. Həmin komitəyə ictimai təşkilatların və partiyaların hərəsinin bir nümayəndəsi daxil olmalı idi. İcraiyyə komitəsinin üzvlüyünə "Difai" partiyasından nümayəndə seçilməsi məsələsi qaldırılmışdı. Bu məsələ İcraiyyə Komitəsinin iclasında müzakirə ediləndən sonra iclasın protokolu Kerenskiyə göndərilmişdi. Bir həftədən sonra Kerenskidən cavab teleqramı alındı. O, "Difai" partiyası haqqında məlumat verilməsini tələb edirdi. Tezliklə cavab göndərildi. Biz yenidən fəaliyyətə başlamağın zəruri olduğunu hiss edirdik. Bu yolda ilk addım Gəncə şəhərinin hər bir məhəlləsində gənclərdən ibarət silahlı dəstələr yaradılması oldu. Həmin dəstələrə zabitlər başçılıq edir, hərbi təlimlər keçirirdilər. İki ay ərzində "Difai"nin hərbi hissələrinin köməyi sayəsində Gəncə Milli Komitəsi şəhərdə dislokasiya edilmiş 218-ci və 219-cu rus alaylarını tərksilah etməyə müvəffəq oldu. Tezliklə onlar şəhəri tərk etdilər.[2] "Açıq söz" qəzetinin 13 oktyabr 1917-ci il tarixli nömrəsində belə bir məlumat verilmişdi ki, Azərbaycan siyasi partiyalarının Gəncədə keçirilmiş müşavirəsində "Nicat" və

---

[1] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование национального самосознания в мусульманском обществе. http: //www.kitabxana.org/site/sventoch.htm

[2] Şeyxzamanlı N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari, s.42 -44.

“Difai” partiyalarının üzvləri “Müsavat” sıralarına daxil olmuşlar, çünki bu partiyaların proqramları oxşardır.[1] Nəhayət, M.B.Məmmədzadə qeyd edir ki, “Difai” üzvləri sonradan ADR milli ordusunun əsasını təşkil etmişlər.[2]

Nəticə

XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində şimali Azərbaycanda milli hərəkat əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Azərbaycan xalqının milli mənafelərini milli partiyalar ifadə edirdi. Onların milli “xarakteri” onda təzahür edirdi ki, milli dirçəliş ideyası bu partiyaların təşəkkülündə həlledici olmasa da, çox mühüm rol oynayırdı. Cənubi Qafqazda və ilk növbədə Şimali Azərbaycanda milli partiyaların yaranmasının ən mühüm qanunauyğunluğu ondan ibarət idi ki, həmin regionlarda azadlıq hərəkatı qədim ənənələrə malik idi. Azərbaycanda milli partiyaların yaranması üçün ən mühüm katalizator türklərin birliyi və maarifçilik ideyalarının güclü təsiri, cəmiyyətin mütərəqqi elementlərinin öz siyasi mənafelərini dərk etməsi, erməni millətçiləri tərəfindən millətlərarası münaqişələrin qızışdırılması siyasəti idi. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli siyasi partiyalar yaradılması təcrübəsi göstərir ki, onlar ziyalıların və burjuaziyanın nümayəndələri, milli hisləri və ideyaları ifadə etməyə qabil olan savadlı insanlar tərəfindən yaradılırdı. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda partiyaların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlili göstərir ki, həmin partiyaların heç də hamısı partiya və cərəyan anlayışlarına müvafiq deyildi, yəni onların hər birinin öz proqramı, Şimali Azərbaycan regionlarında

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 clddə. 1 cild. Bakı, 2004, s.307.
[2] Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, s.94

şaxələnmiş şəbəkəsi, öz qəzetləri və digər mətbu orqanları yox idi. Həmin partiyaların yaradılması prosesində ayrı-ayrı görkəmli siyasi liderlərin rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaradılmış milli partiya və təşkilatlar Azərbaycan xalqının tələb və istəklərinin aktual spektrini bu və ya digər dərəcədə özündə cəmləşdirmişdi. Nəticədə onlar, bir tərəfdən sosial bazanı genişləndirir, lakin labüd olaraq dövlətlə münaqişəyə girirdilər. İnqilabi hərəkata, o cümlədən milli partiya və təşkilatlara münasibətdə çar hökumətinin cavab kimi həyata keçirdiyi repressiyalar siyasəti yeni münaqişələrə - etnos ilə hakimiyyət arasında və etnoslararası münaqişələrə səbəb olurdu. Lakin cəza ekspedisiyaları və xüsusi fövqəladə idarəetmə tədbirləri hərəkatı bir müddət yatırsa da, problem özü aradan qalxmırdı.

Bu baxımdan "Difai" partiyasının fəaliyyətinin qısamüddətli və qeyri-leqal olmasına baxmayaraq, o, yuxarıda sadaladığımız əlamətlərin hamısını özündə cəmləşdirmişdi. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatında "Difai"nin rolunu və yerini, eləcə də bu partiyanın mübarizə taktikasını və metodlarını müasir dövrün mövqeyindən birmənalı qiymətləndirmək çətindir. Müxtəlif səbəblər üzündən "Difai"nin əsas arxivləri bizə gəlib çatmamışdır. Materialların çoxu, əsasən partiya üzvlərinin həyatını qoruyub saxlamaq məqsədilə məhv edilmişdir. Ona görə də bu mövzuya dair tədqiqatlarda əsasən polis orqanlarında qalmış materiallarla kifayətlənmək lazım gəlir. Həmin orqanlar isə əsas diqqəti yalnız neqativ cəhətlər üzərində cəmləşdirir və hər şeyə qərəzli mövqedən yanaşırlar. Nəticədə "Difai"nin həyata keçirdiyi terror çox vaxt bu partiyanın əsas silahı kimi təqdim edilir. Lakin bu təşkilatın fəaliyyətini hərtərəfli nəzərdən keçirərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, "Difai"

Qafqazda ilk türk dövləti yaratmaq kimi konkret siyasi məqsədlər güdür, xalqın maarifləndirilməsinə, milli ideyanın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi, eyni zamanda sosial-hüquq bərabərliyi, sosial-demokratiya ideyaları ona yad deyildi. Ona görə də bu gün inamla deyə bilərik ki, "Difai" Azərbaycanın ilk milli siyasi partiyasıdır. Lakin öz zəmanəsinin məhsulu olan "Difai" o dövrdə praktikada tətbiq edilən münasib metodlardan istifadə etməklə müdafiə olunmağa və xalqın mənafelərini müdafiə etməyə məcbur idi. Bu baxımdan "Difai" ilə eyniləşdirməyə cəhd göstərilən terror yalnız məcburi antiterror tədbiri kimi mövcud olmuşdur. Bundan əlavə, başqa xarakterli səbəblər də var. Əvvələn, qeyri-leqal fəaliyyət və hakimiyyətdə qanuni iştirak etmək imkanının olmaması; ikincisi, yaxşı təşkil olunmuş və silahlanmış erməni partiyalarına qarşı hakimiyyətin fəaliyyətsizliyi və hətta onlara himayədarlıq etməsi şəraitində azərbaycanlıların qırğından qorunması üçün başqa üsulların olmaması özünü göstərirdi. Digər tərəfdən, "Difai"nin terrorunun daxili səbəbləri də vardı. Bu, müsəlman cəmiyyəti daxilində sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması, maddi nemətlərin ədalətli bölgüsü və aqrar məsələnin həlli üçün bir növ radikal üsul idi. "Difai" partiyası müxtəlif aktların və aksiyaların keçirilməsinə hazırlıq prosesində klassik ssenari üzrə hərəkət edirdi. Bu aktlar və aksiyalardan əvvəl və onlardan sonra müxtəlif təbliğat və nəzəri xarakterli materiallar yaranır və yayılırdı. Həmin materiallar müvafiq aktın "yol verilə bilən", "əsaslı" və "siyasi baxımdan məqsədəuyğun olmasına" haqq qazandırırdı. "Difai"nin fəaliyyəti dövründə bu cür materiallar kimi proklamasiyalardan, vərəqələrdən və müraciətlərdən istifadə edilirdi. Heç şübhəsiz siyasi terrorizmin təzahürü olmayan

bu aksiyalar partiyanın liderlərinin də gözlədikləri kimi cəmiyyətdə özünəməxsus mənəvi-psixoloji fon, ovqat yaradırdı. Son nəticədə bu aktlar yalnız müdafiə xarakteri daşıyırdı və Azərbaycan xalqının maraqlarının müdafiəsinə yönəlmişdi. Bir şeyi tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, azğınlaşmış daşnak bandalarına qarşı yaradılmış və özünü "Milli döyüş partiyası" adlandıran "Difai" partiyası tədricən başlanğıcda qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrdən yüksələrək daha böyük amallar və məqsədlər uğrunda mübarizə aparırdı. Azərbaycan qəzalarının əhalisinin çox hissəsini öz nüfuz dairəsinə almış "Difai" siyasi vasitələrdən və dindən istifadə etməklə xalq kütlələrini maarifləndirməyə, qanlı hərc-mərcliyin əsl səbəbkarının imperiya siyasəti və erməni millətçi təşkilatlarının terrorçu fəaliyyəti olmasına onların gözünü açmağa çalışır və bəzən buna nail olurdu. Partiya bunlara qarşı özünəməxsus tərzdə, o dövrdə inqilabçıların imtiyazı sayılan parlament vasitələrindən fərqli üsullarla mübarizə aparırdı.

O dövrün yerli hüquq mühafizə orqanlarının rəsmi sənədlərində, eləcə də sovet tarixşünaslığında "Difai" partiyasının fəaliyyəti bir qayda olaraq panislamist fəaliyyət kimi səciyyələndirilirdi. Bu, keçmiş Rusiya İmperiyasında türk-müsəlman xalqlarının milli azadlıq, inqilabi və başqa hərəkatları ilə üzləşdikdə hakimiyyətin tətbiq etdiyi ümumi hazır resept və standart davranış forması idi. Lakin o dövrdə Rusiya şəraitində müsəlmanların birliyi ideyaları aşkar mütərəqqi xarakter daşıyırdı, çünki bu hərəkat yalnız başqa millətlərdən olan vətəndaşlarla müsəlmanların hüquqlarının bərabərləşdirilməsi uğrunda çıxış edirdi. Digər tərəfdən 1905-1911-ci illərdə İranda baş vermiş inqilabi hadisələr, 1908-ci il Türkiyədə gənc türklər

inqilabı Çar Rusiyasının müsəlman əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar arasında onların eyni soykökünə malik olmasının dərk edilməsi, birləşmə ideyalarının inkişafına gətirib çıxarmışdı. Lakin bu birləşmə vahid islam dövləti yaratmaq məqsədi güdmür, ictimai tərəqqi, müsəlmanların mədəni inkişafı və milli azadlığı şüarları ilə çıxış edirdi.

“Difai” partiyasının qısa müddət mövcud olması onun təşkilatlanmasını başa çatdırmağa imkan vermədi. Lakin Azərbaycanda milli hərəkatın təşəkkülünə “Difai”nin böyük töhfə verməsi mübahisəsiz faktdır. Erməni-azərbaycanlı münaqişələri özlüyündə azərbaycanlı əhalinin əhval-ruhiyyəsini o dərəcədə dəyişmişdir ki, əvvəlki laqeydlik və apatiya hissləri ictimai həyat hadisələrinə maraqla əvəz olunmuşdu. “Difai” partiyası zamanın tələbi idi və XX əsrin əvvəlində Azərbaycan tarixində bərqərar olmuş çox spesifik bir şəraitdə yaranmışdı. O dövrdə milli dövlətçilik hətta nominal məhdud formada da mövcud deyildi. Lakin bu gün inamla deyə bilərik ki, “Difai” partiyasının Azərbaycan tarixində yerinə yetirdiyi missiyanı taleyüklü missiya adlandırmaq mübaliğə olmaz. Məhz “Difai” partiyası tərəfindən yaradılmış strukturları müəyyən mənada şərti də olsa Azərbaycan dövlətçiliyinin təməli hesab etmək olardı. Məhz “Difai” partiyası inandırıcı şəkildə nümayiş etdirdi ki, Azərbaycan xalqı özü-öz taleyini həll edə bilər. O, özünü müdafiə etmək və bunun üçün zəruri strukturlar yaratmaq hüququna malikdir: həm mülki, həm nümayəndəli strukturlar və lazım gəldikdə silahlı güc strukturları yarada bilər. Düzdür, “Difai” partiyasının yaratdığı milli strukturlar sovet totalitarizmi illərində qorunub-saxlanmadı və saxlana da bilməzdi. Lakin məhz onun sayəsində insanların kütləvi şüurunda

baş vermiş irəliləyiş hesabına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi və 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa edilməsi mümkün oldu. Məhz milli hərəkatda radikal cinahı təmsil edən "Difai" kimi partiyalar öz fəaliyyətləri ilə azərbaycanlıların müstəmləkə üsul-idarəsinə uzun müddət passiv tabe olması ənənəsinə son qoymuş və ən başlıcası gələcəkdə milli partiyalarının yaranması üçün zəmin yaratmışdı. Birmənalı fakt ondan ibarətdir ki, bu partiyanın tarixinin öyrənilməsi Azərbaycan xalqının öz mənafeləri və müstəqilliyi uğrunda mübarizə ənənələrinin nümayiş etdirilməsi baxımından aktualdır.

Bu gün ümummilli lider Heydər Əliyevin səyləri sayəsində sözün həqiqi mənasında özünü müdafiə etməyə və intensiv inkişaf etməyə qadir olan ilk milli, hüquqi dövlət sözdə deyil, əməli işdə yaradılmışdır. Heydər Əliyev əsl vətənpərvər, çox böyük siyasi iradə və tarixi hünər sahibi olan rəhbər kimi, artıq 200 il müddətində xalqımıza qarşı aparılan soyqırım və təcavüz sisteminə ali dövlət səviyyəsində ilk dəfə tarixi qiymət vermişdir. Ümummilli liderin 10 il bundan əvvəl imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" tarixi fərmanı erməni terroruna və zorakılığına qarşı mübarizənin yeni mərhələsinin başlanğıcıdır. Bu gün Prezident İlham Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyəti əyani şəkildə göstərir ki, ölkədəki pozitiv proseslər dönməz xarakter almışdır. Şübhə yoxdur ki, yalnız indiki iqtidar dərin tarixi köklərə malik olan Qarabağ məsələsini "ölü nöqtə"dən tərpətməyə nail olacaqdır. Məhz bu iqtidar iqtisadiyyatın, demokratiyanın, plüralizmin hərtərəfli inkişafı və tarixi yaddaşımızın obyektiv bərpası üçün şərait yaratmışdır. Son beş ildə

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyəti sayəsində tarixi abidələrin və bütövlükdə tariximizin bərpası istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Obyektiv tarixi yaddaşın bərpası istiqamətində Heydər Əliyev Fondunun rəhbərliyi də çox böyük iş aparır. Bugünkü inkişaf nəticəsində yaranmış şərait və əhval-ruhiyyə tarixçiləri, vətənpərvər insanları tədqiqat işləri aparmağa və tariximizi daha dərindən dərk etməyə sövq edir, bu araşdırmalar müxtəlif konfranslarda, dəyirmi masa yığıncaqlarında və söhbətlərdə öz əksini tapır. Tariximizin bəzi faciəli səhifələrini əhatə edən bu kitabın hazırlanması ideyası da belə yaranmışdır.

Əhməd bəy Ağayev
«Difai» partiyasının rəhbəri
Ахмед бек Агаев
Руководитель партии «Дифаи»

Ələkbər bəy Rəfibəyli
«Difai» partiyasının Gəncə şöbəsinin rəhbərlərindən biri
Алекпер бек Рафибейли
Один из руководителей Гянджиского отделения партии «Дифаи»

Xəlil bəy Xasməmmədov
«Difai» partiyasının Gəncə şöbəsinin üzvlərindən biri
Халил бек Хасмамедов один из членов Гянджинского отделения партии «Дифаи»

Kərim bəy Mehmandarov
«Difai» partiyasının “Qarabağ Birlik Məclisinin” rəhbəri
Керим бек Мехмандаров
Руководитель «Карабахского Меджлиса Единения» партии «Дифаи»

Kərim bəy Mehmandarov
tələbəlik illərində
Керим бек Мехмандаров
в студенческие годы

Kərim bəy Mehmandarov (soldan ikinci)
Sankt-Peterburq Tibb Akademiyasında
Керим бек Мехмандаров (второй слева)
в Медицинской Академии Санкт-Петербурга

Mehmandarovların Şuşadakı mülkü
Имарет Мехмандаровых в Шуше

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə (ikinci cərgədə ortada). “Difai” partiyasının Gəncə şöbəsinin rəhbərlərindən biri
Ахунд Мола Магомед Пишнамаззаде (в середине во втором ряду). Один из руководителей Гянджинского отделения партии «Дифаи»

Nağı bəy Şeyxzamanlı
“Difai” partiyasının Gəncə şöbəsinin üzvü
Наги бек Шейхзаманлы
Член Гянджинского отделения партии «Дифаи»

Məmmədbağir Şeyxzamanlı
“Difai” partiyasının Gəncə şöbəsinin üzvü
Мамедбагир Шейхзаманлы
Член Гянджинского отделения партии «Дифаи»

Keyqubad Mirzə (at belində)
«Difai» partiyasının “Qarabağ Birlik Məclisinin” üzvü
Кейгубад Мирза (на коне)
член «Карабахского Меджлиса Единения» партии «Дифаи»

ЭЛЬДАР АЗИЗОВ

ДИФАИ

Исторические предпосылки и причины
армяно-азербайджанского конфликта в начале XX века

Баку-2009

Эльдар Азизов
ДИФАИ Исторические предпосылки и причины армяно-азербайджанского конфликта в начале XX века.
Баку-2009, 364 стр.

В данной книге Эльдара Азиз оглы Азизова исследуется история создания и деятельности партии «Дифаи» (Защита), первой национальной организации, созданной в Азербайджане в ответ на террористическую деятельность армянских националистических организаций. На основе анализа и обобщения богатого фактического материала, привлеченного из самых разных источников, предпринята попытка освещения данной темы, свободной от идеологических догматов и национально-субъективистских взглядов. **В работе деятельность «Дифаи» рассматривается на фоне исторических предпосылок и причин возникновения армяно-азербайджанских противоречий. Основу их заложила начавшаяся с первой четверти XVIII века военно-политическая экспансия царской России на Южном Кавказе, в которой армянскому фактору отныне отводилась роль социальной опоры в регионе и христианского форпоста в борьбе против мусульманской Турции и Ирана.**

В результате данной политики в начале XX века армяно-азербайджанские противоречия достигнув своей кульминации, впервые вылились в открытое кровавое противостояние. Необходимость объективного и достаточно аргументированного освещения роли партии «Дифаи» в защите азербайджанского населения от армянского террора определяет сегодня значимость и актуальность данного исследования.

000000000000
А ------------------- 2009
036-09

© Эльдар Азизов, 2009

СОДЕРЖАНИЕ

Введение 158

Исторические предпосылки и причины армяно - азербайджанского конфликта в начале XX века 188

Армяно-азербайджанский конфликт в 1905-1906 гг. как основная причина образования партии «Дифаи» 200

Образование партии «Дифаи» 245

«Карабахский Меджлис Единения»: организационная структура и программа 266

Деятельность «Карабахского Меджлиса Единения» - «Дифаи» в 1906-1908 гг. 284

Заключение.. 315

Приложения 324

Список использованной литературы 355

Введение

Последние 20 лет для жизни нашего народа имели поистине эпохальное значение. Мы оказались втянутыми в водоворот самых неожиданных, самых сенсационных событий. Рухнула коммунистическая империя, бесславно сошла со сцены некогда всесильная КПСС, на месте СССР возникли независимые, суверенные государства, произошла кардинальная переориентация всех ценностей. Огромные сдвиги произошли за эти годы и в сознании людей. После распада СССР у народов новообразованных государств постсоветского пространства появилась потребность в переосмыслении своей истории. Хотя проблемы истории Азербайджана нашли свое отражение на страницах многотомных изданий, монографий и статей, тем не менее, очень многие вопросы и сюжеты отечественного прошлого ждут своего объективного и подробного освещения. В течение 70 лет было наложено настоящее табу на всякое упоминание о каких-либо конфликтах, происходивших в прошлом между народами СССР. Со страниц научной литературы и периодической печати тщательно изгонялось все, что могло навести на мысль о неблагополучии в нашем общем доме. А между тем, это неблагополучие зрело, подспудно накапливаясь, и, как всегда бывает в таких случаях, проблемы, искусственно загнанные внутрь, стали мстить за себя и обернулись впоследствии многими бедами и потерями. В результате, трагические события второй половины 80-х –годов XX века в СССР, связанные с усилением межнациональ-

ных противоречий, полностью развеяли миф о нерушимой дружбе народов.

Сегодня, к счастью, азербайджанская историческая наука существует уже в иных условиях: нынешнему поколению историков выпала большая честь жить и работать на благо независимой Азербайджанской Республики, государства, которое живет и успешно развивается благодаря принципам и основам, заложенным общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Это и политика наступательной дипломатии, направленной на освобождение оккупированных территорий от армянских агрессоров, и еще большего укрепления государственности, и развития армии, наращивания экономического потенциала страны. Эта политика сегодня успешно проводится президентом И.Алиевым и является для нашей страны оптимальным ответом вызовам современности. Изучив исторические факты и сделав соответствующие выводы, можно было бы многие проблемы решить по-другому. Но, к сожалению, в период с 1988 по 1993 год, имея реальные структуры управления, наш народ и его земли в очередной раз стали жертвой политики агрессии, террора и геноцида. Геополитическая значимость Азербайджана в течение всей истории предопределяла столкновения интересов сверхдержав в нашем регионе. И, увы, далеко не всегда во главе страны оказывались лидеры, которым, как Гейдару Алиеву, удавалось бы поставить это соперничество на пользу Азербайджану. А история наша, увы, слишком часто складывалась более чем непросто, и самое страшное, что геноцид азербайджанского народа, как правило,

сопровождался еще и «геноцидом» нашей собственной истории. Многие наши современники уже и не задумываются, как сложилась бы судьба сегодняшнего Азербайджана, если бы не возвращение Гейдара Алиева к власти летом 1993 года.

Теперь мы вновь обретаем собственное прошлое, без которого не может быть будущего. Для того, чтобы не повторять ошибок прошлого, мы должны снова и снова изучать уроки истории, вновь перелистывать ее страницы, порою трагические, горькие и кровавые, чтобы извлечь из них, наконец, так необходимые для нашего будущего уроки. При каждом анализе истоков продолжающегося сегодня конфликта между Арменией и Азербайджаном взоры непременно устремляются к событиям 1905-1906 годов, которые во многих источниках называются «армяно-татарской резней». События 1905-1906 гг. остались кровавой, незаживающей раной в истории азербайджанского народа - здесь он, может быть, впервые столкнулся вплотную с армянским национализмом, армянским террором. Именно тогда, в 1905-1906 годы, начал проводиться в жизнь и обрел реальные черты армянский план насильственного изгнания азербайджанцев с их исконных земель с целью создания чисто армянских анклавов, могущих послужить основой для планируемого армянского государства. Именно в эти годы дашнаки создают на Южном Кавказе свою мощную и разветвленную организацию, которая является основным орудием для проведения в жизнь их экспансионистских планов.

Тема армяно-азербайджанских кровавых столкновений в 1905-1906 гг. уже не является «запретной» и нежелательной в отечественной историографии. Однако сегодня в азербайджанской историографии при освещении событий 1905-1906 гг. больше превалирует представления о том, что азербайджанцы в этих событиях выступали только в роли беззащитных жертв, не имея возможности организованно противостоять армянскому террору. И поэтому мне, как историку по образованию, по поручению круглого стола пришлось взяться за перо и написать об одной из умышленно забытых страниц нашей истории - деятельности партии «Дифаи» (Защита), организации, созданной в Азербайджане в ответ на армянский террор. На основе анализа и обобщения фактических данных, привлеченных из самых разнообразных источников, предпринята попытка нового освещения данной темы, свободной, как нам хотелось бы, от идеологических догматов и национально-субъективистских взглядов. Необходимость переосмысления, а также восполнения пробела в деле объективного и достаточно аргументированного освещения истории возникновения и деятельности партии «Дифаи» определяет значимость и актуальность данной работы.

В азербайджанской советской историографии мы не найдем фундаментальных исследований, посвященных конкретно армяно-азербайджанским столкновениям 1905-1906 гг. В течение 70 лет в советской историографии на процесс репрезентации событий 1905-1906 годов, а также позиции в них национальных партий и организаций оказывали существенное влия-

ние установленные «правила» подхода к изучению национальной истории народов СССР. В условиях идеологического диктата и цензуры те или иные исторические события, происходившие в начале XX века на национальных окраинах Российской империи, рассматривались исключительно через призму первой русской революции 1905-1907 гг. Следовательно, при обсуждении и репрезентации сюжетов, касающихся межнациональных отношений, основное внимание акцентировалось на сущности имперской политики царизма, которая определялась как политика – «разделяй и властвуй». Советские историки представляли эту имперскую политику центра в качестве основной причины армяно-азербайджанского конфликта в начале XX века. Во время описания исторических событий обязательно говорилось о том, что это была «братоубийственная» война двух «братских» народов». В упомянутых работах мы находим очень скудную информацию об этих событиях, которые представлены в контексте революционных брожений в России в 1905-1907 гг., а также о месте и роли в них большевиков. Подобная интерпретация событий, с одной стороны, определялась общепринятой политической и идеологической конъюнктурой, которой четко и беспрекословно придерживалась советская историография. При этом не было попыток всестороннего анализа и выявления причин упомянутого конфликта, так как малейшие намеки на существование каких-то более глубоких противоречий между народами, проживающими на территории СССР, считались неприемлемыми с точки зрения официаль-

ной идеологии. С другой стороны, поскольку было необходимо разоблачать имперскую сущность национальной политики царизма в противовес «справедливой» национальной политике советского руководства, то основной причиной столкновений было принято считать подстрекательскую и провокаторскую политику самодержавия. Официальная версия гласила: «Обеспокоенные размахом революционного движения царские власти вместе с азербайджанской и армянской буржуазией стали провоцировать межнациональные столкновения, чтобы таким способом притупить классовое сознание рабочих и крестьян, отвлечь их от революционной борьбы» [1]. Следовательно, объявлялись националистическими и беспощадно критиковались разные течения и партии, выступавшие в то время с обеих сторон конфликта.

В советский период темам, связанным с историей политических партий и организаций, не уделялось большого внимания. Это было связано, с тем, что трактовка деятельности политических партий Российской империи в советской историографии заключалась в двухчленном тезисе: а) единственной партией, чья история заслуживает изучения, является КПСС; б) все остальные партии как по своим программно-тактическим установкам, так и по той роли, которую они сыграли в истории России, реакционны, следовательно, исследования их истории должны были подтверждать данный тезис. Поэтому основная часть исторической литературы о политических партиях

---

[1] История Азербайджана. В 3-х томах, т.2. Баку, 1960, с.555

включала в себя многочисленные исследования о борьбе большевиков с так называемыми непролетарскими партиями, основное содержание которых сводилось к изначальной порочности и несостоятельности последних, ведущих их к неизбежному краху и к торжеству большевистской ленинской идеи, олицетворявшей в себе все чаяния трудящихся, а потому предопределившей её успех. В результате все политические события новой и новейшей истории Азербайджана вплоть до 1991 г. рассматривались в отечественной историографии на фоне возникновения и деятельности Коммунистической партии Азербайджана - составной части единой Коммунистической партии Советского Союза - «руководящей и направляющей силы» советского общества. Идеологизация исторической науки, подчинение ее однопартийному диктату привели в исследованиях к установлению стереотипа классификации политических партий, согласно которому все партии, не входившие в большевистский лагерь, были названы «непролетарскими», «буржуазными». В результате практически все азербайджанские национальные и национал- демократические организации, включая политические партии действовавшие в период Азербайджанской Демократической Республики, были объявлены «контрреволюционными», «националистическими» и вообще состоящими из «врагов народа». Даже в тех работах, где давалась краткая характеристика действовавших в начале XX века национальных партий, говорить об объективной оценке их роли в политической истории Азербайджана не приходится.

Деятельность таких национальных партий, как «Дифаи», «Мудафие», «Мусават» и других, рассматривалась как проявление буржуазно-националистических движений с целью отвлечь народные массы Азербайджана от подлинно революционной борьбы, разжечь национальную рознь, распространять идеи панисламизма. При этом авторы одинаково обвиняли в кровавых событиях 1905-1906 гг. как партию «Дашнакцутюн», так и противостоящие её агрессии азербайджанские национальные партии. [1] Таким образом, процессы пробуждения национального самосознания у азербайджанцев, движение за создание национальных партий, оценивались как буржуазные и националистические, как результат проявления узкоклассовых интересов, которые ничего общего не имели с истинными желаниями и чаяниями азербайджанского народа. Работы этого плана, хотя и содержали ценный фактический материал, однако несли в себе большую идеологическую нагрузку, что умаляет их научную значимость. Ограничения же в доступе к архивным материалам о национальных партиях приводили авторов этих исследований к бездоказательным выводам.

Первая попытка по изучению истории партии «Дифаи» была сделана в неопубликованной в советский период монографии А.Ахмедова, посвященной

---

[1] Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955; Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. В 2-х частях. ч.2, Баку, 1966; Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973

20-летию революции 1905 года. В своей работе автор, используя достаточно обширный материал опубликованных и неопубликованных документов царских архивов, официальных отчетов, различных периодических изданий, осветил многие аспекты колонизаторской политики царской России в Северном Азербайджане, раскрыл некоторые вопросы складывания национальных политических партий и организаций, в том числе партии «Дифаи». Автор приходит к выводу, что «Дифаи» была как бы прототипом армянской партии «Дашнакцутюн», полностью переняв тактику и методы политической борьбы от дашнаков. Как считает А.Ахмедов разница была только в том, что «Дашнакцутюн», в целях введения в заблуждение европейского пролетариата, выставил на своем знамени социализм, тогда как в основу программы «Дифаи» были положены принципы Шариата [1]. Здесь сложно однозначно согласиться с автором, ведь как известно, «Дашнакцутюн» изначально зародилась как партия, претендующая на новые территории, избравшая своим методом террор, декларирующая исключительность своего этноса. «Дифаи» же создается в ответ на эти действия, как организация антитеррора, что видно из названия и содержания программы. Во главе ее стоят образованнейшие люди того времени, окончившие лучшие университеты Европы, уже позже ставившие цель создания первого цивилизованного тюркского государства на Кавказе. Отдельные программные установки были призваны привлечь к

---

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г. Баку , 2002,с.290

партии основную массу мусульманского населения. «Дашнакцутюн» охотно использовала социалистические лозунги, находившие в то время сочувственный отклик как у армянской интеллигенции, так и среди широких народных масс. Но этот социалистический антураж использовался для достижения узко националистических целей. В условиях общего революционного подъема в стране «Дашнакцутюн» не могла рассчитывать на успех, не вооружившись соответствующими прогрессивными революционными лозунгами. Достаточно обратиться к программе-минимум партии «Дашнакцутюн» от 1907 года, где она провозглашается «как партия революционная и социалистическая и ставит своей целью защиту экономических, политических и национальных интересов армянских трудящихся масс, имея в виду заменить монархию народоправством, а капитализм социализацией орудий труда и средств производства». Кроме этого, программа партии изобиловала многообещающими посулами и для рабочих, и для крестьян, и для интеллигенции в виде набора различных прав и свобод[1]. Иначе не могло и быть: не заложив в программу все эти прогрессивные принципы и положения, дашнаки никогда не смогли бы привлечь в свои ряды и удержать в них сколько-нибудь значительную часть армянского населения. Однако все эти демократические посулы были не чем иным, как парадным фасадом «Дашнакцутюна», за которым скрывалась проповедь национальной

[1] Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Баку, 1990,с. 27-29

исключительности армян, неприязнь к соседним народам и стремление поживиться за счет их территорий.

Однако, если работа А.Ахмедова увидела свет лишь после восстановления независимости Азербайджанской Республики в 1991 году, то другая неопубликованная ранее работа по истории партии «Дифаи», написанная в 30-е годы XX века учителем истории средней школы № 132 города Баку А.Агаларовым, так и не издана до сих пор. Поэтому считаю необходимым более подробно остановиться на данном исследовании. Работа А.Агаларова, которая хранится в фондах архива Политических партий и Общественных движений Азербайджанской Республики, написана на основе двух источников: архивного фонда Особой комиссии при Министерстве иностранных дел Азербайджанской Демократической Республики по собиранию материалов по русской политике на окраинах и отчета о произведенной в 1905 году сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. По признанию самого автора в силу подобной ограниченности источниковой базы исследования, имеющиеся в ней сведения о партии «Дифаи» отличаются фрагментарностью. Поверхностное освещение вопроса не позволяет автору объективно рассмотреть предпосылки её создания, более глубоко осветить внутреннюю организацию и характер деятельности партии. А.Агаларов, раскрывая причины возникновения партии, её цели и роль в истории национального движения азербайджанского народа, пишет: «Рост капитализма среди тюрок и появление промышленной буржуазии не могли не

обострить существовавшей еще ранее экономической конкуренции с более сильной армянской буржуазией. Следствием дикой конкуренции враждующих между собой буржуазных классов этих двух народов, а также следствием царской политики в Закавказье, явились национальные столкновения 1905-1906 гг., которые послужили решительным толчком в развитии среди тюркской буржуазии идей объединения против других народностей края». По мнению автора, возникновение идей национализма в Азербайджане связано с появлением буржуазии, а в результате развития капиталистических отношений появилось национальное движение во главе которого стояли крупные собственники. Автор считает, что партия «Дифаи» возникла в силу «опасения и страха за собственность и торговые обороты тюркской буржуазии в случае возникновения новых национальных столкновений с армянами», она «стала во главе освободительного движения в целях сохранения в своих руках имущества и торгово-промышленных интересов». Таким образом, автор, раскрывая причины образования партии «Дифаи» не смог выйти за рамки марксистской идеологии в освещении исторических событий и подошел к данной проблеме с классовой позиции. По мнению автора, «Дифаи» была мелкобуржуазной по своему социальному составу «националистической партией, вдохновляемой либерально-демократически настроенной частью тюркской интеллигенции и несколько связанной с крупным капиталом». Агаларов не считал «Дифаи» партией в полном смысле этого слова, «так как у неё не было четкой политической программы,

твердой тактики, ясной партийной линии», поскольку « партия за все время очень недолгого своего существования переживала ещё организационный период, главным образом реагируя на злободневные явления тюркской национальной жизни». Говоря о причинах прекращения партией своей деятельности, автор отмечает, что наряду с репрессиями, вызванными «реакцией, наступившей в России вслед за революцией 1905 г.», этому в немалой степени способствовали «усиленные денежные поборы, взимаемые партией с населения, вызывавшие разочарования и противодействия со стороны последних».[1]

В азербайджанской советской историографии единственной специально опубликованной работой, посвященной истории партии «Дифаи», была статья В.А.Лернера, которая соответственно носила на себе глубокий отпечаток советской идеологии[2].

Поскольку в создании партии «Дифаи» решающую роль сыграли кровавые события 1905-1906 гг., вызванные столкновениями азербайджанцев и армян, то в работе нельзя не коснуться причин этих событий. Сегодня, когда в исторической науке можно откровенно затрагивать вопросы, которые в прежние времена могли спровоцировать обвинения в подрыве «нерушимой дружбы народов», многие события прошлого

---

[1] Агаларов А. Краткий очерк из истории Тюркской партии «Дифаи» // Государственный Архив Политических партий и Общественных движений Азербайджанской Республики (ГАППОДАР), Ф.456, оп.10, д. 109, л. 1-39

[2] Лернер В.А. К вопросу о деятельности в Азербайджане буржуазно-националистической организации "Дифаи". Доклады АН Азерб.ССР. т.XXXV. №1. 1979, с.92-96

предстают перед нами совсем не в том свете, как они рисовались в учебниках истории и обтекаемых монографиях, где об армяно-азербайджанских конфликтах можно было упоминать только скороговоркой, как бы между прочим. Одним из полных и обобщающих источников по истории событий 1905-1906 годов (кроме архивных материалов) надо считать документальную книгу выдающегося азербайджанского писателя Мамед Саида Ордубади. Она была издана в 1911 году, однако впоследствии, при советской власти, не переиздавалась, нигде не упоминалась и сам факт ее существования пытались предать забвению. И это неудивительно - слишком уж вопиющими были собранные в ней факты, которые никак не вписывались в социалистическую концепцию «вековой дружбы» народов Южного Кавказа, слишком потрясал читателя бесхитростный, документальный в полном смысле этого слова, рассказ о бедствиях, обрушившихся на азербайджанский народ по вине армянских националистов. Лишь в 1991 г. книга была переиздана и стала доступна широкому читателю.

Книга М.С.Ордубади написана автором по горячим следам событий, в ее основу положены многочисленные показания свидетелей и 245 писем корреспондентов. При этом писатель, стремясь к беспристрастному изложению событий, использовал материалы, представленные и с той, и с другой стороны. Например, Ордубади использовал присланные ему Алекпер беком Рафибековым сообщения о кровавых событиях происходивших в 1905 году в Елизаветполе. Он также выразил свое отношение к

корреспонденции армянского журналиста И. Алибегова, который считал азербайджанцев главными виновниками кровавых событий в Елизаветполе[1]. Ордубади, являясь очевидцем трагических событий 1905-1906 годов, излагает собственное видение причин, приведших к межнациональным столкновениям и кровопролитию: 1) деспотический стиль правления, применяемый партией «Дашнакцутюн», что вызвало на Кавказе ряд кровавых событий; 2) полное бессилие правительственных чиновников в период столкновений; 3) невежество и отсталость азербайджанцев; 4) мечта армян об автономии[2].

М.М.Навваб дает сведения о событиях, происходивших в Карабахе в период 1905-1906 гг., непосредственным свидетелем которых был сам. Автор подробно останавливается на личности генерал-губернатора Голощапова, раскрывает его злодеяния в Шуше против азербайджанского населения, касается факта покушения на него, при этом не упоминая об исполнителях[3]. Из дореволюционных работ необходимо выделить работу вице –консула царской России в различных городах Восточной Турции А.Ф.Маевского. Значение данной работы в том, что её автор -чиновник представлявший интересы правительства царской России, дает объективную картину причин кровавых

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı , 1991, s.89; Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http://www.armenianhouse.org/;

[2] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 8-10

[3] Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993

столкновений между азербайджанцами и армянами в начале XX века.[1] События начала XX века в Северном Азербайджане, причины армяно-азербайджанских столкновений, создание политических партий довольно подробно освещаются также в работах М.Э.Расулзаде, М.Б.Мамедзаде, А.Зиядханова, Н.Шейхзаманлы (Кейкура), Дж.Зейналоглу.[2]

В плане изучения истории национальных политических партий Северного Азербайджана интерес представляет и труд И.Багировой, где впервые, на основе привлечения в научный оборот обширного источникового материала, подробно освещается вся пестрая палитра политических партий Азербайджана 1900-1917 годов[3]. Докторская диссертация Д.Б.Сеидзаде является логическим продолжением её монографии, опубликованной в советское время, в которой в условиях существующих в науке идеологических рамок были исследованы основные проблемы буржуазного движения в Азербайджане, даны характеристики видных представителей национальной буржуазии на рубеже XIX-XX вв. В диссертации наряду с анализом деятельности азербайджанской буржуазии в самых разных сферах политической

---

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993

[2] Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990; Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992; Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992; Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı, 1993; Şeyxzamanlı (Keykur) N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari. Bakı, 1997.

[3] Багирова И.И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997

жизни царской России, её роли в национальном движении, автор дает немало сведений о зарождении национальных партий в Азербайджане[1]. Автор особенно подробно останавливается на деятельности «Дифаи», «Мудафие», «Мусавата». В работах А.Балаева, Х.Мамедова, Г.Байкары, С.Сулеймановой возникновение и деятельность партии «Дифаи» освещается на фоне общественно-политических событий начала XX века в Северном Азербайджане, отмечается её роль в защите мусульманского населения от резни со стороны армян, репрессий административных органов царской России[2].

В армянской постсоветской историографии основной акцент при объяснении причин армяно-азербайджанского конфликта ставится на существовании идей пантюркизма и панисламизма, которые представляются в качестве базового источника кровавого противостояния между двумя народами не только в начале XX века, но и на современном этапе. Вообще, в современной армянской историографии армяно-азер-

---

[1] Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазия в начале XX века Баку,1978; Её же. Общественно- политическая деятельность азербайджанской буржуазии (1905-февраль1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.Баку,1993.

[2] Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi. Bakı, 1992; Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər. Бакы,1996; Балаев А. Национальное движение в Азербайджане 1917-1918 гг.Баку, 1998; Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri) Bakı, 1999; Мусаев Д.М., Раджабов Р.А., Мустафаев Д.М.Из общественно-политической истории Азербайджана XX столетия Баку, 1999

байджанский конфликт на данном этапе представляется как «органическое продолжение армяно-турецкой (османской) вражды с 1890-х по 1923 гг., а армяно-азербайджанские столкновения – как составная часть этого конфликта»[1]. В целом современная армянская историография в исследовании причин событий 1905-1906 гг. пришла к следующему выводу: хотя царизм и играл подстрекательскую роль в разжигании межэтнической розни, но его «заслуги» в этом явно переоценены советской историографией. Эти авторы, искажая в своих работах исторические факты и выдавая желаемое за действительное, яркими красками рисуют картины «резни армян – мирных жителей» тех или иных губерний, уездов и сел во время столкновений 1905-1906 гг. При этом отмечается, что подобные столкновения являются результатом поведения присущего татарам (азербайджанцам), в силу их «нецивилизованности», «дикости», «фанатичности», «темноты». В современной историографии, и особенно среди публицистов и писателей, явно превалирует тезис о том, что если бы не существовало межэтнической несовместимости между армянами и азербайджанцами, невозможно было бы спровоцировать столь кровопролитные

[1] Айвазян А. Урегулирование карабахского конфликта и стратегическая безопасность Армении, Ереван, 1998, с. 19; См: Варданян Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума. (На основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и азербайджанского социумов): http://old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf.

события[1]. Подобной риторикой о национальной несовместимости армян и азербайджанцев армянские националисты пытаются представить сегодняшний территориально-этнический, геополитический по своей сути конфликт вокруг Нагорного Карабаха как форму столкновения двух взаимоисключающих национальных идентичностей или даже двух религиозных конфессий. Подобные умозаключения отдают расистскими подходами, ибо нет в природе межэтнической несовместимости. Она может быть искусственно создана политическими врагами и совокупностью обстоятельств. Истории известны случаи, когда единый этнос, проживающий на разных территориях, воевал между собой за свои интересы. В рассматриваемый период в противостоянии в определенной степени участвовали все мусульманские народы Кавказа, рассматриваемые империей и армянскими националистами как враги. Один из христианских религиозных деятелей XVIII века писал, что «племя леков, называемых иначе лезгинами, а по древним книгам хонами, исконно являются природными врагами нашей страны Атропатакана, армянского народа и нашей веры»[2]. Как мы видим, и здесь, как и во множестве других высказываниях того времени, отношение к мусульманам Кавказа находит

---

[1] Шехтман Б. Пламя давних пожаров. Опубликовано в журнале -1993 гг. http://www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/result.html

[2] Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.). Редактор акад. З.М. Буниятов, Баку, Элм. 1989, 48 с.; http:// www.preslib.az/ru/view/ebooks/kh/

выражение в слове «враг», как общепризнанное, с чем не сталкиваешься с противоположной стороны.

Отдельное внимание в армянской историографии уделяется теме открытой поддержки Турцией закавказских татар (азербайджанцев. - Автор) в ходе упомянутых столкновений, как основного их союзника и традиционного антиармянского игрока в регионе [1]. В данных работах внимание акцентируется также на исторической преемственности поведения сторон в конфликте в начале XX века и проводятся параллели с карабахским конфликтом – армянская сторона, не являясь инициатором военных действий, в процессе эскалации напряженности смогла сконцентрировать свои усилия и ресурсы на успешную оборону и контрнаступление. В современной армянской публицистике и в научной литературе, репрезентация событий 1905-1906 гг. имеет определенно «национальные» очертания вместо «классовых», которые были присущи советской эпохе. При этом в историографии внимание акцентируется на моментах, которые активизируют самовосприятие модели «миролюбивого и более цивилизованного армянина, вынужденного к самозащите от нападения турок» (здесь турки, татары, азербайджанцы воспринимаются в одной плоскости).

На современном этапе армянская историография в героических тонах обрисовывает деятельность партии «Дашнакцутюн» в противовес тому, как эту историю пересказывала в свое время армянская советская

---

[1] Варданян Т. Проявление татарского национализма в Закавказье в начале 20-го века, Вестник Ереванского госуниверситета, Ереван, 2000, с.3 http://old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf

историография. Армянский историк Г. Симонян пишет: «Для армянского народа судьбоносной случайностью было то, что он «хранил и оберегал в своих объятиях» революционную организацию – «Дашнакцутюн», которая в дни ужасных бедствий поняла ситуацию, осознала свою миссию и с удивительной быстротой приспособила всю свою машину для дела спасения кавказских армян»[1]. Основной упор делается на тезисе о том, что вынужденная, но успешная самооборона – это результат разного уровня социально-экономического, политического, культурного развития конфликтующих сторон. При этом армянские исследователи цитируют западных авторов, работы которых посвящены изучению процессов пробуждения национального самосознания мусульман, живших в Российской империи (не только закавказских, но и крымских). Таким путем эти авторы пытаются скрыть преступления партии «Дашнакцутюн» и её боевых групп, которые несут прямую ответственность за кровавые события. Все перечисленные акценты в репрезентации событий 1905-1906 гг. для армянских авторов служат мощным пропагандистским орудием с целью представить армяно-азербайджанский конфликт последних двух десятков лет в Карабахе как «повторение истории».

[1] Симонян Г. На путях освободительной борьбы, в 4-х книгах, кн. 1, Ереван, 2003, с. 312 См: Варданян Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума. (На основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и азербайджанского социумов): http://old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf.

В постсоветской российской историографии также предприняты попытки дать целостную историческую картину решения национального вопроса в Российской империи. Роль национальных проблем в развитии Российской империи ряд специалистов рассматривают в контексте вопросов о межэтнических конфликтах на территории Российской империи. В рамках изучения межэтнических противоречий в Российской империи исследователи пытаются ответить, во-первых, на вопросы причин и влияния межнациональных противоречий на устойчивость полиэтнического государства и, во-вторых, проанализировать поведение власти в межэтнических конфликтах. Так, Л.С. Гатагова в своей статье среди основных причин возникновения этнических противоречий на Кавказе в XX веке выделяет: географические (ограниченность территории), суровые природно-климатические условия, этнические (избыток этносов на одной территории), конфессиональные факторы (слишком близкое соседство христианства и ислама), переселенческую политику (ущемление земельных прав коренного населения за счет системы льгот и поощрений в земельном вопросе переселенцам), взаимодействие элит и др. Интересен вывод автора о том, что этнические конфликты на Кавказе способствовали преодолению внутриэтнической дробности, общему единению и развитию этнического самопознания. В то же время, автор отмечает, что имперская власть объективно не была заинтересована в разжигании конфликтов и серьезные основания для столкновений инородцев зачастую крылись в самом правитель-

ственном курсе, точнее той или иной ориентации, или в некомпетентных и неуклюжих действиях чиновников[1]. Е. Воробьева в своей статье проанализировала содержание термина «инородцы» и его развитие в Российской империи. По мнению автора, оценка правительственными кругами степени важности того или иного инородческого вопроса не представляла собой целостного политического курса и строилась в зависимости от степени развития антиправительственных настроений в среде отдельных этносов, поскольку именно они считались властями наиболее опасными для единства государства. Как считает автор, особенно четко правительственная позиция определилась в начале XX века, когда инородцы прошли «проверку» революцией 1905 года и связанной с ней возможностью участвовать в политической жизни страны, ставшей в глазах властей своеобразным тестом на лояльность. Воробьева отмечает, что « среди инородческих вопросов, по мнению властей, наименее опасным был мусульманский. Объяснение этому правительство видело в «культурной отсталости» мусульман, по сравнению с поляками, армянами, финнами, немцами. Эта «культурная отсталость» являлась причиной того, что мусульмане меньше остальных были «заражены» национальными, т.е. «сепаратистскими» идеями, среди мусульманского населения практически не было левых. В связи с этим, мусульманский вопрос волновал правительство

---

[1] Гатагова Л.С. Кавказ после Кавказской войны: этноконфликтный аспект // Россия и Кавказ сквозь два столетия. М., 2001. с. 47 - 57.

гораздо меньше, чем другие инородческие вопросы» [1]. Однако царское правительство понимало, что необходимо поддерживать определенный накал между народами, выступая при этом арбитром, так как в противном случае всерасспространяющиеся идеи социал-демократии уже везде в большем или меньшем объеме утверждались. В целом в работах российских авторов основными объектами исследований являются, прежде всего, конфликтные ситуации между русскими и «инородцами». При этом противоречия между другими этносами практически не изучаются. В то время как империя эти конфликты в определенных объемах поддерживает, «дабы не объединились».

Советская историография на протяжении семидесяти лет при освещении событий начала XX века и, прежде всего, армяно-азербайджанских отношений, подвергала критике работы зарубежных авторов, вешая на них ярлык «буржуазных фальсификаторов», а объективный взгляд на исторические процессы зарубежных исследователей рассматривался как преднамеренное искажение раз и навсегда установленных фактов. После восстановления независимости Северного Азербайджана данные работы, находившиеся в советский период в специальных фондах и недоступные широкому кругу читателей, стали очень популярными в научном обращении. Однако теперь наблюдалась обратная тенденция идеализировать эти

[1] Воробьева Е.И. (Кэмпбелл) «Единая и неделимая Россия» и «инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. М., 2001; http://www.policy03.narod.ru

работы, без их глубокого анализа. В настоящее время исследование проблем азербайджанской истории интересующего нас периода немыслимо без использования трудов этих авторов. Но, несмотря на все преимущества этих работ, они отнюдь не свободны от недостатков. Одной из главных причин этого является то, что ограниченные в доступе к советским архивам зарубежные авторы не имели возможности проводить глубокие исследования по истории Азербайджана.

Из авторов, чьи работы посвящены национально-демократическому движению, в т.ч. истории политических партий Азербайджана в начале XX века, особо следует выделить американского исследователя Т.Свентоховского. По мнению Свентоховского, «Дифаи» своей преимущественно антироссийской деятельностью пробила брешь в многолетнем безропотном подчинении царскому режиму в стране, не видевшей никакого организованного сопротивлении со времен Шамиля. Раскрывая причины возникновения «Дифаи», автор отмечает, что наличие верховной организации у дашнаков и угрожающая реальность русско-армянского альянса толкнула азербайджанцев на создание подпольной политической организации для противодействия этой опасности. В то же время, не выдерживает никакой критики мнение Свентоховского о том, что в деятельности «Дифаи» отчетливо просматривалась идея единства всех закавказских народов и ведущие члены партии поддерживали связи с представителями партии дашнаков и, что двум враждующим политически организованным группам удалось найти общий язык в идее освобождения от

русского завоевания через единство закавказских народов.[1]

Рассматривая причины армяно-азербайджанского противостояния, американский исследователь Одри Ольштадт пишет, что де-факто азербайджанцы контролировали богатства Баку и в целом Азербайджана. По мнению автора, однако, приток армянских переселенцев вкупе с политической дискриминацией вызвали напряжение и недовольство среди азербайджанцев. Далее Ольштадт отмечает: «Армяне были богатым этническим меньшинством, имевшим с русскими особые отношения, имперские законы давали больше преимуществ им, чем азербайджанцам. Много армян служило в административном и судебном аппарате, в то время как азербайджанцам (вообще мусульманам) было запрещено занимать государственные должности. Нефтяной бум на Абшероне, начавшийся в середине девятнадцатого века, привлек в Баку большое количество армянских трудовых мигрантов. Появилось много армянских миллионеров – нефтепромышленников (Манташев, Гукасов, др.), что обострило экономическую конкуренцию». Наконец, Ольштатд считает, что «у обоих народов - азербайджанцев и армян - шел процесс формирования политического

1 Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000; Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm; Его же. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане. Азербайджан и Россия: общества и государства / Отв. ред. и сост. Д. Е. Фурман.М., 2001; http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_002.htm

движения и национальных идей. Разница состояла в том, что азербайджанцы хотели достичь своих целей за счет русских, а армяне – за счет азербайджанцев»[1].

При изучении истории возникновения и деятельности партии «Дифаи», а также межнациональных отношений на Южном Кавказе обязателен учет специфики источниковой базы. Основной массив источников по изучаемой теме сосредоточен в фондах Государственного архива политических партий и общественных движений Азербайджана - ГАППОДАР, Государственного исторического архива Азербайджанской Республики (ГИААР). Политическую обстановку исследуемого периода и сведения о партии «Дифаи», её лидерах, отделениях партии, действовавших в отдельных регионах, помогают воссоздать фонды Канцелярии елизаветпольского губернатора и др., хранящиеся в ГИА Азербайджанской Республики. Как правило, информацию о партии «Дифаи», дают документы, прежде всего тех органов царской администрации, которые непосредственно несли ответственность за состояние правопорядка и политическую стабильность на Южном Кавказе - министерство внутренних дел и его структуры. В обзорах с мест, распоряжениях и переписке чиновников разного уровня, документах представителей местной администрации содержатся сведения о реакции властных структур на деятельность партии «Дифаи», элементах механизма формирования поли-

---

[1] Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов / Журнал «Ирс-Наследие», 2008,№ 4 (34), с.49-51

тики административных органов к действиям партии, дается определенный аналитический материал о причинах её возникновения и роста влияния на массы, делается попытка прогнозировать дальнейшие шаги партии. Принадлежность авторов этих переписок к официальным властям накладывает отпечаток на содержание информации, ее интерпретацию и поэтому требует критического подхода к источнику, поскольку здесь имеют значение социальный статус, политические симпатии, идейные установки, уровень образованности и культуры авторов. Многие из документов, относящихся к Закавказью, по распоряжению министерства иностранных дел Азербайджанской Демократической Республики были собраны Арсланом Кричинским и 1-й выпуск этого сборника, носящего название «Документы по русской политике в Закавказье», был издан в Баку в 1920 году . Данный сборник документов, основанный на докладах, в основном под грифом совершенно секретно, полицмейстеров, начальников уездных отделений Министерства внутренних дел на имя губернатора Елизаветпольской и Бакинской губерний, сгруппирован по разделам – национальные движения, межнациональные конфликты и т.д. В данное время материалы это сборника хранятся в 524-м фонде Государственного Исторического Архива Азербайджанской Республики.

Исторические предпосылки и причины армяно-азербайджанского конфликта в начале XX века

На рубеже XIX – XX вв. Россия была великой мировой державой, территория которой занимала шестую часть суши земного шара, а население составляло около 130 млн. человек (в 1913 г. оно превысило 160 млн. человек), причем примерно 90% из них жили в сельской местности. Россия, население которой отличалось чрезвычайной пестротой этнического (более ста наций и народностей) и конфессионального состава, была страной резких социальных и культурных контрастов, страной крайностей. [1] В политическом отношении Россия в конце XIX – начале XX веков представляла собой монархию с неограниченным самодержавным царем. Что же касается политических партии и организаций, то они могли возникать и существовать лишь нелегально, подвергаясь всяческим гонениям со стороны властей [2]. Царское правительство придерживалось традиционного для мировых империй курса на сотрудничество с местными национальными элитами, входившими в российское дворянство.

Обращая внимание на определяющие условия развития межнациональных отношений в России в начале XX века, надо отметить, что развитие капитализма, форсированное вследствие известных реформ

---

[1] Политические партии России: история и современность. – М., 2000, с.73

[2] Там же, с.74

второй половины XIX века, вызвало существенную ломку сословных социальных структур и неравномерную модернизацию основ жизнедеятельности большинства этносов страны, что, наряду с изменениями в духовной сфере и традиционном сознании, порождало обострение противоречий в межнациональных отношениях. Самочувствие национальных масс, их социально-экономическое положение, правовой статус, состояние культуры, духовная и религиозная сферы, реализация национальных прав и интересов - все это прямо зависело от внутриполитического курса правительства, позиции ведущих политических сил общества, а также собственно уровня национальной самоидентификации того или иного народа России. Имперский режим утратил историческую инициативу, но действовал саморазрушительно, продолжая управлять страной традиционными методами, что углубляло его противостояние со всеми оппозиционными силами, в том числе национальными. Глубокие противоречия пронизывали все стороны жизни общества, оказывая прямое и опосредованное влияние на межэтнические отношения. Немаловажную роль в активизации этномобилизационных процессов и усилении их конфликтной составляющей играли политические события - революционные потрясения, начиная с 1905 года и последовавшие за ними весьма ограниченные преобразования в политической сфере, в экономике.

Как известно, формально законодательство Российской империи почти не знало правовых ограничений по национальному признаку. Правовые ограничения действовали на основе конфессиональных

различий и степени владения государственным (русским) языком. Однако, поскольку, конфессиональные различия в основном совпадали с национальными, различные ограничения и притеснения получали этническую направленность и служили негативным фактором в отношениях между государством и «инородцами», воспринимавшими их как дискриминацию. В целом политика правительственных кругов в отношении тех или иных инородцев зависела, главным образом от того, насколько среди них были развиты национальные идеи, поскольку именно они считались властями наиболее опасными для единства государства. «Инородцами», в широком значении слова, считались все подданные империи неславянского происхождения. Мусульмане, в том числе азербайджанцы, входили именно в эту группу. Неславянские народности, исповедующие христианство, в частности, грузины, армяне, прибалтийские этносы занимали промежуточное положение между этими двумя группами. Находясь на разных стадиях развития и самоидентификации, инородцы принадлежали к разным цивилизационным общностям и отличались по уровню интегрированности в общероссийский организм. Так, представители высшего сословия из числа христианских «инородцев» приравнивались в правах к русскому дворянству и участвовали в местной администрации, порой обладая в ней очень значительным влиянием. Становясь высшими государственными чиновниками и занимая высшие командные посты в армии, они вписывались в единую государственную иерархию и сами являлись «русской властью». Более

того, христианские народы, подобные армянам, сами могли считаться завоевателями, так как принимали активное участие в покорении Южного Кавказа русской армией, потом в замирении Кавказа, а затем в русско-турецкой войне, когда значительная часть командных постов в кавказской армии была занята армянами. А это уже давало им не просто равноправие с русскими, но и статус русского. В отличие от этой части христианских «инородцев», мусульманское население империи под предлогом «недостаточности развития гражданственности» было ограничено во многих правах. Эти ограничения в полной мере распространялись и на азербайджанцев, в результате чего они были лишены многих политических, гражданских и религиозных прав. Высшие должности во всех учреждениях гражданского и военного ведомств были им недоступны. Подобное различие в положении и интересах отдельных наций Российской империи, и, как следствие этого, несовпадение их национально-политических устремлений, часто создавало серьезные проблемы в их взаимоотношениях.

Социальные конфликты в таких полиэтничных регионах, как Кавказ, тесно переплетались с межнациональными. Участниками конфликтов, приводивших к межнациональным столкновениям здесь, выступали представители самых разных половозрастных и социальных групп, сословий и классов. В качестве предмета конфликта могли выступать разные виды собственности – земля, пастбища, скот, личное имущество, а также традиции, обряды и обычаи, торговля, личностные отношения. В центре межнацио-

нального противостояния довольно часто находились территория и граница, отношение к власти, школа и образование в целом, язык, законодательство и религия, представительство в органах местного самоуправления и само положение этих органов, кадровая политика. В отдельных случаях субъектами конфликтов становились члены национальных организаций. В то же время, именно национальные организации нередко играли роль третьей силы, примиряющей противостоящие стороны. Организации, действовавшие в сфере просвещения, образования и культуры, духовной и политической, реже экономической, выдвигая национальные требования, становились субъектами конфликта с властью. В подобного рода конфликтах одной из сторон часто выступали различные государственные институты, олицетворявшие правящий режим[1].

Если конфликт при этом приобретал широкий размах и перерастал в погром или вооруженное выступление, то привлекаемые властями для их подавления воинские части воспринимались нерусскими участниками конфликта как новый его субъект, олицетворявший русскую власть. В результате ряд конфликтов приобрели характер противостояния власти и этноса, другие же (когда национальные интересы и требования изначально являлись целью выступлений определенных организаций) прямо касались отношений государства и входивших в его состав народов.

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

Силовые акции по отношению к мирному населению со стороны органов власти в национальных районах империи неизбежно усиливали отчуждение народов от государства, даже если это насилие было оправдано нарушением закона, уклонением от уплаты налогов, несения иных обязательных повинностей и т.п. В свою очередь центральная и региональная элиты нередко прямо и цинично использовали девиантные настроения и конфликтные ситуации в межэтнических отношениях как инструмент для достижения своекорыстных целей, борьбы за власть и ресурсы.

Собственно армяно-азербайджанский конфликт 1905-1906 гг. представлял собой противостояние, для участников которого этническая принадлежность, этнические интересы и предпочтения изначально или по мере развития конфликта становились значимыми или приоритетными. Это выражалось в мотивации предъявляемых друг другу претензий, их содержание иногда прямо влияло на степень агрессивности сторон, форму выражения и разрешения конфликта. Немаловажную роль на всех стадиях конфликта играли национальный характер, национальные стереотипы поведения, мировосприятия, самооценки, традиции и обычаи, этнокультурные и конфессиональные особенности, историческая память и опыт сожительства обоих народов и т.д.

Приступая в начале XIX века к завоеванию Южного Кавказа, в том числе Северного Азербайджана, Российская империя возлагала большие надежды на армян. Подобный выбор был неслучаен. Во-первых, армяне, составляя значительную часть

христианского населения мусульманского Востока, проживали преимущественно на территориях Иранского и, особенно много, Османского государства - главных соперников Российской империи в борьбе за Кавказ. Во-вторых, армяне могли стать полезными в последующем соперничестве России с этими конкурентами, так как знали Иранское и Османское государства изнутри, со всеми их слабыми и сильными сторонами. Замысел переселить этих восточных христиан на Кавказ возник у российских государственных деятелей еще до завоевании Северного Азербайджана. Со времен русского царя Петра I в армянах видели надежный оплот в геостратегических планах, направленных против Ирана и Турции. Еще тогда Российская империя проводила политику, направленную на создание буфера на границе с Турцией и Ираном из христианских народностей: армян, ассирийцев и др. Армян было значительно больше и ставка в основном делалась на них. Как отмечает итальянский исследователь Луиджи Виллари, «коварный Романов видел в армянском народе, широко расселившемся в Турции и Персии, полезный инструмент для продвижения своей политики на Ближнем и Среднем Востоке, который может быть использован против этих государств в нужный момент»[1]. Поэтому завоевав Каспийское побережье в 1722-1723 гг., Петр I спешил заселить его армянами. Для этого он поручил подпоручику Н. Толстому, отправленному в 1722 году в Картли (Грузия), разузнать есть ли там жители,

[1] Villari Luigi. Fire and Sword in the Caucasus / www.armenianhouse.org

склонные к переселению в окрестности Дербента и Шемахи. При этом он считал, что заселить Каспийское побережье армянами есть «лучшее средство» для закрепления за Россией приобретенных территорий на Кавказе. 24 сентября 1724 года император дал указание посланному в Стамбул А.Румянцеву уговорить армян переселиться в Прикаспийские земли, при условии, что местные жители «будут высланы, а им, армянам, отдадут их земли». В связи с тем, что в тот период вопросы религиозные значительно превалировали над нацональными, а Турция и Иран рассматривались империей как государства враждебные - мусульманские, эту политику активно продолжали все последующие цари. В дальнейшем данная политика продолжалась при Екатерине II и Александре I. Так, в грамоте Александра I от 21 декабря 1802 года, подтверждались «во всей силе дарованные его предками армянскому народу права и преимущества» [1].

Политика массового переселения армян на территорию Южного Кавказа началась при царе Николае I, после окончания русско-иранских (1826-1828) и русско-османских (1828-1829) войн. Переселяя армян в Северный Азербайджан, Россия намеревалась обустроить их здесь компактной массой, создав в первую очередь для себя надежную этно-конфессиональную опору. План был реализован за счет коренного населения - азербайджанцев и их земель. Армян размещали преимущественно на территории бывших азербайджанских ханств - Иреванского и

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, с.26-27

Нахчыванского, а также в Карабахе. Исполнители плана следовали тем строкам «высочайшего указа» Сената от 21 марта 1828 года, в котором говорилось: «Силою трактата с Персией, заключенного 10 февраля 1828 года, присоединенные к России Ханство Эриванское и Ханство Нахичеванское повелеваем во всех делах именовать отныне областью Армянской». Тем самым решалась главная задача колониальной политики империи: создать на завоеванной враждебной, иноверной и иноязычной, иноэтничной и еще незнакомой территории опору для своей власти. Иными словами, армянам отводили определенное место, как одному из участников реализации «христианского вектора» колониальной политики Российской империи на вновь завоеванных землях, где жили «иноверные», в данном случае азербайджанские тюрки. Переселение армян в Северный Азербайджан сопровождалось исходом азербайджанцев с родных мест[1]. Общее число армян, обустроенных в Северном Азербайджане в 1828-1830 годах из Иранской и Османской империй, то есть фактически за три года, составило около 21.600 семей, или 119,5 тыс. человек[2]. Это было только началом планомерного массового и целенаправленного переселения армян на Южный Кавказ, в первую очередь и главным образом в Северный Азербайджан. Весь процесс переселения армян был осуществлен в течение XIX -начала XX

---

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан., с.36

[2] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан., с.42

веков русской военной и гражданской администрацией при активном участии находившихся на русской службе высокопоставленных армян. В результате удельный вес армян в составе населения Северного Азербайджана резко увеличился: если в первой четверти XIX века они составляли 9,37% жителей страны, то в начале XX века - 32,6% . В результате, прежде всего, механического движения численность армян за почти 100 лет увеличилась в 24 раза и в 1916 году составила 1.211.145 человек (общее число армян, проживавших на территориях Иреванской, Елизаветпольской и Бакинской губерний, которые охватывали исторические земли Северного Азербайджана. - Автор)[1]. Водворенным на Кавказе армянам предоставляли льготы - фискальные и иные, лучшие земли - за счет коренного населения. Растянутость же процесса на 100 лет явилась следствием того, что армян заселяли на одну и ту же территорию, и необходимы были периоды времени для того, чтобы «вписать» их в местную инфраструктуру по вертикали и горизонтали. При этом учитывали, что адаптация армян происходила в иноверной - мусульманской и иноязычной - тюркской среде, для которой пришельцы были чуждым и даже враждебным элементом. И не только по конфессии и языку, но также по менталитету и самосознанию, по материальной и духовной культуре.

Царская Россия, стремясь использовать армян как форпост для дальнейшего продвижения в Османскую Турцию, в то же время, открыто выступала против

---

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с.78

идеи «образования в Азии территории, где армяне пользовались бы исключительным преимуществом». Представители российского императорского двора открыто говорили: «Нам нужна Армения (Турецкая - Авт.), а не армяне»[1], то есть часть Османской империи, а не тамошнее армянское население. Причину отказа России от идеи предоставления автономии для армян министр иностранных дел Российской империи князь Лобанов-Ростовский объяснял так: «Я не хочу, чтобы Турецкая Армения сделалась второй Болгарией и русские армяне воспользовались против нас учреж-дениями, которые создаст армянская автономия под турецким протекторатом»[2]. Русский кавказовед В. Величко, давая высокую оценку подобной позиции князя Лобанова-Ростовского, писал: «Он же «первый пошатнул», но к сожалению, не вырвал с корнем неосновательный взгляд нашей дипломатии на армян-ство, как на элемент дружественный и полезный нам в соседних Персии и особенно в Турции»[3]. Таким образом, Российскую империю армяне интересовали лишь как политическая карта в игре с великими державами.

Мощным орудием русского правительства в осуществлении основных целей своей колониальной политики являлась административная система. Лишая

---

[1] Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с. 55

[2] Шехтман Б. Пламя давних пожаров. Опубликовано в журнале “ProArmenia” (Москва), 1992-1993 гг. http://www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/result.html

[3] Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990, с.100

народы права на сохранение какой-либо формы государственности, царизм при реализации административно-территориальных преобразований в регионе абсолютно игнорировал принцип этнического единства и территориальной целостности народов. Поэтому неоднократное административное перекраивание карты Кавказа в XIX веке было направлено главным образом специально к тому, чтобы ослабить преобладание одной части населения в ущерб другой в какой-либо части Кавказа. В результате подобной политики царского правительства исторические границы, в рамках которых прежде на протяжении многих веков проживали азербайджанцы, были нарушены, а Азербайджан, как собирательная административно-экономическая и политическая единица, официально перестала существовать. Расчленение целостности этнической территории, одного из важнейших условий формирования нации, создающей естественную базу для этнополитического, культурного и экономического сплочения, несомненно, в определенной степени замедлили процесс этнополитической консолидации азербайджанцев. Иными словами русские власти в ходе данного процесса использовали все рычаги, чтобы реализовать древний, как мир, лозунг: «Разделяй и властвуй!».

Армяно-азербайджанский конфликт в 1905-1906 гг. как основная причина образования партии «Дифаи»

Армянско-азербайджанский антагонизм на Южном Кавказе развивался в течение длительного периода, выйдя к концу XIX- началу XX вв. за рамки культурных и религиозных противоречий и трансформируясь в сложную и многостороннюю проблему. Большинство историков согласны с тем, что, в этот период кроме восприятия армян как привилегированной группы, находящейся под покровительством российских властей, важными факторами, определяющими их отношения с азербайджанцами, были экономические и социальные.

Во-первых, начавшая складываться во второй половине XIX века азербайджанская буржуазия в силу известных причин была слабее привилегированной армянской и в финансовом отношении, и по своим связям с российским и международным капиталом. Преобладающая часть азербайджанских капиталистов являлась предпринимателями в первом поколении. По своему образу жизни они еще во многом несли на себе традиции тех слоев населения, из которых недавно вышли. Поскольку экономическое развитие Азербайджана шло неравномерно, а промышленность сосредоточилась, главным образом, в Баку и весьма слабо в некоторых уездных центрах, формирование национальной буржуазии в основном происходило в Баку, не затрагивая целые области и районы страны. Но даже в

тех пределах, в которых формировывалась прослойка национальной буржуазии, позиции её не были достаточно прочными и постоянно испытывали давление других национальных групп и прежде всего, армянской буржуазии. Для подтверждения обратимся к некоторым цифрам. Так, к началу XX века из всех 167 нефтяных компаний Баку в руках азербайджанцев находилось 49 или 29,3%, преимущественно небольшого размера, в то время как преуспевающие армянские семьи – Мирзоевы, Гукасов, Маиловы, Лианозовы, Арамянц, Таветосяны, Манташевы и другие, контролировали 55 или 32,9 %[1] крупных и средних предприятий. В целом удельный вес азербайджанских фирм в общей нефтедобыче составлял лишь 3,2 %[2]. К 1900 г. из 115 промышленных кампаний, действовавших на территории Бакинской губернии, 29% принадлежали армянам и только 18% - азербайджанцам[3]. В таких отраслях как виноделие, переработка рыбы, табаководство, мукомольное, рисоочистительное производство, нахичеванские солеломни армянский капитал имел более сильные позиции по сравнению с азербайджанским. Подобные же диспропорции можно было встретить и в рабочей силе: армяне, составлявшие 17,5% всех трудящихся в Баку, занимали 25% должностей, требовавших высокой квалификации, в то время как мусульмане-азербайджанцы, лезгины, персы

[1] История Азербайджана, т.2, с.255
[2] Сеидзаде Д. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века, с. 28; Рустамова Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической республики . Баку, 2007, с.16
[3] История Азербайджана, т.2, с.256-257

и волжские татары представляли основную часть (более 70%) низкооплачиваемых, неквалифицированных рабочих. Среди армян, к тому же, имелась большая и растущая прослойка индивидуально работающих, составлявшая 4,83% от их общего числа. Они являлись также наиболее урбанизированным народом Закавказья - 39% их проживало в городах[1].

К этим экономическим факторам добавим, что, как пишет сенатор Кузьминский, у царского правительства сохранялось первоначальное недоверчивое отношение к мусульманам как к народности совершенно чуждой по языку, религии, нравам и обычаям, неподдающейся никакой ассимиляции и склонной с оружием в руках отстаивать свои особенности. Такой взгляд правительства, сложившийся в немалой степени благодаря деятельности армян, создавал условия для достижения преобладающего положения для них (армян. - Автор) на Южном Кавказе[2].

Во-вторых, верхушка азербайджанского духовенства, а также помещики - беки, пользовавшиеся большим авторитетом у патриархального мусульманского населения, вовсе не стремились к революционным потрясениям. Их умами не владела навязчивая «национальная идея», они смотрели на вещи более реалистично и считали, что сосуществование с

---

[1] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm;

[2] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку,1906,с.21

царским правительством при всех его издержках, все же лучше, чем смуты и восстания с непредсказуемым исходом.

В-третьих, в структуре мусульманского духовенства не было организации, даже отдаленно напоминавшей Эчмиадзин и власть католикоса. Причины подобного положения если, с одной стороны, скрывались в исторических противоречиях сторонников внутриисламских течений (суннизма, шиизма), то, с другой стороны, были результатом политики, проводимой царским правительством в отношении мусульманского духовенства, которая оценивалась властью как важный объект и одновременно инструмент русской политики в мусульманских регионах и потому была всегда предметом ее внимания. Исходя из этого, правительство всячески противодействовало укреплению корпоративного духа в среде мусульманского духовного сословия. Наиболее ярким примером этому является официальное существование с 1872 года двух отдельных управлений по делам мусульман шиитов и суннитов на Южном Кавказе, превратившие религиозных деятелей в государственных служащих, и фактически было покончено с шариатскими судами. Создание двух духовных управлений во главе с муфтием и шейхуль-исламом, наряду с усилением контроля над духовенством, преследовало цель закрепления суннитско-шиитского размежевания (традиционная имперская политика). В русле этой политики вводилось также раздельное обучение шиитов и суннитов в медресе. Правительство препятствовало проникновению из Турции и Персии

«чужеземных» духовных лиц. Официальную позицию по этому вопросу выразил наместник Воронцов-Дашков, отмечая, что « эти чужеземные муллы в своих проповедях внушают населению антирусские идеи». Поэтому, по его мнению, «мулл следовало бы обучать в русских заведениях с тем, чтобы они были скорее инструментом в руках правительства, чем сеятелями идей, направленных против русского господства и правления» [1] . Наконец, власти ограничивали, по возможности, круг действий духовенства в среде мусульманского населения, стремились поставить влиятельную часть духовенства в непосредственную зависимость от правительства, путем соединения его материальных интересов со служением правительству, вели жесткий надзор за духовными лицами и духовными учреждениями. В целом, можно констатировать, что царизму удалось реализовать свои цели и создать слой послушного и не пользующегося достаточным авторитетом в народе, не способного выполнить консолидирующую или хотя бы активную роль в антиколониальной борьбе духовенства.

В отличие от мусульманского духовенства, на протяжении веков Эчмиадзин заменял для армян государство, был символом не только религиозного, но, главным образом, национального армянского начала, он был притягательным центром, на который возлагали надежды армяне независимо от их социального положения и политической ориентации. Наиболее точную оценку роли армянской теократии

[1] Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921) // Жур. «Литературный Азербайджан», 1993, № 1-2, с. 31

дал Величко: «Центральным органом армянского обособления в течение многих веков являлась и доселе является армянская теократия, представляющая собой особую форму полускрытой государственности. По внешности - это церковь, а по существу - прежде всего «национальное» учреждение, во многих случаях ставящее тайную политическую задачу выше религиозного призвания. Эта церковь, - конечно, не как храм Божий, а как собрание армян, объединенных общими задачами, - является зачастую то биржей, то местом для политических и иных совещаний» [1]. Таким образом, не только религиозно-обрядовая, но и политическая деятельность всегда была главным направлением деятельности Эчмиадзина.

В-четвертых, к началу XX века в Азербайджане можно было вести речь более о единстве религиозном, нежели национальном. Значительная часть азербайджанского этноса осознавала себя более мусульманским сообществом («уммет»), нежели тюркским этническим социумом («миллет»). С другой стороны, широкие массы азербайджанского населения не были на протяжении многих лет охвачены всеобъемлющей националистической агитацией, как это случилось с армянами. Поэтому к началу XX века для азербайджанского этноса был характерен относительно низкий уровень этнополитической консолидации, т.к. религиозная и региональная принадлежность были сильнее этнической идентификации. Подобное положение было обусловлено особенностями историчес-

---

[1] Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, с.135

кого развития Азербайджана - господством ислама и отсутствием политического единства страны. В то же время процесс эволюции от местного и регионального к общеазербайджанскому самосознанию, роста политической активности шел, но отличался неравномерностью.

Многочисленные официальные документы второй половины XIX- начала XX веков доказывают, что накануне начала кровавого конфликта в Баку в феврале 1905 года со стороны азербайджанского населения города не наблюдалось активной антиармянской или революционной деятельности. Так, в отчете военного губернатора в 1860 году отмечалось, что все в Баку «отличаются кротостью, покорностью, необыкновенным трудолюбием. Праздными они почти никогда не остаются, занимаются круглый год хозяйством, перевозкой на арбах тяжестей и работами по найму. Разбоя между мусульманами не существует, преступления редки, но под влиянием соседних держав склонны к фанатизму в религиозном вопросе». В другом отчете бакинского губернатора Кольбакина за 1869 год отмечается «Татары понимают власть как силу гнетущую, суровую и беспощадную, но чтут ее. Если власть справедлива, то они в глубоком сознании повинуются ей. Случаи ослушания единичны. В общей массе они довольства малого, добродушны, безропотны и покорны. Могут лжесвидетельствовать против христиан в пользу своих иноверцев, но это считается поступком извинительным. У отдельных личностей от праздности и лени отмечается склонность к грабежам.

Но это исключение»[1]. Наконец, приведем отрывок из отчета сенатора Кузьминского, подготовленного на основе данных, собранных по результатам обследования Бакинской губернии вскоре после кровавых событий февраля 1905 года: «За период времени 1902 - 1905 гг. в Бакинском районе по политическим делам был привлечен лишь один мусульманин» (Мир Хасан Мовсумов, один из основателей партии «Гуммет». - Автор).

В распоряжении сенаторской ревизии Кузьминского имелись также сведения, что местными революционными организациями предпринимались неоднократные попытки привлечь мусульман к участию в революционном движении, не имевшие, однако, решительно никакого успеха, а в некоторых случаях вызывавшие даже известный отпор со стороны мусульман. Так, 16 и 17 апреля 1904 года в городе Баку появилась на русском и азербайджанском языках прокламация от имени «Мусульманского общества», служащая некоторым разъяснением отношений мусульманской массы к упомянутым попыткам. В этой прокламации, обращенной к рабочим всех национальностей, заявляется, что мусульмане не желают принимать участие ни в каких антиправительственных демонстрациях и в случае, если их к этому будут принуждать силою, то они открыто станут на сторону правительства. К сожалению, источник происхождения и распространения этой прокламации остался

---

[1] Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов / Журнал «Ирс-Наследие», 2008, № 4 (34), с.49-52

невыясненным. Причины такого уклонения мусульман от всякого участия в политическом движении сенатор Кузьминский усматривает «в коренившемся в них твердом сознании верноподданнического долга, не возбуждающего никаких сомнений ввиду того, что такое сознание составляет для мусульман догмат исповедуемой ими религии, согласно которой глава государства есть высшее существо, с волею которого народ должен сообразовываться, исполняя исходящие от него веления». «Нельзя однако утверждать, - как пишет Кузьминский, - что мусульманская масса навсегда останется мало восприимчивой к идеям социализма и различных политических учений». Кузьминский приходит к такому заключению, что массовое участие мусульман в забастовке в декабре 1904 г. («Мазутная Конституция». -Автор) и в мае 1905 года, составляют первый этап по пути открывающегося для них социального движения, а с другой стороны, создают благодатную почву для успехов общественного движения среди мусульман. [1]

Различия в социальных структурах азербайджанцев и армян проявлялись в разной степени в политической организованности двух общин, т.е. в создании политических партий. Давая в целом характеристику национальным политическим партиям Российской империи в начале XX века, необходимо отметить ряд важных моментов. Во-первых, первые национальные политические партии стали формироваться прежде

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 46-49; ГИААР: ф.524,оп.1, д.28, л.110

всего в тех регионах, где освободительное движение имело давние традиции. Во-вторых, национальный «характер» этих партий проявлялся в том, что во главу угла в системе партийных приоритетов они ставили решение национального вопроса как первого и необходимого условия для будущего государственного переустройства империи. Идея национального возрождения играла важнейшую, если не определяющую, роль в становлении национальных политических партий России. В-третьих, если национальные партии либерального толка в основном вышли из лона культурно-просветительских обществ, то большинство национальных партий социалистической ориентации – из существовавших до этого законспирированных кружков. При этом часть из них формировались под прямым воздействием, с одной стороны, европейских, а с другой – российских либеральных и социалистических традиций, идей и взглядов. Наконец, в зависимости от социокультурных традиций народов, уровня экономического развития национальных регионов и степени модернизации жизни этносов, европейское или российское влияние играло большую или меньшую роль в процессе становления национальных политических партий. До первой революции в России существовало всего 9 национальных организаций либерального и консервативного направления, в 1905-1907 гг. их число увеличилось до 42. Большинство из них были немногочисленными, организационно немощными, идейно размытыми и просуществовали весьма недолго[1].

[1] Политические партии России: история и современность, с.261 -262

В отличие от азербайджанцев, в силу известных причин армяне намного раньше создали свои политические партии. В 1885 г. была создана первая армянская политическая партия националистического толка – «Арменакан». Она возникла в Марселе и там же одновременно стала издаваться газета «Армения». Партия «Гнчак» («Колокол») была организована в августе 1887 г. в Женеве. Инициаторами создания партии являлась группа националистически настроенных армянских студентов-эмигрантов. В Баку отделения «Гнчака» возникли еще в середине 90-х годов и были распущены уже в период Советского Азербайджана в первой половине 20-х годов. К началу XX в. отделения «Гнчака» были созданы также в Елизаветполе и Шуше.[1] Как бы то ни было, в борьбе за влияние на армянские массы ведущее место заняла партия «Дашнакцутюн». Организацию партии относят к 1890 г., когда вожди армянских националистов в Тбилиси С.Зорьян, Х. Микаэлян, С. Заварьян и др. приняли решение о создании армянской национальной партии. Печатным органом партии стала издававшаяся в Женеве газета «Дрошак» («Знамя»). Тогда же было дано название партии – «Дашнакцутюн», что означает «Союз». Полное же название партии означало «Союз (Федерация) армянских революционеров Дашнакцутюн». Уже вскоре после создания партии были организованы ее отделения, в том числе в Баку, Елизаветполе, а также в ряде сельских местностей.[2] В

---

[1] Наджафов Б. Лицо врага. В 2-х частях, ч.1, Баку, 1993,с.53

[2] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.213

начале 1904 г. в Вене, в условиях глубокой конспирации собрался III съезд «Дашнакцутюн», на котором Кавказскому собранию партии была дана полная автономия и свобода действий ввиду начинающихся революционных событий. На этом же съезде был принят Воинский Устав «Дашнакцутюн». Устав фактически заложил основу для четкой военной организации дашнаков в противовес разрозненным боевым отрядам[1]. Наиболее важными элементами в структурах «Дашнакцутюн» были её военно-террористические организации «Самооборона», «Организация устрашения», «Террористический подготовительный комитет», «Ответственный деятельный комитет», «Дели»[2]. Всего численность армии «Дашнакцутюна» в период вспыхнувших в России революционных событий доходил до 100 тыс. человек[3]. Численность самой партии в 1907-1908 гг. по всему миру достигла 165 тыс. человек. Общий бюджет партии на IV съезде в 1907 г. составил 1 млн. франков[4].

Создание партии «Дашнакцутюн», несомненно, явилось событием, которое обозначило определенный рубеж в развитии армянских националистических устремлений и сыграло значительную и, надо сказать, трагическую роль в истории Южного Кавказа и, прежде всего, в истории самого армянского народа. Окидывая взглядом последующие события и участие в

---

[1] Там же, с. 216-217

[2] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.17

[3] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.19

[4] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.227-228

них «Дашнакцутюна», грузинский журналист и общественный деятель Кариби пишет: «Армянские публицисты несчастье своего народа думают объяснить чрезмерной культурностью и свободолюбием армян. Но такое объяснение нельзя считать серьезным. Причина – в партии «Дашнакцутюн», в этом ужасном зле армянского народа, в этом биче всех народов Малой Азии, а в особенности Закавказья» [1].

Нескрываемой целью партии было создание свободного и автономного армянского государства в османских провинциях Восточной Анатолии. Однако, после того как армянские националистические выступления в Османской Турции были подавлены и сошли на нет, центр сепаратистской деятельности армянских партий к концу 90-х годов XIX века переместился на Южный Кавказ. Для этого, к тому времени, уже созрел ряд объективных предпосылок: во-первых, к этому времени армянский капитал окреп и завоевал себе ключевые позиции на Южном Кавказе, в первую очередь в Бакинском нефтепромышленном районе. Это привело к усилению влияния армянской национальной буржуазии, с одной стороны, а с другой - к численному росту пролетариата, в том числе армянского, среди которого получили широкое распространение революционные настроения. В их числе была не малая доля беженцев-армян из Турции, удобный взрывоопасный материал, который легко можно было бы использовать для обострения ситуации

---

[1] Кариби. Красная книга. В сб.: История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. З.М.Буниятова. Баку, 1990, с. 151.

в регионе. Во-вторых, период конца 90-х годов XIX - начала XX веков характеризуется обострением общей революционной ситуации в Российской империи, ростом числа подпольных партий, кружков, обществ, распространением социал-демократических, марксистских идей, вовлечением в революционную деятельность значительной части либерально настроенной интеллигенции. Как писал Кариби: «Перенесение арены деятельности армянских националистов в Закавказье надо считать «самым несчастным моментом в истории нашего края, население которого жило в мире и согласии. Пришли дашнаки - принесли национальную ненависть, а на такой почве, конечно, ничего кроме армяно-татарской резни или войны между Арменией и Грузией не могло вырасти...До появления армянских революционных деятелей, главным образом, партии «Дашнакцутюн», Закавказье жило в мире и спокойствии... Армяне, татары (азербайджанцы. – Автор), грузины жили вместе веками. Мирное население никогда не знало здесь никакого кровопролитного столкновения на национальной почве. Пришли дашнаки со своей проповедью о создании сплошной армянской территории для будущей автономной Армении и в дотоле патриархальную жизнь закавказской деревни ворвались чувства национальной вражды и ненависти» [1].

С конца 1890-х гг. армянский национализм оказался в противоречии с проводимой царским правительством политикой ассимиляции, что привело

---

[1] Кариби. Красная книга. В сб.: История Азербайджана..., с.159

к драматическим переменам в русско-армянских взаимоотношениях. Принятое в 1898 г. властями решение о передаче армянских церковно-приходских школ в ведение Министерства просвещения вызвало рост антиимперских и антирусских настроений среди значительной части армянского населения. В свою очередь оживилась деятельность многочисленных армянских националистических кружков и обществ, в т.ч. «Гнчак» и «Дашнакцутюн», которые стали распространять обличительные прокламации, направленные на этот раз не против «турецких зверств», а против «произвола царских властей», «удушения национальной культуры» и т.п. Вторым сильным ударом по позициям армянских националистов стал закон от 12 июня 1903 года о порядке управления делами армяно-григорианской церкви, утвержденный Императором Российским. Закон предусматривал передачу государству значительной части церковного имущества; патриарх (католикос) был лишен права решать единолично брачные дела; в законе были также пункты о государственном языке, присяге, административном (а не судебном) разрешении споров об имуществе бывших армянских церковно-приходских школ и т.д. В целом закон от 12 июня был серьезным ударом по интересам католикоса и армянской теократии[1].

Без сомнения данные решения были реакцией официальных властей на антироссийскую деятельность и подрывные действия армян и партии

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.123

«Дашнакцутюн». Обнаружились слишком явные признаки их политической неблагонадежности. В частности были выявлены многочисленные факты не только причастности армянской церкви и «Дашнакцутюн» к армянскому движению, но также их главенствующая в нем роль [1]. О политической неблагонадежности армян писали также русские кавказоведы, которые указывали, что «в состав русского государства входит много небольших народностей, которых оно не завоевало, не подчинило себе насильственно, а приняло под свое покровительство... Но отдельные личности, входя на простор общей государственной жизни, будут всегда стараться перенести (на себя) жизненную обстановку классов господствующего народа... именно у этих передовых личностей зарождается сожаление о прежней политической самобытности их нации». Поэтому считали, что «армяне не представляют собой гарантии политической благонадежности». [2] Таким образом, созданный искусственно армянский вопрос, с целью воздействовать на другие этносы и править ими, закономерно стал расширяться, частично выходя за рамки, отведенные для него, противореча ряду уже имперских стандартов. 14 октября 1903 г. в Тифлисе было совершено покушение на генерал-адъютанта князя Голицына, начальника гражданской части на Кавказе. Трое армян нанесли ему опасные раны кинжалом,

---

[1] Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с.63

[2] Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с. 58

однако князь, сохранивший присутствие духа, сумел продержаться до прибытия жандармов и казаков, которые обезвредили террористов. Заглядывая несколько вперед, скажем, что за годы террора армянских националистов от рук агентов «Дашнакцутюна» в Закавказье погибли десятки представителей власти, в том числе занимавшие видные административные должности - генерал Алиханов, губернатор города Баку князь Накашидзе (1905), елизаветпольский вице-губернатор Андреев (1904), уездные начальники Богуславский (1904), Шмерлинг, Нещанский, Павлов, полицмейстер Сахаров, приставы Джавахов и Шумакевич, полковник пограничной службы Быков, жандармские ротмистры Аппель и Буркацкий, губернский врач Уразов и многие другие чиновники и полицейские чины[1]. Антиазербайджанские настроения впервые и открыто проявились в марте 1903 года. Так, в документах того времени отмечено: «настроение народонаселения Эриванской губернии, особенно в Сурмалинском уезде, тревожно-возбужденное. Настроение армянского населения против мусульман за последнее время начало ярко выражаться в нападении на последних, их ограблении и избиении» [2]. Об антиазербайджанской тактике «Дашнакцутюн» свидетельствует документ этой партии, в котором говорится: «Войну с правительством для удобства можем перенести в Тифлис или даже в Петербург, а войну с татарами переносить на другое место нельзя»

---

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.140

[2] ГАППОДАР: ф. 276, оп. 8, д. 11, л. 26.

[1]. На фоне нарастающей напряженности между двумя народами, обострилась ситуация в самой России, вызванная, с одной стороны, социально-политическими и экономическими противоречиями внутри страны, а с другой, внешнеполитическими факторами (поражение в русско-японской войне, ростом англо-российских и германо-российских противоречий). В этот период Баку, как крупный индустриальный центр Южного Кавказа, стал своеобразным эпицентром развития различных революционных идей. Особенно широки были революционные настроения среди рабочих нефтяных промыслов, в числе которых превалировали русские и армяне. Толчком к началу кровавого противостояния между азербайджанцами и армянами стало убийство армянами 6 февраля 1905 года в центре Баку, возле армянского собора, на площади «Парапет» зажиточного мусульманина, жителя селения Сабунчи Бакинского уезда Ага Рза Бабаева. Бабаев был ранен в голову, после чего ему были нанесены ещё две раны холодным оружием, ставшие смертельными[2]. В целом, по данным бакинского полицмейстера, в ходе кровавых событий 6-9 февраля в Баку было убито 232 человека. Беспорядки, происходившие в городе, распространились и на прилегающие к городу нефтяные промыслы в Балаханах, Раманах и Сабунчах, где было убито 37

---

[1] ГАППОДАР: ф. 276, оп. 8, д. 256, л. 52

[2] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 1-2

человек, ранено 33 человека[1]. Как писал Ордубади, если бы армяне провели свою подготовку с большой секретностью, число погибших мусульман составило бы десятки тысяч. Но при этом следует отметить, что бакинские мусульмане недостаточно серьезно отнеслись к противостоянию, выступая в роли защитников тех же армян[2].

Может возникнуть вопрос. Были ли готовы царские власти и полицейские силы к этим событиям? Неужели подобную ситуацию никто не мог заранее предвидеть и разумно использовать имеющиеся в распоряжении правительства силы для предотвращения этих событий в Баку? Конечно, ситуация прогнозировалась, частично даже программировалась, исходя из вечно актуального «разделяй и властвуй». Правительство пыталось отвлечь массы от себя и выступить арбитром, армяне, уже чувствуя ослабление центра, хотели реализовать идею новой Великой Армении за счет мусульман. Старо, как мир – если есть проблема, значит это кому-то нужно. Кому? Ответ очевиден. Полиция проявила полную безучастность в предотвращении данных событий. Ёще до февральских событий 1905 года, бывший бакинский губернатор Одинцов Д.А. в 1902 году ходатайствовал перед главнокомандующим гражданской частью на Кавказе Голицыным об изменениях в системе административного управления городом Баку и нефтепромысловыми районами. В своем обращении он просил увеличить штат полиции с учетом следующих обстоятельств:

[1] Там же, с. 7,9
[2] Ordubadi M.S. Qanlı illər., s.17

обширность территории города, своеобразный характер промыслового и фабрично-заводского населения, особенно «пришлого мужского населения», склонного к пропаганде социал-демократических идей среди рабочих, разнородность населения (40 национальностей и народностей), среди которых вспыхивают кровавые этнические, религиозные столкновения), ужасные климатические условия, «азиатский» характер построек с тесными улицами, которые могут служить «засадой», укрытием злоумышленникам, поголовная вооруженность населения с его легковозбудимым темпераментом и самое главное – склонность к «кровомщению»[1]. Как пишет в своем отчете сенатор Кузьминский: «Слухи о предстоящем в Баку столкновении армян и татар упорно держались в местном обществе ещё за несколько месяцев до февральских событий. Слухи эти были известны чинам Бакинской городской полиции и о них пристав 5 участка г.Баку Прокопович своевременно предупреждал Бакинского полицмейстера Деминского, через которого они несомненно должны были дойти и до губернатора. Тем не менее, для предотвращения ожидавшегося столкновения никаких с его стороны мер предпринято не было. Не было обращено губернатором внимания и на необходимость скорейшего снабжения полицейских городовых казенными револьверами, хотя ему было известно, что почти все городовые были невооружены, тогда как средства для покупки револьверов были

[1] Бехбудов Т. Бакинские нефтепромышленники в борьбе за влияние на городскую полицию (1905-1907 гг.) http://www.kaspiy.az/rubrics.php?code=1748

ассигнованы»[1]. Однако Кузьминский считал, что «само по себе бессилие власти, растерянность её и обнаружившаяся полнейшая неспособность к подавлению резни с очевидностью показывают всю несостоятельность приписываемого её участия в подготовке событий и могут быть рассматриваемы только как ближайшие причины, вызвавшие события 6-9 февраля». Далее Кузьминский пишет: «В действительности причины февральских событий лежат глубже, они нарождались постепенно, имеют за собой историю и несомненно эти причины не могли и не должны были ускользнуть от бдительного внимания опытного администратора, сознающего свою обязанность не только считаться с явлениями наступившими, но предвидеть их наступление и принимать меры предупреждения в случае, если эти явления в какомлибо отношении угрожают государственному порядку». В частности, Кузьминский указывал на несколько совершенных в сентябре 1904 года убийств между армянами и мусульманами, которые «приняли симптоматический характер и на которые администрация должна была обратить внимание»[2].

Касаясь глубинных причин армяно-азербайджанского противостояния, Кузьминский приводит высказывания представителей мусульманской интеллиген-

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.10-11

[2] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 20-21

ции, которые во время встречи с ним не скрывали неприязненного своего отношения к армянам, объясняя его «хищническими их наклонностями и вероломными свойствами, благодаря которым армяне сумели достигнуть высокого материального благосостояния, одновременно подорвав доверие правительства к мусульманскому населению, выставляя его народом диким, фанатизированным, ненадежным вообще». Далее Кузьминский пишет: «Мусульмане прямо заявляют, что причины февральских событий должны сведены к причинам, установившимся между ними и армянами. Мы, говорят они, не завидуем армянам и не хотим мешать их развитию; пусть развивают свои силы во всех направлениях, но не препятствуют в этом мусульманам, не стремятся к исключительному обладанию благосостоянием края и не тщатся к духовному и материальному порабощению мусульман». В свою очередь армяне, объясняя происхождение бакинской резни, сосредотачивали все свои обвинения на должностных лицах администрации края, отрицая тем самым существование племенной вражды, сложившейся под воздействием национальных, религиозных и экономических условий[1].

После начала кровавых событий в Баку в феврале 1905 года, на Кавказе был восстановлен институт наместничества. Система наместничества на Кавказе отличалась определенным своеобразием. Возврат к нему был обусловлен неспособностью центра

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.22

эффективно управлять национальными регионами на основе в большой степени унифицированной системы административного устройства и вынужденным признанием необходимости определенной, хотя и весьма урезанной, самостоятельности местных властей на окраинах. Теперь наместник Его Императорского Величества на Кавказе мог своей властью решать все вопросы, которые не требовали издания новых законов. За исключением чинов государственного контроля, государственного банка и судебного ведомства он ведал всеми вопросами кадровой политики, производством в чины, награждением, назначением пенсий и т.д. В чрезвычайных ситуациях он имел право отменить любое постановление губернских и областных администраторов Кавказского края.

В изучаемый период обязанности Наместника исполнял граф И.И.Воронцов-Дашков[1]. В докладе царю от 1907 года Воронцов-Дашков выражал уверенность, что форма Наместничества «удовлетворит всех кавказцев, в сущности отлично сознающих невозможность образования национальных автономий и только пытающихся в суждениях о них отыскать выход для проявления своей самодеятельности, сознание в необходимости которой пробудилось в них невольно под влиянием отсутствия за последнее двадцатипятилетие со стороны правительства продуктивных забот об удовлетворении насущнейших нужд их родной окраины»[2].

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

[2] Всеподданнейшая записка генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова; http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=130&n=7

Вступив на свой пост, Воронцов-Дашков начал кропотливую работу по оживлению старой традиции, по которой дружба с армянами служила основанием правления России на Южном Кавказе. Для Воронцова-Дашкова покровительство армянам было не просто способом устранения революционной ситуации в регионе, в своих рассуждениях он старался смотреть на многие годы вперед. Среди высших царских чиновников он принадлежал к сторонникам войны с Турцией, в которой, как он полагал, армяне сыграют роль русского авангарда: «Вашему Величеству известно, - писал он Николаю II, - что на протяжении всей истории наших отношений с Турцией в районе Кавказа политика России со времен Петра Великого опиралась на нашу благосклонность к армянам, которые отплачивали нам своей активной помощью в ходе войн». Его советы царю выходили за рамки территории Кавказа, т. к. он предлагал «выступить с инициативой защиты турецких армян, именно сейчас, с тем, чтобы не только не вызывать к себе дурного отношения, а, напротив, дружеские чувства у населения земель, вполне могущих стать для нас ареной военных действий»[1]. Интересно, что проармянская позиция Воронцова-Дашкова стала причиной запроса поступившего в III Государственную Думу в 1909 году от правых националистов Пуришкевича, Маркова, которые обвинили наместника и его администрацию в бездеятельности, в попустительстве

---

[1] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm;

армянам. Авторы запроса добивались признания деятельности наместника неудовлетворительной и предлагали подчинить управление Кавказом Совету министров. Однако запрос не был принят, и система управления Кавказом осталась прежней [1].

Кавказский наместник не был одинок, занимая позицию поддержки армян. С конца XIX века армянофильская политика российской дипломатии была обусловлена, с одной стороны, текущими задачами обеспечения безопасности кавказской границы империи, а с другой, перспективой укрепления влияния Российской империи на Ближнем Востоке в целом. В этом отношении Кавказский хребет представлял собой что-то вроде крепостного вала, надежно защищающего южные границы России. Одновременно Южный Кавказ был удобным плацдармом для дальнейшего движения на Персию или на Турцию. Поэтому неудивительно, что внутренняя политика России на Южном Кавказе в значительной мере была обусловлена военно-стратегическими соображениями.

Лояльное отношение Воронцова-Дашкова к армянам объяснялось также его недоверчивым отношением к мусульманам. Так, в одном из докладов царю он писал: «Я не могу не отметить, что если нам и следует опасаться сепаратизма среди различных народов Кавказа, так только со стороны этого (мусульманского. - Автор) населения, по причине его численного превосходства над другими народами и возможности

---

[1] Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.). М., 2004,с.210

вспышек религиозного фанатизма, а также близости Кавказа к мусульманским государствам. Армяне и грузины прекрасно понимают, что вне России они были бы поглощены мусульманами». Воронцову-Дашкову было известно то новое национальное чувство, которое начинало пробуждаться в среде небольшого образованного слоя мусульман. Поэтому он предупреждал царя, что за этим новым национальным самосознанием необходим строгий надзор [1].

Одной из первых мер, предпринятых наместником на новом посту, была просьба к царю об отмене указа 1903 г. о владениях григорианской церкви. 1 августа 1905 года указом Николая II было велено наместнику на Кавказе «впредь до выработки нового положения об армянских церковных школах, разрешать в пределах наместничества открывать при церквях и монастырях церковно-приходские школы» [2]. В результате Эчмиадзин вновь получил контроль над имуществом и капиталами армяно-григорианской церкви. Таким образом, террор, проводимый армянскими боевиками достиг своей цели.

Армяно-азербайджанский конфликт 6-10 февраля 1905 года стал начальным шагом событий, произошедших в августе- сентябре того же года в Баку. Как пишет в своем отчете сенатор Кузьминский: «Трудно представить себе более благоприятные условия для агитации против правительства, чем те,

---

[1] Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921) // Жур. «Литературный Азербайджан», 1993, № 1-2, с. 31-32

[2] Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, с.65-66

которые создали эти события. Они доставили обширный материал для доказательства полной несостоятельности правительственной власти, бездействие и растерянность которой привели к тому, что агитация велась совершенно открыто и коснулась почти всех слоев общества»[1].

В середине августа в Баку забастовали армянские водители конок, места которых заняли солдаты. 20 августа трое армян обстреляли конку, в результате чего погиб солдат-кучер и азербайджанские пассажиры. Почти одновременно послышался колокольный звон с армянской церкви, явившийся как бы сигналом к кровопролитию. Лавочники-армяне открыли стрельбу в городе. Появились первые жертвы. Московская газета «Русское слово» лаконично сообщила: «20 августа в Баку началась стрельба между татарами и армянами; есть убитые». Загорелись нефтепромыслы. Город оказался во власти стихии и огня. То же «Русское слово» констатировало: «Вся площадь Балаханы, Сабунчи, Раманинская выгорели, Бибиэйбат весь горит. Большой пожар в самом городе Баку... Пожары начались по отдельным местам, очевидно, от поджогов». Итогом пожаров явилась почти полная ликвидация бакинских нефтепромыслов: было уничтожено 3/4 промыслового имущества, сгорело 57% всех производительных скважин, 61% бурившихся и углублявшихся. Общий размер убытков

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.52

достиг 40 млн. руб[1]. Таким образом, основным пострезультатом августовских столкновений явился невосполнимый ущерб нефтяной промышленности России. Вслед за Баку, в 1905 - 1906 гг. кровавые события последовали по всему Карабаху, Нахчывану и Иревану. В политобзоре начальника Иреванской губернской жандармерии директору департамента полиции содержится анализ причин армяно-азербайджанских столкновений. По мнению властей, таковыми являлись: «1) вековая вражда наций; 2) невежество; 3) борьба на экономической почве; татары в прежнее время хозяева края, вследствие инертности, отсутствия стремления к образованию и предприимчивости в последние времена быстро утратили свою гегемонию - почти вся торговля и большинство ремесел перешли в руки армян, с чем татары помириться никак не могут; 4) провокация со стороны подонков той и другой нации, главным образом со стороны армян»[2].

Невероятно тяжелым было положение азербайджанцев в Елизаветпольской губернии. 26 июня 1905 года в газете «Баку» была опубликована прокламация представителей интеллигенции г.Елизаветполя, в котором отмечалось, что исторические корни объединяют оба народа и они должны понимать, что Кавказ является их общей Родиной. Авторы прокламации призывали азербайджанцев и армян

[1] Атаев Т.Первые армяно-азербайджанские столкновения http://echo-az.info/istoriya01.shtml

[2] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

вместо того, чтобы истреблять друг друга, развивать просвещение и культуру. Среди подписавших прокламацию были будущие члены елизаветпольского отделения партии «Дифаи» А.Рафибеков, А.Рафиев, А.Хасмамедов [1]. К сожалению, длительное время советская историография пыталась отрицать существование подобных обращений к обеим народам, а их авторы преподносились как основные разжигатели межнациональных конфликтов.

Одной из самых горячих точек стала в 1905 г. Шуша. 16 августа казаки при попытке к бегству убили одного армянина. Армяне тут же свалили вину на азербайджанцев, и начались отдельные столкновения, погромы. Армяне вырезали азербайджанцев целыми кварталами. 17 августа 1905 г. нападению подверглись шушинские кварталы Кочарли и Халфали. Тогда азербайджанская молодежь, уже не внимая уговорам властей, решила выступить против армян. Их наступательный порыв был так велик, что армяне, вооруженные до зубов, вынуждены были бежать. Армянский архимандрит и губернатор Барановский обратились к азербайджанцам с просьбой: «Пощадите тех, кто уцелел». Услышав о перемирии, азербайджанцы повсеместно прекратили стрельбу, но армяне тут же дали о себе знать, подвергнув обстрелу возвращающегося домой губернатора. 21 августа стороны обменялись заложниками. В период уже объявленного перемирия армяне отрезали головы 17 иранским рабочим, ремонтировавшим реальное

[1] «Баку», 26 июня ,1905

училище. В этих столкновениях было разрушено 20 азербайджанских домов, множество лавок; погибло много мирных жителей, но с армянской стороны жертв было гораздо больше, хотя армяне тщательно скрывали свое поражение.[1] Разгрому подверглось село Малыбейли, на глазах казаков в Ханкенды были перерезаны женщины и дети, сожжены усадьбы доктора К.Мехмандарова и Наджаф Кули Ага Джаваншира, возглавлявшего азербайджанский вооруженный отряд[2].

На этом, однако, трагические события в Елизаветпольской губернии, в т.ч. в Шушинском уезде не закончились. Здесь за время армяно-азербайджанских столкновений неоднократно менялись генерал-губернаторы, последним из них во время описываемых событий был генерал Голощапов. Ордубади пишет: «Голощапов лишь внешне казался простым и доступным, на самом же деле это был алчный и коварный стяжатель, наживавшийся на чужом добре. Он всегда внимательно относился к просьбам и жалобам армян, штрафовал азербайджанцев, наказывал их, в то время как все, даже убийства сходили с рук армянам, которые обрели в лице Голощапова своего покровителя. Армяне всячески пытались натравить Голощапова на азербайджанцев. 12 июля 1906 года армяне показали генералу умершего за несколько дней до этого своего соотечественника и заявили, что он убит азербайджанцами недалеко от его канцелярии. Недолго думая, генерал отдал приказ

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.52-58

[2] «Каспий», 1906, 3 января

подвергнуть квартал Кочарли артиллерийскому обстрелу. В тот же день казачьи отряды, пехота русских и десять тысяч армян, к которым присоединились и собранные в городе накануне боев солдаты-армяне и бандитские отряды, начали наступление на азербайджанцев. За пять дней боев все дома, находящиеся на границе между азербайджанскими и армянскими кварталами города, были уничтожены артиллерийским огнем. Азербайджанцы, не рассчитывающие на помощь со стороны, оказали противнику достойное сопротивление. Армяне несли огромные потери. Видя, как складывается ситуация, генерал Голощапов отдал приказ ввести в бой все русские силы, находящиеся в городе. На пятый день боев началось решительное наступление на азербайджанцев. И тогда все азербайджанцы, от семидесятилетних стариков до семилетних мальчишек с оружием в руках бросились в наступление. Не выдержав этого натиска, дождя пуль, который полился на их головы, армяне и казаки обратились в бегство. Азербайджанцы вынудили армян укрыться в домах, казаков - в их казармах, а прибывших из других мест армянских добровольцев изгнали из города. На поле боя остались только убитые азербайджанцы и те из наших добровольцев, которые выискивали по углам спрятавшихся врагов и уничтожали их. Армяне попытались унести своих убитых, но потом бросили их тела, как осенние листья, под ноги азербайджанцам».

М.С.Ордубади и М.М.Навваб приводят различные цифры о потерях азербайджанцев и армян. Однако общим в этих сведениях является то, что потери армян

были значительно выше, чем азербайджанцев.[1] 18 июля 1906 года Голощапов прибыл в Шушу и принял армяно-татарскую делегацию, заявившую о заключении мира.[2] В конце июля в Тифлис прибыла депутация азербайджанцев во главе с шейхуль-исламом для ходатайства перед наместником об отозвании Голощапова из Шуши. В ответ на эту просьбу директор канцелярии наместника цинично заявил, что Голощапов отозван не будет, а репрессии будут продолжаться «до полного прекращения распри».[3] Крупные столкновения между армянами и азербайджанцами произошли в 1905 г. в селениях Сырхавенд, Демирли, Чыраглы-Умудлу, Шахавенд Джеванширского уезда. Подводя итоги событий в Джеванширском уезде, Ордубади отмечает, что в целом азербайджанцы сильно пострадали, т.к. были безоружны, виной чему были продажные беки[4].

Между тем, межнациональные столкновении в Елизаветпольском уезде продолжались. 18 ноября 1905 г. армяне убили нескольких жителей селения Топхана. Случаи нападения армян учащались и в конце концов вылились в массовую перестрелку в Елизаветполе 19, 20 и 21 ноября. По утверждению И.Алибегова подстрекателем резни был генерал-губернатор Такайшвили, приехавший в город двумя

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.59-63; Navvab M.M., s.122
[2] «Каспий», 1906,19 июля
[3] «Каспий», 1906, 30 июля.
[4] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.77-79

днями раньше начала событий. [1] М.Ордубади пишет, что причиной резни стали убийство армянами азербайджанцев, называя имена преступников: Аветис Аветисов, Григор Тиюнов и их друзья. Он также сообщает, что когда Такайшвили в ответ на просьбу азербайджанцев направил казаков на их защиту, то они были обстреляны. Вскоре Такайшвили был заменен Флейшером. 24 ноября было заключено перемирие: стороны договорились обменяться пленными и ранеными. Однако армяне тут же обстреляли делегацию азербайджанцев, убив троих из них. Тогда азербайджанцы также напали на армян. Погибло по 8 человек с обеих сторон, у армян были изъяты две бомбы. Лишь усилиями генерала Малама был временно восстановлен порядок и было заключено повторное перемирие[2].

Летом 1905 г. межнациональные конфликты дали о себе знать и в Зангелане, где селение Гатар превратилась в неприступную крепость для армян. Защитники этого села в течение девяти дней, отрезанные от всего мира, оборонялись. В результате, несмотря на жестокие бои, армянам так и не удалось взять Гатар [3].

Чудовищные преступления совершили дашнаки в Зангезуре. Межнациональные столкновения в сельской местности здесь продолжались до августа 1906 г. В них погибло около 200 азербайджанцев, были разрушены села Халадж, Кархана, Татар, Инджавар,

---

[1] Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http://www.armenianhouse.org/

[2] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 89-96

[3] Там же, с. 119-125

Челлю, Емазли, Салдашлы, Моллалар, Батуман, Охчу, Шабадак, Атгыз, Пирдавуд, Зурул, Гюнан, Илли, Сеналы, Минанавур, Фарджлы, Галабойну, Аджабли, Бугуджуг.

Всего в период с февраля 1905 по осень 1906 года в результате армяно-азербайджанских столкновений было убито 10 тысяч человек, был нанесен ущерб населению 7 городов и 252 селений[1]. Касаясь вопроса освещения армяно-азербайджанских кровавых столкновений столетней давности и проводя сравнение с современным конфликтом вокруг армянских притязаний на Нагорный Карабах, особенно на начальном его этапе, напрашиваются некоторые аналогии. Западная и русская пресса, как и в начале конфликта в Нагорном Карабахе, так и после событий 1905-1906 гг. выражала симпатии армянам, с которыми их соединяли общие религиозные узы. Лейтмотивом отношения широкой русской и мировой общественности к закавказским событиям 1905-1906 гг. было безоговорочное сочувствие к армянам, в которых видели «культурный народ», ставший жертвой провокации самодержавия, а также темноты и невежества окружающих племен. При этом, даже жестокости армян воспринимались как нечто естественное и чуть ли не необходимое в данных условиях, и не могли поколебать принципиальной установки. В зависимости от политических воззрений наблюдателя, мог подчеркиваться либо, наоборот, затушевываться (даже отрицаться) момент провокации или, наоборот, «расовой и религиозной ненависти».

[1] Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri), s.293

«Татары взялись наказать свободолюбивых армян, идеалы которых представляют большую опасность для правительства», – писала, например, парижская «Матэн». Парижская «Тан» полагала, что «армяне – самая образованная и трудолюбивая нация» на Кавказе, тогда как татары консервативны и привержены традициям, которые «диктуют им уважать царское самодержавие»[1]. Давая оценку подобной явно антиазербайджанской позиции мировой прессы, Т.Свентоховский пишет, что она в целом симпатизировала армянам и поэтому освещала убийства армян шире, чем татар.[2]

Армянский публицист И.Алибегов видел основную причину всех ужасов армяно-татарских столкновений «в общем полицейско-бюрократическом режиме самодержавной власти, под сенью которого», по Алибегову, «нашли пристанище панисламисты, провокаторы, любители «чужого добра», разоряющиеся мусульманские феодалы, кровожадные агенты самодержавного правительства и прочие подонки общества», провокационной агитации которых он и приписывает резню.[3]

Британские дипломаты считали, что причиной кровавых событий 1905-1906 гг. является неспособность и нежелание русских властей поддерживать межнацио-

---

[1] Армяно-татарская резня 1905–1906 годов. Материал из Википедии – свободной энциклопедии; http: //www. ru.wikipedia.org/wiki/

[2] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm ;

[3] Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http://www.armenianhouse.org/;

нальное равновесие и, в частности, их антиармянский настрой, пришедший на смену настрою проармянскому. По их мнению, «русские власти вместо того, чтобы улучшить отношения между двумя расами путем беспристрастного администрирования, пошли путем принципа «разделяй и властвуй». Определенное время они выражали фаворитизм армянам за счет татар. Все небольшие должности были даны первым, что дало преимущество им против татар, которых они раздражали коррупцией и взысканиями. Позже русские власти поменяли политику, считая, что из-за растущей деятельности армянских революционных обществ, армяне становятся доминирующими» [1].

Русский консул в Османской империи В.Маевский, наиболее близко знакомый с тактикой тайных армянских организаций во время кровавых столкновений в Османской Турции в конце XIX века, следующим образом выразил свое отношение к причинам кровавых событий 1905-1906 гг.: «В эту эпоху (1904–1906), кто ее помнит, ослабление русской власти, а иногда и полное ее отсутствие, было явлением повсеместным. Это был тот период, когда для анархической деятельности всевозможных тайных организаций представлялся широкий простор. И беды, постигшие наше Восточное Закавказье, могли происходить как «от преступного бездействия власти», так равно и от преступной деятельности главных деятелей смуты – «Дашнакцутюна». Какая же из этих двух причин являлась собственно главенствующей?..

---

[1] Армяно-татарская резня 1905–1906 годов. Материал из Википедии – свободной энциклопедии; http: //www. ru.wikipedia.org/wiki/

Несомненно - вторая[1].

Свою «нейтральную» оценку событиям дал российский наместник на Кавказе граф И.И. Воронцов-Дашков, полагая, что невозможно возлагать вину за резню на какую-либо сторону (армянскую или татарскую): «В одних случаях (Баку, Елизаветполь) татары первыми открыли огонь, в других (Шуша, Тифлис) – это были армяне»[2]. Но тогда ответственность должна возлагаться на так называемого центрального арбитра, заинтересованного, в силу многих обстоятельств, в умышленном создании определенных контролируемых условий для конфронтации. Так оно и было в начале.

Ахмед бек Агаев на страницах «Каспия» справедливо отмечал, что русские газеты в основном сообщали об убийстве армян и редко об убийстве татар: «Вот уже три месяца, другими словами говоря, после 17 октября, мы не находили ни в одной из петербургских газет тех небылиц и клевет по адресу мусульман, которыми они украшались после февральской резни. Как только в Баку, после знаменитых «трёх» дней, установился мир между враждовавшими сторонами, корреспонденты всех столичных газет ударили в набат и стали заполнять свои произведения ложными и тенденциозными сообщениями о происходивших у нас событиях»[3].

---

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса, с.29

[2] Армяно-татарская резня 1905–1906 годов. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. http://www. ru.wikipedia.org/wiki/

[3] «Каспий», 1906, 18 января

Сложная этнополитическая ситуация на Кавказе, проявлением которой были всевозможные межнациональные конфликты, вызывала серьезную обеспокоенность властей. По инициативе консервативной части III Думы, в частности, были проведены слушания, показавшие, что для власти и ее сторонников в обществе предметом конфликта был антигосударственный сепаратизм национальных масс региона и их организаций.

Обсуждение запроса, получившего название Кавказского, проходило в Думе 3 и 10 декабря 1908 г., 21 и 28 января, 4 и 5 февраля 1909 г. В нем приняли самое активное участие как сторонники инициаторов запроса, так и представители демократической части Думы [1].

Правые считали, что инициаторами межнациональных конфликтов на Кавказе являются армяне и грузины, а мусульмане (азербайджанцы, прежде всего) находятся «в загоне», являются страдающей стороной, наиболее консервативны и лояльны русской власти. Депутат Бобринский видел причины «смуты» на Кавказе в объективных условиях (географическое положение края, многонациональный состав населения, сложность вероисповедного вопроса, традиции кровной мести) и субъективных. Они заключались в том, что «у нас не было систематической, последовательной, честной и закономерной политики на Кавказе», а также в подрыве принципа собственности

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

(«на Кавказе почти никто не знает, чем он владеет»), в неустроенности кочевников, бедственном положении русско-туземных школ и т.д. Анализируя причины обострения межнациональных отношений на Кавказе, депутат III Думы кадет Степанов указывал, что «обрусительная» политика создала глубокую рытвину между населением и властью, превратив их в два враждебных лагеря и в то же время привела к интенсивному росту национального самосознания народов края. При этом власть для «инородцев» объективно выступала как иноэтничная, иноязычная, и потому еще более враждебная сила.

Иную точку зрения на предмет и причины конфликта между народами региона и государством отстаивала демократическая часть Думы и депутаты от Кавказа. П.Н. Милюков отмечал огромную важность в целом вопроса об «окраинной политике». Он считал, что власть своими действиями провоцирует конфликт с народами страны, не знает и игнорирует их историю, языки, традиции, быт и нравы. Милюков подчеркнул: «Кавказское население нельзя ни смести с лица земли, как советует нам депутат Марков, ни управлять им по старой системе. Путь к германскому и английскому единству лежит только через такую систему управления, которая считается с интересами населяющих Кавказ и другие регионы народов» [1].

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

Единственный депутат от Южного Кавказа в III Думе, азербайджанец Х.Хасмамедов видел причины межнациональной напряженности в последствиях миграционных процессов, необеспеченных соответствующими социально-политическими мероприятиями властей на местах. Он подчеркнул: «За последние три года русское население Закавказья выросло на 10 тыс. чел., т.е. на 36% переселенцев, прибывших сюда с 1898 г., когда была официально разрешена колонизация. В результате разделения населения края на христиан и нехристиан возросла неприязнь местного населения к русскому, особенно ухудшилось положение мусульман в сфере образования, участия в местном управлении, частной практике, адвокатуре, духовной сфере. Власти никак не реагировали на участившиеся с 1905 года межнациональные конфликты, и они переросли в армяно-азербайджанскую резню. Только узаконенное равноправие народов может решить проблему». Депутат Чхеидзе в своем выступлении отметил: «Обвинения кавказских народов в сепаратизме – злостная выдумка. С середины XIX в. в мусульманских провинциях Восточного Закавказья была совершена колоссальная экспроприация земель, сохраняется крепостное право в виде временно-обязанных отношений. Переселение немцев, армян, греков, молокан из Оренбургской губернии, русских крестьян-сектантов усилило не только аграрную, но и межнациональную напряженность в регионе. Именно поэтому происходят постоянные столкновения между кавказскими народами и казаками, представляющими не только власть, но и

являющимися землевладельцами. Земельная политика правительства в крае ухудшает положение крестьян, школа стала местом инквизиции, а не просвещения, суд – органом черносотенной политики, администрация переполнена взяточниками и провокаторами». Чхеидзе далее подчеркнул: «В таких условиях революционность национальных масс, их выступления против власти и межнациональные конфликты - лишь следствие антинародной политики государства: вы «объясняете, что дождь пошел потому, что открыли зонтики». Его поддержал Гегечкори: «Межнациональные конфликты, прежде всего армяно-азербайджанский, инспирированы правительством. К тому же власти поощряют насильственные действия карательных отрядов, преследуют культурно-просветительные и экономические национальные организации». Выступая по поводу этого предложения, Чхеидзе заметил, что не следует из центра «указывать местному населению, что среди вас есть разница, что среди вас есть русские, грузины, армяне и т.д. ...Эта давнишняя политика на Кавказе, - разжигания племенных страстей, - ...никакой пользы не принесла...».[1]

В вопросе рассмотрения причин армяно-азербайджанского противостояния в период 1905-1906 гг. в советской историографии незыблемо господствовал тезис о том, что царское правительство разжигало

---

[1] Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916 гг.) http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php

межнациональную рознь, провоцировало резню между армянами и мусульманами и это было единственной причиной всех конфликтов на Южном Кавказе, проявившихся со всей остротой во время первой русской революции. Здесь уместно вновь провести аналогию и сравнить события, от которых нас отделяет более 100 лет, с началом конфликта вокруг Нагорного Карабаха в конце 80-х годов XX века, когда ещё армяне и азербайджанцы жили в составе Советской империи. На начальном этапе конфликта Азербайджанцы, как и тогда, возлагали чрезмерные надежды на центральное правительство. До сих пор немало авторов твердо уверены, что армяно-азербайджанский конфликт вокруг Нагорного Карабаха был спровоцирован «центром», т.е. советским руководством во главе с М.Горбачевым и, что если бы не этот «центр», то народы жили бы мирно и не предъявляли друг другу взаимных претензий. Нет сомнения, что непоследовательная, близорукая и вредная политика М.Горбачева в вопросе межнациональных отношений создала армянам благоприятные условия для проведения в жизнь своих агрессивных планов, которые маскировались лозунгами о праве армянского населения НКАО на самоопределение. Однако, основная причина всех армяно-азербайджанских конфликтов заключена в территориальных притязаниях армян, имеющих глубокие корни.

Не станем оправдывать царизм в его неблаговидной политике: власти в те годы действительно использовали вражду между армянами и азербайджанским населением в своих имперских целях и, как

свидетельствуют архивные документы, не предпринимали действенных мер к пресечению столкновений между армянами и азербайджанцами, хотя сигналов о готовящихся побоищах и вооружении армян к ним поступало предостаточно. Проблема была заложена многолетней деятельностью имперской администрации, когда с целью создания христианского буфера между Турцией, Ираном и Россией, в Азербайджан еще со времен Петра стали системно переселять армян. Нарушив количественную пропорцию коренного и пришлого этноса – создали условия для конфронтации. В конце XIX начале XX веков стала складываться национальная буржуазия, началась борьба за национальные интересы. Центр ослабевал и внешне занимал в вопросе конфликта центристскую позицию. Пока продолжались армяно-азербайджанские кровавые столкновения, царским властям было выгодно играть роль арбитра, что придавало самодержавию дополнительную значимость и авторитет в глазах коренного населения, а также мешало их совместным выступлениям против имперской политики России. В то же время, чрезмерное обострение межнациональных отношений на Южном Кавказе не соответствовало интересам царских властей. Погромы, поджоги, массовые беспорядки, хаос и анархия - все это расшатывало государственные устои, невольно рождало у населения мысль о слабости, беспомощности властей, что также было нежелательно для самодержавия. В целом же, царское правительство проводило в указанные годы политику, которую можно было охарактеризовать как «действовать по

обстоятельствам», исходя из требований момента, где возможно придерживались осторожной, выжидательной политики.

Но, было бы наивным видеть в происках царизма единственную причину трагических событий, разыгравшихся на Южном Кавказе в те годы. Тщательный анализ исторических фактов, многочисленных источников позволяет со всей определенностью прийти к выводу, что массовые столкновения между армянами и азербайджанским населением (которые в документах тех лет часто называют «армяно-татарской резней»), явились неотъемлемой частью плана, хладнокровно и расчетливо проводившегося «Дашнакцутюном». Здесь была сыграна двойная игра: «Во-первых, была вымещена хотя часть злобы на мусульманах, а с другой – при помощи печати и пропаганды виновником всего происшедшего было выставлено русское правительство, и таким образом, появлялся новый могучий агитационный материал для революционирования не только армян, но и других жителей Кавказа. Вторая цель, которая при этом преследовалась и отчасти была достигнута- это размежевание на территории Закавказья армян от мусульман и освобождение земель для занятия их армянскими переселенцами из Турции и отчасти Персии, число же этих, вызванных оттуда организацией выходцев, всего за 5 - 6 лет дошло до ½ миллиона, из которых более 200 тысяч уже приняли подданство благодаря ходатайству русской администрации» [1]. Этот план

---

[1] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.10 -11

очень удобно было проводить в жизнь именно в смутное время революционных потрясений, когда ослабевшая центральная власть не могла вмешаться, занятая своими общегосударственными проблемами. Кроме того, конфликт устраивали некоторые внутри-русские силы большевиков и других революционеров, действующих по принципу «чем хуже, тем лучше».

Империя изживала себя в существующей форме, это приводило к разноплановым противоречиям, в том числе и национальным, и русские, и инородцы понимали необходимость изменений и каждый хотел урвать побольше. Однако боязнь мусульманской консолидации приводило к объединению интересов армянских националистов с русскими революционерами, что привело в последующем к созданию совместных армяно-красноармейских отрядов, осуществляющих зверские убийства и бесчинства в азербайджанских городах и поселениях.

Образование партии «Дифаи»

Больше, чем любые другие события революционного времени, удары со стороны армянских вооруженных отрядов в 1905-1906 гг. стали импульсом к консолидации мусульманской общины Южного Кавказа. Армяно-азербайджанские столкновения стимулировали единение мусульман, преодолевавшее местные и «сектантские» лояльности, которые с этого времени в основном перестали быть препятствием для политической деятельности. Различные мусульманские группы, сражавшиеся разрозненно, начали координировать свои действия. Особенно этот процесс усилился после издания Манифеста от 17 октября 1905 г. Процесс образования политических партий проходил в то время, когда Азербайджан не имел даже формальной (как в советский период) независимости и в виде губерний входил в состав Российской империи. Поэтому многие партии, за исключением чисто национальных, являлись филиалами или отделениями общероссийских. Разница между программными установками этих партий была довольно существенной, что и предопределило их историческую судьбу. Ведущую роль в создании национальных партий сыграла зарождающаяся в Северном Азербайджане со второй половины XIX в. национальная интеллигенция, которая призвана была удовлетворять интеллектуальные и идеологические потребности основных социальных групп азербайджанского общества. Несмотря на свою малочисленность, национальная интеллигенция

сыграла решающую роль в осознании азербайджанским народом своих социальных, политических и национальных прав. Интеллигенция сравнивала положение своего народа и более развитых наций, впитывала идеи национального освобождения и демократии, что ускоряло идейно-политический прогресс общества и стимулировало процесс формирования азербайджанской нации. Поэтому вполне закономерно, что именно азербайджанская интеллигенция стала руководящей и главной движущей силой национального движения. Из ее рядов вышли политические вожди и идеологи Азербайджанского национального движения.

Создание в 1906 году партии «Дифаи» явилось ярким выражением роста национального самосознания и консолидации политических сил. Решение о создании боеспособной мусульманской организации, могущей противостоять армянским террористам, было принято после состоявшегося в Тифлисе с 20 февраля по 6 марта 1906 г. под председательством наместника графа И.И.Воронцова-Дашкова армяно-азербайджанского примирительного съезда. Как пишет Ордубади, целью встречи было спасение азербайджанцев от кровопролития, установление причин конфликтов, поиск путей выхода из ситуации, в которой оказались оба народа, и обращение к правительству с требованием принять меры, предотвращающие возникновение подобных конфликтов. Говоря о составе участников съезда, Ордубади пишет: «Со стороны правительства за ходом переговоров наблюдали: наместник на Кавказе господин Воронцов-Дашков, губернаторы Тифлиса, Иревана, Елизаветполя, заместители намест-

ника, господин Герай, генералы Малама, Ширникин, начальник канцелярии наместника Петерсон.

Представителями азербайджанской стороны были: из Баку – Ахмед бек Агаев, Исрафил Гаджиев Кербалайский, Алимардан бек Топчубашев, из Тифлиса – Мухаммед ага Векилов, доктор Карабеков, из Елизаветполя – Аликпер бек Хасмамедов, Адиль хан Зиядханов и др. Представителями армян были: директор газеты «Мшак» Калантар, из Тифлиса – Хатисов, Самсон Арутюнов, из Баку - Хатисов, Мушексян, доктор Степанов, Аракелян, Тагиянусов, Тер-Аванесов, архимандрит Мурадян и др.» [1].

На съезде азербайджанские делегаты обвинили в разжигании резни и беспорядках прежде всего армянские организации во главе с «Дашнакцутюн», на вооружение которых царские власти смотрели сквозь пальцы[2]. В своем выступлении А.Агаев говорил: «На Кавказе многие ответственные лица и руководители, боясь армянских террористов, вершат дела не по совести, не по справедливости. Мы, азербайджанцы, не намерены долее терпеть такое положение и открыто заявляем, что до тех пор, пока дела будут идти таким образом, до тех пор, пока на Кавказе будут править группы террористов, здесь не восстановятся ни мир, ни покой. Мы говорим, если вы действительно желаете мира, то наряду с другими мерами надо положить конец террору. Нам отвечают, что мы имеем в виду «Дашнакцутюн». Мы не говорим о «Дашнакцутюне». Мы требуем ликвидировать террор. А армяне почему-

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.105

[2] «Баку», 1906, 23 февраля, 5,6 марта.

то думают только о «Дашнакцутюне». Очевидно, «Дашнакцутюн» как-то связан с террором. Мы должны теперь позаботиться о себе. Нам тоже следует создать крепкую, вооруженную партию. И у нас должен быть свой «Дашнакцутюн». Если правительство позволяет подобные акции одной стороне, то должно позволить и другой, иначе тут явное двуличие».

Выступление Кербалаи Исрафил оглы Гаджиев было более конкретным: «И мы можем стать террористами. Мы тоже можем носить маузеры и винтовки, бросать бомбы, мы тоже можем убивать лучших из армян, убивать губернаторов. Но мы ведь ничего из этого не делаем, потому что это не что иное, как подлое предательство по отношению к властям. Обсуждение этого вопроса имеет единственную цель: потребовать у правительства, чтобы оно исполняло свой долг, свою работу, вершило справедливость без страха, с достоинством. Если этого не будет, то и мы вынуждены будем перейти к террору» [1].

Как видно из выше указанного, несмотря на то, что «Дашнакцутюн» был создан, функционировал и открыто демонстрировал свою агрессию, азербайджанская сторона в лице ее интеллигенции пыталась сдержать наталкивающийся на нее террор («Дашнакцутюна» - Автор) призывами к благоразумию, часто занимая позицию обороны, самозащиты, что видно из названия «Дифаи» (Защита), которую можно характеризовать как организацию антитеррора или защиты.

---

[1] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 113-114

Выступления Ахмед бека Агаева и Кербалаи Исрафил оглы Гаджиева о терроре со стороны «Дашнакцутюн», о том, насколько чиновники, государственные служащие запуганы письмами с угрозами смерти, вызвали большое волнение среди собравшихся. Армянские представители во главе с известными братьями Хатисовыми начали возмущаться, но обвинения против мусульман не выдвинули, а потребовали возмещения материального ущерба. Основными виновниками событий они объявили царские власти. При этом А.Хатисов заявил: «Не надо говорить этого - одни будут говорить о «Дашнакцутюне», другие о панисламизме!... к чему это поведет?! Виноваты те, которые позволили нарушить основные законы каждого благоустроенного государства! Караются преступники за единичное убийство, а у нас прошли безнаказанно массовая резня и погромы! Перед лицом Государева представителя я открыто заявляю, что власть проявила преступное бездействие и попустительство»[1]. Таким образом, посылая дерзкий и прямой вызов царской администрации на Кавказе, армянские делегаты отказывались от обвинения азербайджанцев, заявляя, что во всем виноваты русские власти. Однако несомненно, что им был выгоден именно подобный характер дальнейших дебатов, так как в этом случае «Дашнакцутюн» и прочие армянские тайные организации остались бы совершенно в стороне, и собрание могло бы посвятить

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса, с.9-10

себя всецело полному разносу Кавказских властей. Не случайно, что на требование азербайджанских делегатов распустить «Дашнакцутюн», последовал ответ в своеобразной для армян манере: «Не мы создали «Дашнакцутюн» и не мы можем уничтожать эту организацию; она и ей подобные организации создаются условиями окружающей жизни и когда не будет этих условий, исчезнет сама собой организация «Дашнакцутюн»»[1]. Иначе говоря, армянские делегаты приглашали всех примириться с существованием «Дашнакцутюна», так как эта партия являлась для них крайне необходимой. С другой стороны, в речи Хатисова прозвучали мысли о существовании угрозы панисламизма, пытаясь тем самым ловко маскировать враждебность армян к правительству и убедить её представителей на совещание в лице наместника, что деятельность «Дашнакцутюн» есть результат проявления панисламизма, проникшего в край из соседних мусульманских государств. Наиболее точным ответом данному традиционному выпаду армян дал в своей работе тогдашний русский консул Российской империи в Османской Турции В.Маевский: «Действительно, допустим, что на Кавказе существует сильное развитие идей панисламизма, но тогда никак не сообразишь, почему эти идеи у татар проявляются в битве и грабеже исключительно одних армян, оставляя в стороне все прочие народности Кавказа? Казалось бы, что в таком случае главным страдательным лицом должен был явиться чисто русский элемент, с которым

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса, с. 31

идеи панисламизма должны бороться прежде всего. Между тем, в действительности, ничего подобного обнаружить было нельзя. Почему татары не трогали грузин?.. и почему жертвой панисламизма являлись исключительно одни армяне?..». Как пишет далее Маевский: «Приглашение армян, предлагавших татарам присоединиться к ним, для обличения «преступного бездействия и попустительства Кавказской администрации» не увенчалось успехом. Скоро стало выясняться, что азербайджанские делегаты не принимают в этом деле никакого участия. С их стороны не слышится ни одного упрека по адресу Кавказских властей. Водворение анархии они приписывают исключительно Дашнакцутюну. Более того, некоторые из них неосторожно пытались высказать кое-что даже в защиту русских властей».[1] Съезд принял решение о создании при Кавказском наместнике примирительных комиссий из почетных и доверенных граждан обеих национальностей, однако по вине армянской общины Баку и Елизаветполя, отказавшихся посылать туда своих представителей, комиссии так и не были созданы[2]. Что и вывело на повестку дня вопрос о защите интересов нации посредством создания соответствующих национальных структур.

Образование азербайджанской национальной партии «Дифаи» (Защита), развившей активную деятельность, как в Баку, так и во многих уездах Азербайджана и пользующейся довольно сильной поддержкой

---

[1] Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса с.10-11

[2] «Баку», 1906. 24 мая.

среди населения относится к осени 1906 года. Решение о создании партии было принято А.Агаевым. Центральный комитет партии, возглавляемый им же, располагался в Баку. В целом вопрос о том кто, когда и где создал партию «Дифаи» получил довольно неоднозначное освещение в историографии. Всестороннее исследование данного вопроса позволяет полностью опровергнуть существовавший в советской историографии тезис о том, что данная партия была создана в 1905 году, т.е. в год наивысшего накала армяно-азербайджанского кровавого противостояния и выступала активным пособником «армяно-татарской резни»[1]. Подобный тезис был очень удобен, поскольку как бы создавал своеобразный паритет в степени виновности в данном конфликте азербайджанцев и армян, во главе которых стояли их буржуазные партии «Дифаи» и «Дашнакцутюн».

Так, Мирза Бала Мамедзаде в своих воспоминаниях ссылается на работу известного турецкого просветителя Юсифа Акчуру, который в работе, посвященной Ахмед беку Агаеву пишет: «В 1905 году Ахмед бек Агаоглу создал в Баку общество «Федаи». Под названием «Федаи» Акчура подразумевал «Дифаи», так как в своей работе привел текст воззвания партии, с которым мы ознакомимся ниже[2]. На эту дату о создании партии ссылается также в своей

---

[1] История Азербайджана.т.2, с.585; Казиев М.А. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905-1910 гг.). Баку,1956, с.69

[2] Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, s.39

работе Х.Мамедов[1].

В вопросе о месте создания партии и кем была она создана мы также встречаем разные позиции. Так, Свентоховский пишет: «Известная под названием «Защита», эта организация была создана в Гяндже весной 1905 г. по инициативе известных здесь людей, определивших тем самым свою политическую карьеру - Шафи Рустамбекова, братьев Алекпера и Халила Хасмамедовых, Исмаила Зиядханова, Насиба Усуббекова (Юсуфбейли) и д-ра Гасана Агазаде. Из Баку к ним присоединился Ахмед Агаев. Возникновение организации означало превращение Гянджи в центр национального движения в Азербайджане - положение, которое город будет сохранять и в будущем»[2]. Н.Шейхзаманлы, который был одним из членов «Дифаи» также отмечает: «Ахмед бек Агаев прибыл в Гянджу и встретился с народом в Джума мечети. После своего выступления А.Агаев встретился с Алекпер беком Рафибековым, Алекпером и Алескером Хасмамедовыми, Насиб беком Юсифбековым, во время разговора с которыми было решено создание организации, которая могла бы противостоять царскому правительству. Было принято решение назвать её «Дифаи». Позже была изготовлена печать «Дифаи».[3] Наиболее точные сведения о том кто, где и когда создал партию имеются в работах А.Ахмедова,

[1] Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər, s.86

[2] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование национального самосознания в мусульманском обществе. http://www. kitabxana.org/site/sventoch.htm

[3] Şeyxzamanlı N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari, s.30

И.Багировой, С.Сулеймановой, опирающиеся на архивные источники. В них утверждается, что «Дифаи» была создана осенью 1906 года в Баку А.Агаевым.

Ахмед бек Мирза Гасан оглу Агаев (Агаоглу) родился в 1869 году в Карабахе, в городе Шуше. В 1887 году, успешно окончив шушинскую реальную школу, Агаев отправляется в Петербург и сдает экзамены в Технологический институт. Не завершив образование в Петербурге, в 1888 году Ахмед бек становится студентом Юридической школы при знаменитом Сорбонском университете в Париже. Начиная с 1890 года в ряде авторитетных изданий Франции печатается серия статей Агаева. На этот же период - начало 90-х годов - приходится его тесное сотрудничество с газетой «Кавказ», выходившей в центре Кавказского наместничества в Тифлисе, и с бакинским «Каспием». После парижской жизни, длившейся около шести лет, в начале 1894 года Ахмед бек Агаев получает известие о смерти отца и возвращается на родину. Приехав в 1897 году в Баку, А.Агаев вместе с А.Топчибашевым работает как фактический соредактор и один из ведущих авторов «Каспия» и одновременно преподает французский язык в Бакинском высшем торговом училище. С июня 1905 года Агаев издает газету «Хаят». В статье программного характера, опубликованной в первом номере «Хаят», он писал: «Если мы желаем идти вперед и быть нацией, обладающей жизненной силой, мы прежде всего должны оставаться мусульманами. Наше продвижение вперед, наши усилия к улучшению

жизненных условий могут быть успешными в сопряжении с исламскими законами». Неслучайно, высокопоставленные чиновники цензурного комитета выставляли газету и ее редактора как «горячего приверженца панисламистских идей», «сторонника возвышения влияния и могущества турецкого султана, слывущего халифом всех мусульман...». С другой стороны, «Хаят» обвинялась в рьяном панисламизме, утверждалось, что в результате антиармянской пропаганды в этом печатном органе на Кавказе разгорится мусульманский фанатизм и ужесточится армянофобия. Особо подчеркивалось, что Агаев, ратуя за «чистоту и первозданность ислама», стоит на непримиримых позициях к царизму и русским» [1].

Хотя партия «Дифаи» была создана А.Агаевым осенью 1906 года, однако первые сведения о ней в донесениях властей появляются лишь с 1907 года, т.е. когда активная фаза армяно-азербайджанского кровавого противостояния прекратилась. 30 мая 1907 года елизаветпольский губернатор Г.Ковалев, на основе дошедших до него сведений, поручает начальникам полиции совершенно негласным путем выяснить личный состав партии, цели, которая она преследует и, наконец, средства, на которые существует.

Первые воззвания на русском и азербайджанском языках, извещающие об организации «Кавказского Всемусульманского комитета обороны-Дифаи», появились в Тифлисе, Бакинской и Елизаветпольской губер-

---

[1] Гулиев В. Ахмед Агаоглу –«Последний из могикан». Газета «Зеркало»,2007, 8 сентября

ниях в середине октября 1906 г.[1] Вот как излагались причины создания партии «Дифаи» в данных воззваниях: «До того момента, пока кавказские мусульмане льстили себе обманчивыми убеждениями, что они в своих кровавых столкновениях с армянами как бы представляются лояльным элементом против революционно настроенных армянских масс и пока такое убеждение поддерживалось Кавказской администрацией, оно действительно было лояльно по существу. Но когда вожаки движения убедились, что ни центральное правительство, ни его представители на Кавказе не склонны более поддерживать такое заблуждение, считая всякое насилие равно преступным с точки зрения охранения общественной безопасности и порядка края, они тотчас переменили фронт и начали обвинять местную администрацию в армянофильстве, к чему, к сожалению, имелись данные, они забыли о своей лояльности и выступили с приглашением мусульманского населения действовать против администрации даже путем террора»[2].

Кроме того, результаты армяно-азербайджанских столкновений 1905-1906 годов показали для создателей «Дифаи», что борьба с организованным противником всегда заканчивается в пользу последнего. Как написано в воззвании «Дифаи»: «Сила противника выражалась в том, что армяне без различия возраста и общественного положения, объединившись вокруг партии «Дашнакцутюн», располагали значительными материальными средствами, оружием, хорошо обучен-

---

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.163

[2] ГИААР: ф.524, оп.1, д. 18, л. 36

ными и вооруженными «зинворами», а через своих членов из высшего общества и администрации, оказывали давление на распоряжения правительственных органов при подавлении столкновений между азербайджанцами и армянами, добиваясь таким образом склонять эти распоряжения в защиту своих интересов»[1]. Воззвания «Дифаи» угрожали террором тем должностным лицам, которые будут признаны этим комитетом вредными для мусульманского населения и заподозрены им в армянофильстве[2]. Отделения, или так называемые «комиссии» партии, были созданы почти во всех городах и уездах Азербайджана и Южного Кавказа и даже во Владикавказе[3]. В создании уездных отделений партии непосредственное участие принял сам А.Агаев, разъезжавший с этой целью по всему Карабаху и агитировавший «всех мусульман сплотиться вокруг партии». Организаторы партии вели агитацию также среди азербайджанского населения в Дагестане[4].

Несмотря на то, что «Дифаи» создавалась как оборонная и защитная организация, в противовес хорошо организованной и вооруженной «Дашнак-цутюн», что в принципе и натолкнуло к ее созданию, партия преследовала не только военные цели. Это явствовало из ее программы, проект которой был

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д. 18, л.37
[2] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.163
[3] Там же, л.165
[4] Лернер В.А. К вопросу о деятельности в Азербайджане буржуазно-националистической организации "Дифаи" - Доклады АН Аз.ССР, т.XXXV, № 1, 1979, с.92

опубликован в 213 номере газеты «Иршад» в 1906 году, издаваемой А.Агаевым («Иршад» в переводе означает «Наставление на путь истинный». - Автор)[1], а также сохранился в жандармских донесениях. Хотя четко сформулированной по пунктам программой этот проект назвать трудно, но основные цели и задачи партии, а также методы их достижения здесь изложены довольно ясно. Главными и основными своими целями партия провозглашала избавление своего народа от армяно-мусульманских столкновений и его просвещение. Для достижения этой цели у партии имелись два средства: образование и сила, то есть партия должна содействовать тому, чтобы дать образование своему народу, просветить невежественные массы, а с другой стороны, посредством силы избавить его от внешних врагов и изменников в правительстве. Воинственный тон программы был обусловлен теми причинами, которые обусловили возникновение самой партии, и отвечал настроениям масс. «Правительственные мужи, говорилось в программе, – особенно в печальные дни наместничества г. Воронцова-Дашкова, трусливо склонили головы пред бомбами и пулями армянской организации «Дашнакцутюн», стали послушными орудиями этой организации на Кавказе. Местные власти, сделались жалким орудием в руках «Дашнакцутюн», который, обладая организованным войском и обратив правительство в свое орудие, «поставил себе главной целью вытеснить, уничтожить мусульман из Кавказского края, овладев

[1] Гулиев В. Ахмед Агаоглу – «Последний из могикан». Газета «Зеркало»,2007,15сентября

их землями, а потом образовать свое Национальное Управление»[1]. «Благодаря попустительству Воронцова – Дашкова, этого трусливого друга главарей «Дашнак-цутюн»», говорилось далее в программе партии, «и содействия столь же трусливого его ставленника, разбойника Голощапова, план «Дашнакцутюн» клонится к осуществлению. Зангезурский уезд, части Шушинского, Джебраильского и Джеванширского уездов, разгромленные «Дашнакцутюном» под руководством Голощапова, Клещинских, Мицкевичей, Смородского, перешли фактически во владение армян. Тысячи мусульманских семей крестьян, выбитых из своих пепелищ, разоренные бродят по Елизаветпольской губернии, не находя себе нигде ни приюта, ни защиты, ни пищи, ни крова». С другой стороны, разъяснялось, что «передовые люди» собственной нации ничего не сделали для своего народа, кроме разделения его на различные группировки, враждующие друг с другом. Не избавили они народ ни от невежества, ни от давления правительства, тормозящего его развитие и отнявшего у него все права. Результат этих деяний налицо: в данную минуту наш народ погибает. С одной стороны нас давит внешний враг, а с другой – путем грабежей и убийств сами себя уничтожаем».[2] Поэтому, говорилось в программе, «храбрые и любящие свой народ молодые люди тысячами собрались вместе из Северного Кавказа, Дагестана и Закавказья, приняли присягу

---

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.175
[2] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.41

Великим Кораном и образовали партию «Дифаи» [1].

Как видно из программы партии, по характеру своей деятельности и по тактике «Дифаи» несколько отличалась от остальных политических партий, которые начинали действовать на территории царской России. В то время как остальные политические партии выдвигали конкретные политические требования в национальном вопросе, в вопросах национально-государственного устройства, ведя активную политическую борьбу путем участия в выборах, то «Дифаи», действуя в условиях строгой конспирации, больше уделяла внимание культурно-воспитательной работе, сплочению и организации народных сил в борьбе с конкретными лицами, высшими чинами из местной царской администрации или организациями (как «Дашнакцутюн»). Свидетельством этому является рапорт елизаветпольского губернатора от 19 августа 1907 года, в котором он отмечал, что пока партия «Дифаи» не предъявляет в широких слоях общества никаких политических требований. Но как выяснилось позже, это была осмысленная тактика руководителей партии, которые не декларировали перспективные планы, дабы не спугнуть центральные власти. И уже после того, как партия в основном сформировалась, на первый план были выдвинуты политические идеи: создание первого цивилизованного тюркского государства на Кавказе, что дает основание нам считать «Дифаи» первой национальной политической партией в Азербайджане. В то же время губернатор

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.176

предостерегал власти: «Надо думать, что в недалеком будущем партия займется …вопросами широкого самоуправления административного, духовного и судебного, и весьма вероятно в будущем и пропагандой автономии мусульманских областей Кавказа и Закавказья»[1].

Как видно из официальных документов, в члены партии принимались в большинстве случаев лица, принадлежащие к среднему и низшим классам населения: купцы, крестьяне, учащиеся и люди свободных профессий – доктора, адвокаты, известные своими либеральными взглядами. Пропаганда идей Шариата показывала, что партия имела приверженцев и среди духовенства. Доступ же в партию бекам и ханам, т.е. представителям мусульманской аристократии был затруднительным, так как партия «Дифаи» считала их угнетателями народа, приверженцами русского правительства[2]. Это подтверждает приверженность руководителей «Дифаи» к популярным в то время идеям социал-демократии, а не идеям панисламизма и пантюркизма, как это пытаются представить отдельные историки. Надо учитывать, что партия для достижения своих конечных целей должна учитывать настроения и чаяния всех социальных слоев общества и отражать это в своих официальных программах. Партия предполагала учредить в крае земское самоуправление, а также реорганизовать судебные учреждения по типу Центральной России после

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье. Вып.1, Баку, 1920, с.21; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7
[2] ГИААР: ф.524,оп.1, д.18, л.39

судебной реформы 1870 г[1]. Краткий вариант программы был опубликован, как уже указывалось, в «Иршаде» и предназначался для широких масс. Полным вариантом программы, по-видимому, явилась программа «Карабахского меджлиса единения» — самого крупного отделения партии, выпущенная в октябре 1907 г. и служившая руководством для членов партии. Кроме этого, основные положения программы были изложены в прокламациях «Дифаи».

Характерно, что большевики тут же поспешили осудить на страницах своей печати создание «Дифаи». Газета большевиков-гумметистов «Текамюль» отмечала, что поскольку в межнациональных столкновениях якобы в равной мере повинны и мусульманские, и армянские националисты, то нам «не подобает, объединившись с одним «Дашнакцутюном», выступать, против другого. Мы должны серьезно противостоять им»[2]. В другом номере газеты говорится: «Мы выступаем не только против «Дашнакцутюна», но и против подобных «Дашнакцутюну» мусульманских буржуазных группировок… В деле защиты свободы и независимости кавказских народностей партия «Дифаи» единодушна и идет по одному пути с армянскими дашнакцаканами и грузинскими федералистами».[3] Здесь мы опять видим пресловутый принцип равной вины, ставящий на одну доску агрессора и его

[1] Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, с. 121.

[2] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.210

[3] Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, с.539

жертву. Умышленно обходя стороной сущность конфликта, большевики призывали бороться против партии «Дифаи» так же, как и против «Дашнакцутюна».

Как уже отмечалось, Центральный Комитет партии находился в Баку. В полицейских донесениях среди членов ЦК значатся: 1) Ахмед бек Агаев -редактор газеты «Иршад»; 2) Карабек Карабеков - врач, принадлежал к организации «Гуммет» и вместе с тем состоял в «Дифаи» 3) Мамед Хасан Гаджинский; 4) Исабек Ашурбеков - ближайший сподвижник и правая рука Агаева. Газета «Иршад», по сведениям агентуры, главным образом содержалась на средства Ашурбекова; 5) Бейбут Джеванширский; 6) Нефтали бек Бейбутов[1]. Как видим, в состав ЦК «Дифаи» входили также члены других партий. Это было довольно характерным явлением для партий того времени, многие деятели которых переходили из одной организации в другую, или же являлись одновременно членами нескольких партий. Такую же картину можно будет позже наблюдать в отношении партии «Мудафие», членами которой стали некоторые бывшие члены «Дифаи» в районе Гянджи, Зяем, Газаха Борчалы и др. магалов[2]. Х.Мамедов, ссылаясь на архивные данные, указывает, что среди членов партии «Дифаи» был также М.Э.Расулзаде.[3] Поскольку

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.25; ГИААР ф.524,оп.1, д.15, л.21-24

[2] Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, s.240

[3] Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər, s.85

«Дифаи» подвергалась постоянным преследованиям и находилась под неусыпным наблюдением властей, она вынуждена была действовать под прикрытием легаль-ного благотворительного общества - Центрального Мусульманского Благотворительного общества.[1] Участие членов Бакинского ЦК в «Дифаи», за исключением А.Агаева, было довольно формальным, поскольку основная деятельность партии протекала за пределами Баку, охватив за короткое время западные уезды Азербайджана – Шушинский, Зангезурский, Карягинский, Джеванширский, гор. Гянджу[2]. И.Багирова в своей работе на основе архивных данных определила общую численность членов партии равную более 1000 человек. Эти выводы были основаны на том, что, во-первых, в местные (уездные) комитеты партии входило от 7 до 15 человек. Почти такое же количество людей (от 6 до 17) числилось пропагандистами[3]. Во-вторых, если учесть, что комитеты партии действовали в 7 городах – Шуше, Гяндже, Агдаме, Барде, Евлахе, Карягино, Джебраиле, то общее количество активистов партии, включая Баку, составляло 160 человек. Кроме того, у каждого комитета имелась боевая дружина. Известна численность самой большой из них – шушинской, в которую входило 400 человек[4]. Если даже предположить, что число боевиков при

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.7; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.8

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с. 19; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7

[3] Документы по русской политике в Закавказье, с.22, 23, 28,29

[4] Документы по русской политике в Закавказье, с.26; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.21-24

остальных комитетах было в несколько раз меньше (от 50 до 100 чел.), то всего в боевых дружинах в 1907 г. состояло до 900 человек. Таким образом, «Дифаи» по существу была самой крупной азербайджанской партией до 1917 г., как по численности, так и по влиянию на массы»[1].

[1] Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.172

«Карабахский Меджлис Единения»: организационная структура и программа

Самым многочисленным, влиятельным и деятельным было Карабахское отделение партии «Дифаи» с центром в Шуше, в котором насчитывалось до 400 человек[1]. С середины 1907 г. оно получило название «Карабахский Меджлис Единения». Как пишет Джеванширский уездный начальник 7 декабря 1907 года в письме Елизаветпольскому губернатору, «Карабахский Меджлис Единения» был создан под крылышкой благотворительного мусульманского общества «Гидаят»[2]. Созданию Меджлиса предшествовало одно событие – съезд мусульман Южного Кавказа, Северного Кавказа и Крыма при участии макинских ханов, состоявшийся в Елизаветполе в марте 1907 г. в доме елизаветпольского городского головы Аскер-Ага Адыгезалова. В работе съезда принял участие Исмаил бек Гаспринский. Съезд постановил: «1)Организовать Закавказский (с участием крымских представителей) мусульманский союз по примеру «Дашнакцутюн», и так же, как и последняя, путем террора добиться уступок от Правительства; 2) выставить весной текущего года в Карабахе отряды «Дифаи», в противовес армянским «хумбам», во главе с Джафар-беком Везировым». Главой Закавказского Мусульманского Союза сначала была предложена кандидатура Алекпербека Рафибекова, но после произведен-

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с. 26
[2] Там же, с.35

ной баллотировки им был избран Исмаил бек Зиядханов, бывший член Государственной Думы. Предполагалось терроризировать прежде всего представителей администрации и суда. Было принято еще одно интересное решение, которое, будь оно осуществлено на практике, могло бы изменить весь ход исторических событий в регионе. При помощи бакинских капиталистов Тагиевых и Асадуллаевых было решено выкупить у армян имения князей Уцмиевых около Агдама, а также скупить у них все земли от Агдама до станции Ходжалы «для заселения их исключительно мусульманами, принудить шушинцев жить обязательно в Шуше и вообще сделать Карабах мусульманской провинцией». [1]

Почти все решения Елизаветпольского съезда в жизнь претворены не были. Не был создан и Закавказский Мусульманский Союз и не были выкуплены земли у армян. По мнению армянского историка Г.Галояна , план «Дифаи» провалился по двум причинам: «Во-первых, потому, что ни один армянин не согласился оставить свой дом мусульманам и уехать. Во-вторых, после поражения первой русской революции, позиции России в Закавказье вновь укрепились, и она не допустила бы, чтобы какая-либо национальная революционная организация пыталась вести там сепаратистскую политику» [2] . Только одно решение съезда получило практическое осуществление – создание Карабахского отделения

[1] ГАППОДАР: ф.276, оп.8, д.231, л.1-2; ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.38

[2] Галоян Г. http://www.regnum.ru/news/140928.html

«Дифаи», или «Карабахского Меджлиса Единения» во главе с Шушинским комитетом. Оно было создано в первых числах августа 1907 г. после приезда в Шушу Ахмед бека Агаева, организовавший здесь «собрание из влиятельных и почетных татар». Сфера деятельности «Карабахского Меджлиса Единения» охватывала Шушинский, Джеванширский, Карягинский и близлежащий Зангезурский уезды. [1] Характерной особенностью Карабахского меджлиса являлась пестрота его социального состава. Помимо интеллигенции, купечества и духовенства, здесь был представлен большой процент крестьянства, в том числе и зажиточного, которое, как увидим дальше, привлекли аграрный и социальный разделы программы партии. Кроме того, согласно рапорту исполняющего делами Джеванширского уездного начальника кн. Джандиери елизаветпольскому губернатору, значительное число карабахских беков (почти 100 человек), обеспокоившись очень сильным влиянием «карабахской комиссии» на народ, «отвергнув некоторые статьи программы, идущие против правительственных лиц и учреждений, приняли присягу на верность единения с народом и с этим обществом» [2]. Правда, хотя многие из них оказались временными попутчиками, а некоторые - даже провокаторами и доносчиками, однако сам факт их вступления в партию свидетельствовал о большой популярности «Медж-

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.19; ГИААР: ф.524, оп.1, д.15, л.2-7

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.25; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.21-24

лиса» в Карабахе. Сохранившиеся в делах канцелярии Елизаветпольского губернатора и Кавказского районного охранного отделения несколько донесений помещиков (они будут приведены ниже. - Автор), ярко вырисовывают эту враждебность беков по отношению партии «Дифаи».

Рассматривая состав «Карабахского Меджлиса Единения» и его отделений, надо заранее оговориться, что среди архивных документов не имеется пере писок между его членами, ни одного протокола заседаний партии, ни тем более сведений о проведении партийных съездов. Поэтому ниже приведенный список опирается лишь на данные рапортов представителей правоохранительных органов, которые, видимо, для того чтобы несколько преувеличить масштаб деятельности «Дифаи», наряду с действительными членами организации, приводили имена лиц, которых считали политически неблагонадежными. С другой стороны, имеющиеся в наличие материалы допросов некоторых лиц, входивших в данные списки, например Елизаветпольского отделения партии, показывают, что они полностью отрицали свою принадлежность к «Дифаи». Для сравнения отметим, что армянские революционные партии собирали весьма подробные сведения о своих членах, в которых имелась информация о том, кто был на военной службе, кто и какое имеет оружие, а также о семейном положении и занятии членов партии[1]. В целом каждое отделение «Дифаи» имело

---

[1] Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с.36

своего выборного председателя, его заместителя, секретаря, кассира, сборщика денег и ряд членов, исполнявших те или иные поручения партии. Шушинский комитет, так же как и весь «Карабахский меджлис единения», возглавлял доктор Абдул Керимбек Мехмандаров. А.К.Мехмандаров (1854-1929) один из первых азербайджанцев, получивших высшее медицинское образование. В 1872-1877 годы обучался в Петербургской Медико-хирургической Академии, которую окончил в звании лекаря. В годы русско-турецкой войны 1877-1878 годы служил в действующей армии в составе санитарного отряда. За отличную службу в 1878 году получил орден Святой Анны третьей степени, а несколько позже был награжден памятной серебряной медалью Александра III. В мае 1881 года Мехмандаров успешно сдал устный и практический экзамен на степень доктора медицины, и конференция Медико-хирургической Академии выдала ему в связи с этим свидетельство. Можно сказать, что К.Мехмандаров был первым азербайджанцем получившим высшее медицинское образование и ученую степень доктора медицины. С 1883 года, после прекращения военной службы, врачебная деятельность Мехмандарова целиком была посвящена делу здравоохранения в Карабахе. В 90-е годы XX в. работал сельским и уездным врачом в Шушинском уезде. В 1897 году по случаю двадцатой годовщины врачебной деятельности Мехмандаров был удостоен ордена Святой Анны второй степени. Он активно участвовал в борьбе против распространения холеры, охватившей Карабах в начале XX века.

Помимо своих прямых врачебных обязанностей Мехмандаров активно участвовал в различных культурно-просветительных мероприятиях, проводимых в Карабахе. Он возглавлял Шушинское благотворительное общество, а позже был одним руководителей шушинского просветительского общества «Нешри маариф». Его стараниями в 1912 году в Шуше была открыта первая русско-азербайджанская женская школа. Мехмандаров был награжден орденом Святого Владимира четвертой степени. В годы первой мировой войны занимался подготовкой санитарных кадров [1].

Членами Шушинского комитета также были Джангир Хан Нурибеков (помощник председателя), Худуш Кулиев (секретарь комитета), Мешади Шамиль Гаджиев (бекского звания, житель г. Агдама) , Мешади Мамед Джафар Джафар оглы (персидско-подданный), Мешади Ахмед Азимов, Гаджи Мирза Гусейн Керим оглы, Шукюр бек Мешади Агалар оглы, Багатур Сары Керим оглы, Афрасиаб Гаджи Азим оглы (Афрасияб Азимов-мещанин г.Шуши), Мешади Мамед Джафар Мухтаров, Гаджи Гусейн Муншиев, Кербалай Усуб Мирсиабов, Мусеиб Сары Керим оглы, Аббас Гаджи Джафар оглы, Рустам Кербалаи Али оглы, Мешади Юсиф Каграман оглы, Сеид Гусейн Сеид Рза оглы, Мешади Магомед Азим оглы. Все члены комитета обладали совещательным голосом, а некоторые из них имели различные обязанности. Так, Мешади Шамиль

[1] Таирзаде Н.А. Неизвестные материалы об одном из первых врачей-азербайджанцев А.К.Мехмандарове (1854-1929) / Доклады АН Азербайджанской ССР. Баку , 1962, № 2 , с.81-87; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 clilddə, c.2, Bakı, 2005, s.177-178

Гаджиев состоял начальником и организатором исполнительной власти. Он разъезжал по Шушинскому и Джеванширскому уезду, учреждая подкомитеты партии в разных крупных центрах этих уездов: в Барде, Тертере, Евлахе, давая надлежащие инструкции и указания как относительно постановки и ведения дел, так и относительно обложения населения и других мер. Мешади Мамед Джафар выполнял ту же работу в Зангезурском и Джебраильском уездах. Багатур Сары Керим оглы и Афрасияб Азимов состояли главными помощниками Мухтарова и Гаджиева, а Муншиев - секретарем[1].

Агдамский комитет партии по одним данным (рапорт ротмистра Корнилова) возглавлял Хасай Хан Уцмиев, проживавший во Владикавказе и наезжавший в Агдам. Там же отмечается, что сюда входили Селим бек Рустамбеков, Джафар бек Везиров, Гасым бек Везиров и Гахраман ага Джаванширов[2]. По другим данным Агдамский комитет возглавлял Зульфугар бек Ахвердов. Членами комитета были также: братья Бахишбек (мещанин) и Шукюрбек Кязимбековы, Мирза Давуд Агамирзаев (Эфенди- крестьянин г.Агдама)), Гаджи Сеид Мирши Сеид Багир оглы (мещанин г.Шуши). В этом подкомитете Шукюр бек Кязимбеков выполнял также роль организатора и руководителя исполнительной власти, разъезжая по селениям, учреждая отделения, приводя к присяге население в подчинение «Дифаи». Мирза Давуд Агамирзаев (Эфенди) был секретарем организации. В

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.22, 25, 41

[2] Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər, s.87

Агдамском подкомитете партии «Дифаи» пропагандистами состояли 6 человек, во главе с Мирзой Мамед Ибрагимовым[1]. Как видно из доклада тайного агента С.Сафаралибекова от 7 марта 1908 года, Агдамский подкомитет состоял из «самозваных беков» или «лже-беков», у которых существовала непримиримая неприязнь к «настоящим бекам», которое объяснялось завистью и желанием приравниваться во всех отношениях к последним. Эти «лже-беки» не имели своих имений и земли, однако контролировали агдамский базар и поэтому пользовались определенным влиянием у народа[2]. Партия «Дифаи» имела в Джеванширском уезде подкомитеты в Барде, Тертере, Карягино, Джебраиле. Бардинский комитет имел отделения в Евлахе и Тертере. Председателем Бардинского комитета был Мешади Мехти Кули Гаджи Шариф, возглавлявший одновременно и боевую дружину. Членами комитета и пропагандистами были Муса Кулиев, Усейн Али Кербалай оглы, Молла Хабиб Кербалай Мехти оглы, Мешади Зейнал Абдин Ага Ахмед оглы и Аллахверди Гаджи Панах оглы. В Тертере отделение партии возглавляли: Мешади Алим Исмаилов, Мешади Дадаш Мурадханов, Мешади Фархад Велибеков, Мешади Мухтар Кербалай Ибад оглы. Пропагандисты-Мешади Мухтар Зейналов, Гаджи Ибрагим Исмаилов, Кербалай Махмуд Исмаилов, Мешади Рустам Мурадханов, Мешади Али Дадашев[3]. Евлахским отделением руководили: Аслан

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с. 22, 42
[2] Там же, с. 40
[3] Документы по русской политике в Закавказье, с.22.

Карадж оглы; Ашраф Тагиев, Салах Гусейнов [1]. Во главе Карягинского комитета состояли студенты А.Везиров и М.Ахундов. Членами комитета являлись Ахунд Мирза Али Ахундзаде, Гаджи Мухтар Садыхов, Мешади Джемалбек Везиров, Мирза Джемал Юсуфзаде, Мешади Кули Ахмедов, Башир Алиев, Селим Шамхалов и Алибек Везиров.

Крупным по численности являлся Джебраильский комитет, имевший отделения в Джебраиле, а также в селениях Ходжаган и Кенлик. В Джебраильском отделении состояли Джафар Амирастан оглы, Махмуд Карягдиев, Адыширин Алиев, Мешади Ибиш Исмаилов, Мешади Мамед Гасанов, Мешади Дадаш Сафаров, Сулейман Имам Вердиев и Тахмаз Наджав Кулиев. В Ходжагане: Гаджи Джафар бек Ходжаганский, Нариман Юзбашев, Мешади Асланбек Алибеков, Абдурахман Сафаров, Кербалаи Бешир Мамедов, Мешади Зульфигар Асадов, Канвай Алиев, Дадаш Гаджиев, Мешади Алекпер Гусейнов. В Кенлике - Гаджи Сеид Мамед Ага Гаджи Мир Джафар оглы, Сеид Гусейн Риза оглы, Фиридун бек Султанов, Зульфигар Мешади Шариф оглы, Мамед Кербалаи Мамадъяр оглы, Ахмед Гаджи Мамед Багир оглы, Мамед Али Кербалаи Али Аскер оглы, Мешади Юсиф Кулиев, Амрах Кербалаи Рустам оглы, Кербалаи Мамед Кербалаи Рашид оглы, Бешир Гамид оглы Мехти Мешади Махмуд оглы. Все уездные сельские подкомитеты подчинялись центральным (Агдамскому, Бардинскому, Джебраильскому и пр.), а те в свою

---

[1] Там же, с.28

очередь подчинялись Шушинскому комитету[1].

В селении Малыбейли в 1906 г. была создана татарская «Комиссия», которая впоследствии превратилась в одну из ячеек партии «Дифаи». Возглавлял её Ашраф Мешади Молла Имран оглы. Основными членами «Комиссии» были Гаджи Кербалаи Ганбар оглу, Рза Мешади Молла Имран оглы и Мешади Аббас Гулу оглы. В период 1906-1910 годов комитет существовал за счет средств, собранных у населения в виде налогов и штрафов, выполнял распоряжения Шушинского комитета «Дифаи», имел склад оружия, часть которого отправлял в Персию для партии «Энджумен»[2].

Одним из наиболее влиятельных и активных комитетов партии был Елизаветпольский комитет. Об этом подробные сведения содержатся в докладе о членах организации начальника Тифлисского Губернского Жандармского Управления подполковника Башинского от 31 октября 1909 г. Из этого доклада становится ясно, что председателем Елизаветпольского комитета партии «Дифаи» являлся Ахунд Молла Магомед Пишнамаззаде (1853-1937). Получил духовное звание в Тифлисе в 1883 году. В 1892 году был назначен главным муллой Гянджинской Пятничной мечети. В 1900 году Пишнамаззаде был обвинен в пропаганде в пользу Ирана и Турции и сослан в Туркестан. В 1906 году был избран главным казием Гянджи[3]. В полицейских донесениях сохранились

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.23

[2] ГИААР: ф.524, оп.1, д.35, л.16-17

[3] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, c.2, s.289-290

интересные сведения, раскрывающие Пишнамаззаде как личность. Так в одном из них, датируемым февралем 1912 года, написано: «В мусульманском мире он считается одним из главных и видных общественных деятелей. Он инициатор возникновения в пределах Кавказского края мусульманских новометодных школ, библиотек-читален и всевозможных благотворительных обществ. В своих сочинениях, статьях и речах, произносимых в общественных местах, он призывал мусульман к объединению и уничтожению национальных меджуусобиц. Пишнамаззаде по взглядам своим мусульманский прогрессист и вместе с тем человек в высшей степени религиозный, серьезный, ведет замкнутый, скромный и трезвый образ жизни соответствующий его видному положению в мусульманском духовенстве и обществе. Не посещает никаких увеселительных мест и не вращается в светском кругу. Поборами и взяточничеством не занимается, так как это противоречит его убеждениям народного деятеля и идеалиста и вообще не входит в черту его характера» [1]. На основе представления министра внутренних дел от 14 января 1915 году Пишнамаззаде был официально был назначен императором на должность шейхуль-ислама шиитского духовного управления мусульман Кавказа [2].

Одним из лидеров Елизаветпольского комитета «Дифаи» был Алекпербек Кербалаи Гасан оглы Рафибеков (1839-1919), часто возлагавший на себя руководство и пользовавшийся большим авторитетом

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.30, л.1-2

[2] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası.c.2,s. 290

среди населения города. После получения образования в области сельского хозяйства в Петербурге Рафибеков вернулся в Гянджу. В период 1870-1896 годы работал в полицейской системе. Был уездным приставом в Нухе и Елизаветполе. В 1891 году был награжден орденом Святого Владимира. После выхода в отставку посвятил себя общественной деятельности. В течение 22 лет он был членом Елизаветпольской Городской Думы. Указом Елизаветпольского губернатора от 30 июня 1906 года Рафибеков пожизненно стал почетным членом Елизаветпольского Мусульманского Благотворительного общества[1]. В Елизаветпольский комитет «Дифаи» входили также Гамидбек Усуббеков (брат Насиббека)-чертежник городской управы и управляющий канцелярскими делами партии; Алекпербек Хасмамедов (брат Халилбека Хасмамедова)-присяжный поверенный, домовладелец в городе Елизаветполе. Мешади Али Рафиев – кассир комитета, председатель правления Елизаветпольского общества взаимного кредита; Мухтарбек и Джавидбек Казиевы- оба дворянина, Мухтар бек владелец гостиницы «Петербург» в городе Елизаветполе; Молла Исмаилзаде; Гаджи Мир Касум Гамзаев (возглавлял боевую дружину)-торговец, Гаджи Мамед Гусейн Али оглы (Алиев).[2]

Программа «Карабахского Меджлиса Единения» была принята в октябре 1907 г. и состояла из 52 пунктов. Программа заключала в себе указания на состав «Меджлиса», определяла права и обязанности

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası.c.2,s. 296 - 297

[2] ГИААР: ф.62. оп.1. д.59, л.158

её председателей, их помощников и секретарей, указывала на источники доходов, составлявших средства меджлиса, определяла отношения мусульман между собой и другими национальностями, выступала против розни мусульман, возникающей между ними на религиозной почве (шииты и сунниты), определяла отношения мусульман к властям, и вообще давала указания «как должны жить мусульмане, стремящиеся к единению, на котором зиждется залог их могущес - тва, материального благополучия, культурного разви - тия и ограждения их самостоятельности от нежелательного влияния других национальностей». [1] Согласно программе, выборными должны были быть должности председателя Меджлиса, его помощника и секретарей. Члены «присутствия» (Меджлиса) обязывались выбирать из своей среды лиц, которые бы следили за действиями властей и для доставления им в нужных случаях общественных жалоб (ст.11) [2]. Кроме того, «Меджлис» строго наказывал тех его членов, кто злоупотреблял своим положением (ст.45). [3] Предусмат-ривались различные виды наказаний отдельным лицам – от штрафов, бойкотов вплоть до изгнания из общес - тва, города за следующие преступления: разговоры о шиитах и суннитах, о вопросах, могущих разъединить мусульман (ст.14); лица, вызывающие волнение среди населения, причиной которых могут быть различные столкновения (ст.15); лица, у которых будут обнаружены кляузы перед правительством (ст.16);

[1] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18,л.39
[2] Там же, л.22
[3] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.26

лица, занимающиеся воровством и сокрытием воровских вещей, пьянством (ст.17); лица, которые будут увозить девочек, обижать женщин (ст.18) [1]; лица, распространяющие слухи, которые могут вызвать армяно-азербайджанские столкновения (ст.19); лица, занимающиеся письменной или словесной кляузой (ст.20); лица, занимающиеся незаконным сожительством (ст.22); лица, вызывающие кровную вражду (устранять ее предполагалось посредством породнения друг с другом. - Автор) (ст.24); лица, нарочно взвинчивающие цены (ст.27). [2] Согласно программе, «Карабахский меджлис единения» обладал большими полномочиями. В случае необходимости бойкотировались правительственные учреждения, в частности сельские суды. В этом случае все судебные тяжбы переходили в ведение порайонных комитетов «Меджлиса». Без одобрения «Меджлиса» не могли быть избраны даже гласные Городской Думы (ст.51) [3]. Имущество и дома покидавших города и села людей также переходили в собственность «Меджлиса», который должен был распределять доходы с них среди бедных (ст.31) [4] Это был один из методов решения проблемы социальной справедливости, защитницей которой объявляла себя «Дифаи».

Аграрный вопрос в программе решался радикально – «земля должна принадлежать трудящемуся клас-

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.22
[2] Там же, л.23
[3] Там же, л. 26
[4] ГИААР: ф.524, оп.1,д.18, л.24

су». [1] Механизмы осуществления передачи земли крестьянам не оговаривались, но на практике, как увидим дальше, предпринимались некоторые шаги, как в области агитации, так и в других формах воздействия на землевладельцев. Эти разделы программы навели некоторых царских чиновников даже на мысль о социал-демократическом характере партии. В одном из рапортов Елизаветпольского губернатора в Санкт-Петербург с беспокойством сообщается: «Надо думать, что в недалеком будущем партия займется пропагандой аграрного вопроса в смысле безвозмездной передачи крестьянам помещичьих земель».[2]

Наличие в «Карабахском Меджлисе Единения», как и во всей «Дифаи» большой купеческой прослойки обусловило специальное выделение в программе разделов о торговле. Предполагалось навести порядок и прекратить злоупотребления в торговле. При этом как промышленность, так и торговлю Азербайджана следовало развивать в чисто национальном направлении. Главное требование заключалось в том, чтобы «мусульмане покупали товары только у мусульман для предоставления выгоды своим, а не другим нациям (ст.52) [3]. Тем же самым должны были заниматься акционерные компании и состоятельные мусульмане, обязанные закупать сельскохозяйственную продукцию и промышленные товары только у своих. Невыполнение этих требований грозило штрафом за измену

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.36

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.21; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7

[3] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.27

нации (ст.36) [1] Данные пункты программы ярко отражали теорию консолидации нации, проповедуемой дифаистами, в сферу которой они включали также торговлю.

В области просвещения программа предусматривала «приложить все старания к открытию для детей мужского и женского пола учебных заведений и обучения их по новому методу» (ст.34). [2] Поскольку все вопросы должны были быть решены по законам Шариата, то отдельные пункты программы касались специально духовных лиц, регламентации религиозных обрядов и т.д. Так, отмечалось, что духовные лица, «а именно главные муллы, пишнамазы, казии и приходские муллы, не соблазняясь богатству, должны были поддерживать сторону нации» и выполнять свои полномочия по шариату, а в противном случае могли потерять общественное положение и духовный сан (ст.44). Траурные церемонии и расходы на них должны были быть сокращены до семи дней, а неуместные траурные и увеселительные расходы должны были взысканы по состоянию каждого в пользу бедных и школ. Нарушавших эти требования ожидали штрафы (ст. 37-38) [3]. В рапорте Джеванширского уездного начальника программные требования «Меджлиса» были охарактеризованы крайне негативно: «…выбросив из этой программы тот хлам, который имел в виду политически сплотить, исподволь подготавливая… этот народ, программа эта преследовала преступные

---

[1] Там же, л. 25
[2] Там же, л.24
[3] ГИААР: Ф.524,оп. 1, д.18, л.26

цели: бойкот правительственных учреждений, обострение земельных отношений между помещиками и поселянами, т.е. вопрос аграрный, и как последствие для нарушавших эту программу – бойкот единичных лиц, целых семей, штраф и т.д. упорно нежелавших подчиниться требованиям партии».[1]

Таким образом, программа «Карабахского Меджлиса Единения» как бы дополняла первоначальный проект программы «Дифаи». В обеих программах предпринимались попытки реформирования азербайджанского общества на законодательных началах, что в сочетании с наличием хорошо вооруженных отрядов, должно было, по мнению лидеров партии, обеспечить безопасность и процветание нации. Некоторая наивность и упрощенность многих пунктов программы объясняется, по-видимому, желанием их составителей в доступной форме ознакомить сельские массы с основными направлениями деятельности партии, претендующей на роль их представителя. В то же время программа партии резко отличалась от программных документов и структуры партии «Дашнакцутюн», напоминавшей государственные структуры с её сложной, разветвленной, всеобъемлющей системой органов, где было задействовано все: армия, милиция, суды, администрация, финансы, пресса, международные связи[2].

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с.274

[2] Об организации и деятельности армянской революционной партии «Дашнакцутюн» Из книги «История Азербайджана по документам и публикациям». Баку, 1990,с.108 -116

Деятельность «Карабахского Меджлиса Единения» - «Дифаи» в 1906-1908 гг.

В отличие от многих существовавших в этот период партий, «Дифаи» сумела проникнуть в самую гущу народа, привлечь в свои ряды наиболее активных его элементов и развить широкую деятельность во всей Елизаветпольской и частично в Бакинской и Иреванской губерниях. Елизаветпольский губернатор вынужден был признать, что «партия находится в руках умных, осторожных, последовательных, честных и искренних людей, Центральный комитет которой возглавляет Ахмед Бек Агаев» По его же словам, партия за короткое время приобрела большой авторитет и известность, население доверяет ей и тщательно скрывает ее членов от властей. [1]

Пропагандисты «Карабахского Меджлиса Единения», набранные среди «способных, ловких, хитрых и наиболее умственно развитых шушинских мусульман», проводили активную работу среди населения. В деревнях под предлогом опроса по экономическим нуждам собирался народ и одновременно ему разъяснялись требования Шариата, уговаривали прекратить скотокрадство, разбой, осуждались «порочные» люди, проповедовались мирные отношения с армянами. За нарушение этих требований предупреждалось об ответственности перед народом. [2] Агенты «Дифаи» попутно приглядывались к населению деревень,

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.22; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.2-7

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.20

выбирая среди него более развитых и восприимчивых людей, преимущественно молодых, и после долгих разговоров с глазу на глаз приводили их к особой присяге, зачисляя тем самым в члены партии. Новым членам партии поручалась осторожная и последовательная пропаганда на местах их жительства, а также наблюдение за населением сел. Результатом широко развернутой деятельности «Карабахского Меджлиса Единения» явилось успешное проведение бойкота правительственных учреждений, подчинение сельских должностных лиц (старшин) своему влиянию и создание собственных боевых дружин. Дело дошло до того, что население стало обращаться со всякими жалобами не в правительственные учреждения, а в местные отделения «Меджлиса», которые самостоятельно чинили суд. Многочисленные жалобы, судебные тяжбы разбирались комитетами, причем «ответы на жалобы получались очень скоро, дела разбирались справедливо, строго и быстро карались виновные, потерпевшие удовлетворялись материально, за счет ответчика».[1] В результате сельские суды до конца 1907 г. практически не действовали.

Это показывает высокую степень доверия населения партии, которая завоевала ещё больший авторитет благодаря объективному рассмотрению дел, чего нельзя сказать о сельских судах. Как писал вышеупомянутый Джеванширский уездный начальник «в уезде из 38 сельских обществ - чины правительства, в частности и могли рассчитывать на честную, по

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.20

долгу присяги, службу только 8 старшин; сельские судьи были совершенно устранены, а весь остальной штат служащих был партией этой и членами её были взяты в руки». Таким образом, царская администрация осталась без глаз и ушей. По мнению уездного начальника, данными шагами партия взяла народ в свои руки, покорила и подчинила своей воли сельских должностных лиц и фактически парализовала деятельность правительственных чинов и учреждений [1].

Создание структур «Дифаи» вместо государственных демонстрировало, что партия не только являлась, как некоторые утверждают, боевой организацией, но и благодаря участию в ней образованных и прагматичных людей имела огромный внутренний потенциал для ведения государственных дел.

Источником денежных средств «Дифаи» являлись членские взносы, штрафы, взимавшиеся партией с виновных в нарушение тех или иных статей программы, или с ответчиков и истцов, представших перед судом и, наконец слабые сборы, которые налагались каждым районным «присутствием» на окрестное население. Для сбора денег члены партии имели при себе чековые книжки, при получении денег выдавались квитанции. Во избежание всяких недоразумений, сбор денег проводился под видом благотворительных целей и назывался сбором «для голодающего мусульманства», основная часть его направлялась в Центральное Мусульманское благотворительное общество. Деятели партии под видом

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.35

представителей этого общества разъезжали по 3-4 человека по уездам, собирая таким образом взносы.[1] Джеваншырский уездный начальник отмечает, что путем взыскания денежных штрафов и тюремных заключений «Меджлис» добился сведения на нет скотокрадства среди населения, уменьшились случаи разбойных нападений. Далее он отмечает, что «заслугой «Меджлиса» являлось то, что он действительно видя, как народ дорого расплачивается материально за свои погрешения, стал сдерживать проявления этого рода, словами и разборами не новых дел уголовного характера, а старых, имевших место до 10 лет тому назад. Кроме того, с ответчика взыскивался штраф, который поступал в партийную казну»[2]. Благодаря своей тактике в земельном вопросе, партия приобрела большую популярность среди сельского населения. Несмотря на программные заявления о выражении интересов всей нации, сословная принадлежность ряда членов партии обусловило ее частично антибекский характер. Главная причина антибекской позиции заключалась, безусловно, в лояльности многих беков царским властям и в их неприятии национально-освободительного движения. Сущность такой позиции выражалась в том, что «партийные пропагандисты внушали народу ненависть к таким бекам, как к жаждущим власти тунеядцам и кровопийцам, выжимающим из крестьян последние соки из-за скотского стремления к наживе. У подобного класса населения земли в том количестве, каким они владеют

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.21
[2] Там же, с.35

не должно быть, эту землю надо отобрать»[1]. Между землевладельцами и крестьянами нередко возникали недоразумения в силу существования старых обычаев во время сборов урожая, Уставных грамот и пр. Этим умело пользовались дифаисты.

Деятельность «Карабахского меджлиса единения» в деревнях вызвала такую панику у местных властей, что они вынуждены были созвать особую Комиссию для обеспечения единых правил по сбору урожая во избежание аграрных беспорядков, ибо существование старых обычаев «есть тот единственный для карабахских агитаторов конек, на котором они могут возбудить беспорядки». Предметом обсуждения Комиссии явились: 1. установление одной общей меры - чанаха, которым управляющие - дарги собирают подать багру, причем чанахи должны быть одной емкости; 2. решить вопрос, чем именно собирать доходы, снопами или зерном; 3. обсудить вопрос о способах доставки урожая поселянам землевладельцу; 4. отменить или видоизменить все пережитки, которые приведены в Уставных грамотах и духу времени не соответствуют; 5. сократить алчность «дарг» и все притеснения, которые они чинят крестьянам, являясь посредниками по сбору урожая и раздаче земли, так как все недоразумения между сторонами создают они, а агитаторам это на руку.[2] В итоге, вмешательство властей не дало возможности крестьянам во главе с дифаистами провести открытые выступления, но

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.36; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.28-34

[2]Документы по русской политике в Закавказье, с.37

волнения в уезде продолжались до 1908 г. С воинствующими агитаторами решено было поступать по всей строгости закона и наказывать серьезно, высылая в отдаленные места. Остальные члены комитета также были подвергнуты различным репрессиям.

Пропагандистская деятельность дифаистов способствовала также росту политической культуры населения. Так, в рапорте за 7/8 августа 1908 г. говорится о том, что «уже теперь мусульмане даже в глухих деревнях ознакомлены с принципами представительной и абсолютной монархии, интересуются делами в Персии и верят, что персидский парламент выйдет победителем в борьбе с ханами; уже теперь даже темный народ не делает различия между суннитами и шиитами, и нет между ними прежней розни; уже теперь простой народ стал верить в школу, в необходимость ее, словом, за последние год-два местные татары сильно шагнули вперед по части интереса к общественным делам, особенно в Карабахе».[1]

Эту новую ситуацию можно всецело объяснить прогрессивной частью деятельности «Дифаи», реализацией ею одной из своих программных установок по просвещению народа. Народ был разбужен, правильно ориентирован, укреплялось национальное самосознание. Глубоко вникая в стиль и методы деятельности партии «Дифаи», видишь значительную общественно-политическую деятельность интеллектуального характера, порой даже с налётом социал-демократии.

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с.51; ГИААР: ф.524,оп.1, д.15, л.45-49

Искусственно сформировавшееся в советское время преставление о сугубо примитивно-террористической организации при глубоком изучении отходит на второй план. С другой стороны, партия была детищем своего времени и для достижения целей использовала различные формы деятельности.

Одним из средств борьбы партия «Дифаи» избрала «индивидуальный террор». В советской историографии история революционно-террористического движения второй половины XIX-начала XX веков в Российской империи писалась под определенный политический заказ, в соответствии с которым образы революционеров-террористов всячески возвышались и романтизировались[1]. Во втором дополнительном томе словаря Брокгауза и Ефрона, вышедшем в 1907 году, появилась статья «Террор в России», где террор был назван «системой борьбы против правительства, состоявшей в организации убийства отдельных высокопоставленных лиц, а также шпионов и в вооруженной защите против обысков и арестов». По признанию директора Департамента полиции, а впоследствии министра внутренних дел Российской империи П.Н.Дурново «терроризм это очень ядовитая идея, очень страшная, которая создала силу из бессилия»[2]. Корни террора в царской России связаны с

---

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир»,2003,№ 11 http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

[2] Будницкий О.В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма. «Вопросы философии» № 5 2004 httm//www.logic.ru/taxonomy/term/541

идеологией партии «Народная воля», исповедовавшей терроризм и сделавшей его своим главным оружием в борьбе с самодержавием. Однако террор в России начала XX века существенно отличался от «народовольческого». Партии и организации, действовавшие на территории Российской империи в начале XX века террористическими методами, можно разделить на ряд групп. В первую очередь – это политические партии, которые стремились к достижению политических задач, связанных с захватом власти, только революционно-террористическим путем. В российской истории остались известны две основные политические партии этого рода: Российская социал-демократическая рабочая партия и партия социалистов-революционеров. Обе партии отличались большим уровнем политической агрессии и были ориентированы на самые разные социальные слои населения.

Еще один вид партий-этнонационалистические. Эти национальные и религиозные партии, как считают некоторые авторы, можно было бы отнести к разряду «не настоящих», «так как всякая настоящая партия должна иметь определенную широкую программу государственной политики, что в условиях Российской империи было невозможно с точки зрения определенной национальности или религии». [1] Эти партии проводили самый настоящий террор против отдельных представителей государственной власти и против людей других национальностей.

---

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир»,2003, № 11 http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

В то же время этнонационалистические партии нельзя рассматривать как чисто криминальные формирования, созданные для решения антигосударственных задач. В основе террора национальных партий лежали объединяющие и целеформирующие идеи, достижение которых было нереально в условиях существующего политического режима. Данные партии на практике пытались доказать пригодность тех средств, которые они употребляли для своей цели. Системой последовательного террора, неумолимо карающего представителей власти за каждое насилие над свободой, они добивались окончательной его дезорганизации и ослабления, стремились заставить власть ответить на террористические акты волной репрессий и тем самым спровоцировать массовые недовольства, выступления против властей, способные привести к масштабному социальному взрыву. В то же время террор являлся своеобразной формой «диалога» с властью - угрозы новых покушений должны были заставить власть изменить политику.[1] По сути дела, выбирая метод террора, эти партии изымали определенную часть населения, своих членов и сторонников из правового поля государства и требовали от них поступать в соответствии не с государственными нормами, а с партийными задачами. Данные партии имели сложный тип организации: генерирующие структуры, вырабатывающие террористические идеи, и исполнительные структуры, куда входили террористические формиро-

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир», 2003, № 11 http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

вания – боевые группы и организации и т.д., действовавшие в условиях конспирации. Тайна должна была обеспечить неуязвимость террористов и бессилие могущественной государственной машины. Поскольку борьба за справедливость посредством политических убийств требовала определенного нравственного оправдания, то практически все эти партии сразу же начинали выпускать печатную продукцию, в которых не только формулировались «благие общенародные цели», но и указывалось, кто мешает достичь их мирным путем. Тем самым в воззваниях, прокламациях, выпускаемых партиями до и после совершения террористического акта, формировался «образ врага», то есть объект террора, подлежащий уничтожению, а само действие получало дополнительное оправдание при помощи моральных и этических аргументов, что в конечном счете освобождало исполнителей от чувства вины[1].

Именно к этому второму типу национальных партий можно отнести армянские партии, подобные «Дашнакцутюн», «Гнчак». Агрессивный террор занимал важнейшее, можно сказать, ключевое место в программе этих партий, являясь универсальным методом их деятельности. В общем, цели, оправдывающие террор как метод борьбы у армянских партий, имели ряд сходных моментов. Так, в программе партии «Гнчак» говорится: «Цель террора защитить народ от притеснений, поднять его дух, революционный

---

[1] Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир», 2003, № 11 http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html

настрой, направить его на борьбу против правительства, внушив тем самым веру в успех дела, подорвать мощь и авторитет правительства, внушить ему страх» [1]. На созванном в начале 1907 года в Вене IV съезде «Дашнакцутюна», была принята программа партии, названная «Программа-минимум о армянской революционной и социалистической партии «Дашнакцутюна». В преамбуле программы говорилось, что «армянская революционная федерация, как партия революционная и социалистическая, ставит своей целью защиту экономических, политических и национальных интересов армянских трудящихся масс, имея в виду заменить монархию народоправствием, а капитализм – социализацией орудий и средств производства»[2]. В разделе «Террор» говорилось, что террор может быть: а) политическим; б) организационным (присвоения оружия и денег, предательство, измена и убийство товарища) [3]. В отличие от организационного террора, в разделе не давалось определения для политического террора. Однако на практике дашнаки относили к политическому террору убийства, погромы и экспроприации в отношении властей, представителей других национальностей, лиц, не проявивших достаточной лояльности к «Дашнакцутюну» и т.д. Что касается «Дифаи», то она ставила главной целью просвещение народа и его защиту, и для обеспечения последней, допускался террор для защиты от террора. В одном из воззваний

---

[1] Наджафов Б. Лицо врага, ч.1, с.50-51
[2] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.27
[3] Дашнаки (Из материалов департамента полиции), с.38

партии «Дифаи» говорилось: «Для устранения беззаконий, чинимых «правительственными мужами под страхом армянских бомб партия «Дифаи» будет действовать против них бомбами и кинжалами» [1]. Как бы подтверждением этих положений явилась символика партии, изображенная на ее печати в виде двух скрещенных мечей с полумесяцем и звездой над ними (по некоторым данным она являлась родовым гербом Рафибековых. - Автор).

Вместе с тем в программе подчеркивалось, что «Дифаи» не является организацией, покушающейся на права какого-либо народа, чего не скажешь о «Дашнакцутюн». Как видно из полицейских рапортов и донесений различных должностных лиц царской администрации, несмотря на многочисленные антиармянские декларации дифаистов, не было отмечено ни одного случая участия партии в массовых насилиях над армянским населением (в отличие от «Дашнакцутюн», руки которой были обагрены кровью тысяч азербайджанцев. - Автор). Целью «Дифаи» было ограждение национальной самобытности мусульман от русификации и армянского влияния, достижение благоденствия народов Кавказа и установление истинного братства между ними. «Дифаи» признавала даже возможность работать совместно с «Дашнакцутюн», «протянуть ей руку солидарности, если последняя, искренне протянув нам руку, объявит свою программу, и она окажется согласной с благоденствием Кавказских народностей. Если же дашнаки

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.44

будут продолжать действовать по-старому, изменнически нападая на мусульман, то подвергнутся беспощадному ответному удару, и весь Кавказ превратится в нескончаемую кровавую арену, т.к. партия «Дифаи» не допустит, чтобы армяне на развалинах и пепелищах нашей нации создавали собственное благосостояние».[1] По замечанию Т.Свентоховского, «рука, протянутая партией «Дифаи» армянам над головами рассвирепевших банд, была не чем иным, как проявлением высшего гуманизма азербайджанской интеллигенции. К сожалению, этот призыв не был услышан лидерами «Дашнакцутюна» [2].

Основными виновниками происходящего дифаисты считали власти. Для совершения террористических актов из боевых организаций «Дифаи» подбиралась особая группа бойцов, организовывавшая и приводившая в исполнение то или иное решение партии. Эта группа предварительно приводилась к особой присяге: «Попутно с …общей присягой, - писал в своем рапорте Джеванширский уездный начальник, - агенты партии в каждом селении избирают 2-3 лиц и приводят к особой присяге;…нужно думать, что их зачисляют в члены партии и на местах своего жительства будут являться исполнителями, как террористических актов, так и других распоряжений партии»[3].

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18,л.37,42

[2] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе; http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm;

[3]Документы по русской политике в Закавказье, с.8

Наиболее крупными политическими терактами, совершенными дифаистами с 1906 по 1908 гг. и имевшими большой резонанс, были покушение на генерала-губернатора Голощапова и убийство правителя его канцелярии во время шушинских событий Клещинского.

Как видно из доклада начальника Тифлисского Губернского Жандармского управления от 21 октября 1909 года Башинского причиной недовольствия Голощаповым было связано с его антимусульманскими действиями во время армяно-азербайджанских столкновений в 1905-1906 гг. Башинский пишет: «На собрании, созванном в августе 1906 года в Шуше прибывшим сюда из Баку Ахмед беком Агаевым, его участники в весьма возбужденном состоянии говорили речи политического характера, призывающие мусульман против правительства и властей. Агаев, доктор Керим бек Мехмандаров и другие говорили, что мусульмане до сего времени были преданы русскому правительству, которое их отблагодарило тем, что генерал Голощапов в союзе с армянскими хумбами пошел против татар, разрушил их дома, тысячи мусульман остались голодными и проч. На этом собрании было постановлено выразить недовольство и полное негодование за действия генерала Голощапова и просить наместника об отозвании его. Вскоре после этого в Шуше появились воззвания против Голощапова»[1]. Таким образом, царская администрация была заранее предупреждена о недовольствие мусульман в

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.164

отношении В.Н.Голощапова, однако не предприняла необходимых действий. С этого момента начинается тщательная подготовка покушения на генерал-губернатора.

О подготовке и проведении теракта мы узнаем из признаний одного из организаторов его, позже арестованного и содержащегося в Шушинской уездной тюрьме Самеда Мешади Хасан оглы. Данное признание было сделано им на допросе 19 августа 1909 года и нашло отражение в докладе штабс-ротмистра Руденко начальнику Тифлиского Губернского Жандармского управления. Как видно из признаний Самеда Мешади Хасан оглы, решение о проведении теракта было принято осенью 1906 года на одном из собраний партии «Дифаи», которое проходило в доме жителя гор. Шуши Мухтара Гайтарана. На собрании присутствовали Мешади Селим Ага-оглы, Принц Кейгубат Мирза, Хасан Гара Шариф оглы, Джахангир –Хан, Пашабек, помощник пристава татарской части гор. Шуши и Мешади Шамир Гафнии Рагим оглы. На собрании было принято решение с помощью жителя селения Гюлаблы Мурсала Рза-оглы найти человека, который бы взял на себя исполнение теракта против Голощапова. Такой человек был найден. Им стал житель села Гюлаблы Гюси Али оглы, которому объяснили, что генерал Голощапов принес много зла татарам, и долг каждого их соотечественника отомстить за смерть братьев. [1] Ему было выдано оружие – пистолет Смит-Весон и 300 рублей на

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с 280

расходы для поездки в Тифлис. После приезда в Тифлис Гюси Али поселился в гостинице «Бакинские номера» на Шайтанбазаре и в течение двух месяцев вел наблюдение за генералом Голощаповым. 8 ноября 1906 г. В.Н.Голощапов был смертельно ранен в фаэтоне двумя выстрелами. После совершения теракта Гюси Али вынужден был скрываться [1]. Вскоре после этого «Дифаи» разослала прокламации со своей печатью в несколько газетных редакций, в которых взяла на себя ответственность за это покушение. [2]

В прокламации, адресованной кавказским мусульманам, говорилось: «Генерал Голощапов, раненный двумя пулями, позорно кончил столь позорную и столь ненавистную для вас жизнь. Осужденный партией «Дифаи» на смерть за содеянные им злодеяния в Карабахе, он, наконец, выпил заслуженную чашу. Это первое выступление «Дифаи» на путь защиты чести и достоинства мусульман Кавказа и первый акт мщения накопившегося народного гнева. Теперь слезы тысяч безутешных матерей и сестер осушатся. Теперь тысячи жителей разоренных в Зангезурском, Шушинском, Джебраильском и Джеванширском уездах, бродящих по белу свету без приюта и крова, найдут хоть какое-то вдохновение». Прокламация кончалась словами: «Да здравствует «Дифаи». В данной прокламации «Дифаи также были определены круг лиц, которых партия также приговорила к смерти за их преступления перед мусульманским населением [3]. Возглавлял

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.19, л.43-44
[2] «Баку», 1906, 21-22 ноября.
[3] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.43

этот список бывший управляющий канцелярии В.Н.Голощапова - Клещинский, которого приговорил к смерти Шушинский комитет, а исполнение теракта было возложено на Елизаветпольский комитет, возглавляемый А.М.Пишнамаззаде. Об этом сообщил в своих показаниях помощнику начальника Тифлис ко-го губернского жандармского управления в Елизавет-польской губернии ротмистру Корнилову пристав 2-го участка Джеванширского уезда Исмаил бек Каграманбеков.[1] В то время Клещинский уже был членом Елизаветпольского Губернского по поселянским делам присутствия. 25 апреля 1907 г. приговор был приведен в исполнение неким Сеидом Мири, состоявшим в родстве с членом партии Г.М.Гамзаевым[2]. В воспоминаниях Г.Шейхзаманлы (Н.Кейкуруна) говорится о том, что эти два убийства потрясли российскую администрацию и «заставили ее быть более благоразумной». Несмотря на многочис-ленные обыски, и даже выделения вознаграждения в размере 50000 золотых монет тому, кто выдаст власти хоть одного члена партии «Дифаи», полиции тогда так и не удалось обнаружить членов «Дифаи». Однако среди членов «Дифаи» были те, кто работал в органах царской администрации. Одним из них был некто Садреддин, работавший секретарем и переводчиком в полиции. Именно благодаря ему было получено сообщение, что человек по имени Молла Хады часто посещает полицию. В результате проведенного

---

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.155-162; Ахмедов А.Азербайджанские тюрки в революции 1905 г с. 282

[2] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.156

расследования было установлено, что Молла Хады являлся полицейским осведомителем. Это вынудило партию на некоторое время приостановить свою деятельность, а Молла Хады был приговорен к смерти[1].

В декабре 1906 года дифаистами был убит подполковник Энгель, бывший Нахчыванский уездный начальник. Во время армяно-азербайджанских столкновений в Нахчывани в 1906 г. Энгель открыто с помощью войск принимал участие в разграблении азербайджанских селений. Как пишет Ордубади, полицмейстер Энгель подстрекал добровольно воюющих молодых людей к кровопролитию и грабежу[2]. Жертвами преступлений Энгеля в Нахчыване стали полностью уничтоженная одна семья, сожженное армянами и казаками селение Джахри. 11 июля 1907 г. на станции Евлах был убит жандарм Жуков, который, способствуя за приличное вознаграждение провозу и торговле оружием, в то же время устанавливал личности провозителей и доносил на них начальству. Эти акции призваны были сдержать агрессивные нападки на азербайджанские города и поселения с целью вытеснения коренного этноса со своих исконных земель.

Кроме этого, жертвами «Дифаи» становились также лица, которых партия обвиняла в измене своему народу, в действиях, наносящих вред мусульманам. Согласно программе партии, тяжелая участь ожидала «господ, которые считали себя мусульманскими

---

[1] Şeyxzamanlı N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari, s.31
[2] Ordubadi M.S. Qanlı illər, s.20

руководителями, а в сущности работали для гибели народа. Меч партии неукоснительно будет висеть над их преступными головами и жестокое мщение ждать их за все содеянное» [1] В городе Шуше, в ночь с 1-го на 2 мая 1907 года были убиты постановлением Шушинского комитета «Дифаи» шушинцы Мухтар Кербалай Джабар оглы и его сын Рагим Мухтар оглы , которых обвинили в шпионаже в пользу армян. Как сообщает помощник начальника Тифлисского губернского жандармского управления в Елизаветпольской губернии 14 декабря 1903 года, «Мухтар Джабар оглы пользовался очень плохой репутацией и все деятели, как города Шуши, так и уезда его знают по имени «Подлог-Мухтар».[2]

Из донесения унтер-офицера С.Каченовского, основанного на донесениях пристава первого полицейского участка Гришина и допроса свидетелей было установлено, что в 1906 году по распоряжению руководителя комитета «Дифаи» в селении Малыбейли Ашрафа Мешади Молла Имран оглы за предательство в пользу армян был убит стражник поста в Ханкенди Шахмарданов.[3] После каждого террористического акта «Дифаи» выпускались воззвания, в которых объяснялась причина, побудившая дифаистов совершить данный акт в отношении названных лиц, и каждое из этих воззваний заканчивалось предупреждением о том, что такая же участь ждет всех врагов мусульманства и

---

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.18, л.42

[2] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г.,с. 284: ГИААР: ф.524, оп.1, д.16, л.46-46 (об)

[3] ГИААР: ф.524 оп.1, д. 35, л.16-17

изменников среди самих мусульман.

Разрастание деятельности «Дифаи» привело к тому, что партия начала активно интересоваться процессами, происходящими в мире и не всегда оставалась в роли пассивного наблюдателя. Как следует из документов правоохранительных органов, партия оказывала поддержку движению Саттархана в Иране, а также младотуркам в Турции. Так, в анонимном донесении, поступившем 3 марта 1908 года на имя Елизаветпольского губернатора от т.н. почетных лиц г. Елизаветполя отмечалось: «Комитет по имени «Дифаи» ставит причиной, что вскоре будет война с Турцией и собираем деньги для покупки ружья и патрон. Для этого они собирались в доме Рафибекова, где составляли списки кто сколько должен внести и нам назначили капитал на сумму 50000 рублей, а мы уже не могли и начали просить у Вас помощи». Авторами письма приводятся также имена всего состава членов Елизаветпольского центрального комитета «Дифаи» во главе с Алекпер беком Рафибековым[1]. В тот же день исправляющий делами Елизаветпольского губернатора Г.Ковалев направил совершенно секретный циркуляр начальнику полиции Елизаветпольской губернии, в котором предупреждал: «По имеющимся у меня сведениям члены мусульманской партии «Дифаи» в настоящее время ведут в губернии усиленную агитацию явно турецкофильскую и своей преступной деятельностью создают среди местного населения крайне тревожное

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д.19, л.2

настроение. За последнее время эта агитация приняла особенно широкие размеры, что я приписываю полной бездеятельности чинов уездной полиции, которая, не взирая на инструкции неоднократно мною направленные по поводу этой партии, допустило столь сильное развитие деятельности пропагандистов партии и влияние их на население. Ввиду изложенного предлагаю начальникам полиции вверенной мне губернии принять все меры к недопущению появления в вверенных им уездах указанных выше агитаторов, о чем немедленно сделать соответствующие внушения подведомственным им чинам полиции, в случае обнаружения задержать их и подвергнуть тюремному заключению»[1]. Однако 24 июня 1908 года поступило новое донесение от т.н. почетных лиц г. Елизаветполя жандармскому ротмистру Грекову: «Собрано денег 15 тысяч рублей, в пользу комитета, для покупки ружей и патронов, и комитет ещё требует от нас 5 тысяч рублей, но мы отказываемся …до каких пор мы будем платить деньги…надеемся, что ваше превосходительство не оставит нашу просьбу без действия и сжалитесь над нами…мы уже устали платить».[2] Документы свидетельствуют, что часть денежных сборов, производимых дифаистами, отсылалась в Иран и Турцию в помощь «бунтовщикам».[3] Только из одного пригорода Шуши – Чухурмагла, дифаистами Мешади Алескером Аббас оглы и Бахадуром Керим

[1] ГИААР: ф.524, оп.1, д. 17, л.2
[2] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с.292 - 293
[3] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, л.165

оглы было собрано с жителей 3000 рублей, на которые были куплены ружья, патроны, револьверы, подготовлены люди и отправлены на помощь Саттархану в Южный Азербайджан.[1]

Перечисленные выше из полицейских материалов и докладов чиновников факты, которые приписывались дифаистам, являлись характерными для деятельности многих партий в период революционных событий начала XX века в Российской империи. Как известно из истории Российской империи в этом значительно преуспели большевики. Если в одних случаях подобными радикальными методами решались финансовые проблемы партий, то в других это было связано с появлением внутрипартийных криминальных групп, конечные цели которых ограничивались решением не столько программных партийных установок, а сколько своих меркантильно-корыстных задач. Подобные группы, как правило, не бросали сознательного вызова государству или государственному строю как таковому, а партийная принадлежность для них являлась удобным прикрытием для реализации собственных целей. В случае с «Дифаи», как видно из документов, отдельные члены этой партии также обвинялись в подобных уголовных преступлениях. Эти обвинения основывались на телеграммах-жалобах лиц, ставших жертвами данных преступлений. Однако, если учесть, что подобные преступления часто совершались из корыстных целей, или же являлись просто способом сведения личных

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с. 293 - 294

счетов, то становится ясно, что нельзя было приписывать эти преступления всей партии. С другой стороны, как видно из докладов официальных лиц, учитывая активную деятельность партии в этот период, власти для ликвидации «Дифаи» старались придать данным уголовным преступлениям прежде всего политический характер.

К 1908 г. деятельность «Дифаи» приобрела такой размах, что это грозило самому существованию царских властей в уездах Азербайджана. Против членов партии начались репрессии. Указом от 4 марта 1908 г. Кавказский наместник предписал предпринять ликвидацию партии «Дифаи».[1] В ответном послании Елизаветпольский генерал-губернатор Г.Ковалев писал, что окончательная ликвидация партии будет произведена в течение марта месяца текущего года. Но для осуществления этих планов губернатор предлагал, прежде всего, ликвидировать Центральный комитет партии в Баку, который в случае частичной ликвидации партии только вверенной ему Елизаветпольской губернии, постарается восстановить прекратившие свои функции отделения партии. Поэтому губернатор просил разрешения «в целях окончательного прекращения существования партии «Дифаи» выдворить из пределов Закавказского края состав Бакинского Центрального Комитета во главе с председателем его, Ахмед беком Агаевым».[2] Репрессиям подвергся в основном А.Агаев, были закрыты его газеты,

---

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с .290

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.43; ГИААР: Ф.524,оп.1,д.15, л.40-41

установлена слежка за ним. После очередного провокационного инцидента в артистическом клубе Баку, грозившего ему арестом, А.Агаев эмигрировал в Турцию. После его отъезда деятельность партии заметно пошла на спад.

Массовым арестам подверглись члены «Карабахского Меджлиса Единения». 23-24 марта 1908 года в Шушинскую тюрьму были заключены Г.Муншиев, А.Азимов, Мешади Ш.Гаджиев, З.Ахвердов, Х.Кулиев, К.Кязимбеков, М.Д.Мухтаров и др. Все они были приговорены к высылке в Астраханскую губернию, а Мухтаров как персидско-подданный – выслан в Персию.[1] Высылка в Астрахань затем была заменена новым временным генерал-губернатором Елизаветполя Флейшером подпиской о невыезде и внесением залога по 3000 рублей.[2]

В мае 1909 года прошло судебное разбирательство по делу членов «Карабахского Меджлиса Единения», где в качестве обвиняемых проходили члены Шушинского отделения «Дифаи» Мешади Шамиль Гаджиев, Афросаиб Азимов, Кербалаи Усуб Мирсиабов, Ирзабек Ирзабеков и Мамед Исмаил оглы, члены Агдамского отделения Гаджи Мириш Мир Багиров, Мирза Давуд Агамирзазаде, Бахишбек Кязумбеков, Гаджи Джумшуд Гаджи Джафар Кули оглы, Зульфигар бек Абдулла бек оглы Ахвердов и Мухтар Кербалаи Мамед оглы. Перечисленные лица обвинялись в том, что «участвовали в преступном сообществе имено-

---

[1] Документы по русской политике в Закавказье, с. 44,46; ГИААР: Ф.524,оп.1,д.15, л.42-43

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с. 45.

вавшем себя мусульманской партией «Дифаи» и «Карабахским Меджлисом Единения», поставившей целью своей деятельности возбуждение мусульманской части населения Закавказья к неповиновению закону и распоряжениям властей, а её члены разъезжали по окрестным селениям, облагая население денежным сбором на партийные нужды и вооружение, исполняли от имени партии административные и судебные обязанности, разрешая тяжбы и споры среди населения». В результате 15 мая 1909 года Елизаветпольский окружной суд выносит приговор по делу членов «Карабахского Меджлиса единения», по которому проходили 11 человек. Постановлением суда 8 из них были осуждены к заключению сроком от 8 месяцев до 2 лет, а 3 человека были судом оправданы по недоказанности обвинения[1].

Вслед за «Карабахским Меджлисом Единения» разгрому подвергся и Елизаветпольский комитет партии. Некоторое замедление в принятии репрессивных мер против дифаистов объяснялось у жандармских властей особыми соображениями. Так, донося 14 марта 1908 года в особый отдел полицейской части при канцелярии Кавказского наместника, Елизаветпольский губернатор Г.Ковалев приводит следующие объяснения причин, побудившие бывшего Елизаветпольского генерал-губернатора, генерал-майора Вольского, отложить в 1907 году ликвидацию елизаветпольского отделения «Дифаи»: «Последний (генерал Вольский. - Автор), предполагая в то время

[1] ГАППОДАР: Ф.276, оп. 8, д.217, л. 22-25

(т.е. в 1907 г. - Автор) произвести ликвидацию армянской революционной партии «Дашнакцутюн», признал необходимым отложить арест членов партии «Дифаи» на неопределенное время, из опасения, чтобы одновременный арест членов этих двух революционных организаций не вызвал бы сплоченную оппозиционную деятельность их против правительства».[1]

К ликвидации организации «Дифаи» в Елизаветполе приступили в июне 1908 года. В ночь на 24 июня 1908 г. в Елизаветполе были произведены повальные обыски. При обысках у М.М.Пишнамаззаде, А.Рафибекова, А.Хасмамедова, М.Г. Рафиева, Г.Усуббекова было обнаружено значительное количество революционной литературы как русской, так и на французском и турецком языках.[2] В доме у А.Хасмамедова была найдена брошюра видного младотурецкого лидера доктора Абдуллаха Джевдета под названием «Воззвание к мусульманам Кавказа», опубликованная в Женеве в 1905 г. Брошюра призывает прекратить армяно-азербайджанские столкновения и направить все свои усилия против главных тиранов – русского царя и турецкого султана: «Благодаря стараниям царя, руководствующегося принципом «Хочешь повелевать - разъединяй!», в будущем вы еще больше будете побиты, тем более, что эти старания встречают полное сочувствие со стороны другого тирана Абдул-Гамида».[3] Как видно из этих документов, младотурки стремились организовать широкий фронт борьбы с

[1] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с. 289
[2] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, лл. 79, 87
[3] Там же, л.159 об.

султанской властью, пытаясь создать себе опору как внутри страны, так и среди национально-революционных организаций Российской империи, наиболее подходящей из которых оказалась «Дифаи». Интересно отметить, что брошюра была выслана из Женевы «хорошо грамотному мусульманину» членом «Дашнакцутюн» Леоном Мнацакановым, что дает основание предполагать, что дашнаки играли активную роль в распространении младотурецкой пропагандистской литературы. Среди литературы, обнаруженной у А. Хасмамедова значительное место занимают работы социал-демократической направленности П.Лафарга, Геда, К.Каутского и др., [1] что доказывает предположения царских чиновников о том, что партия «Дифаи» по своей политической окраске была демократической, исповедовала социально-демократические идеи на национальной почве и стремилась под своим флагом объединить все демократические слои населения [2]. В доме у М.Ахундова, Г.Усуббекова, М.Исмаилзаде также было обнаружено большое количество нелегальной литературы и оружия. Они были заключены в тюрьму, откуда освобождены «под гласное наблюдение полиции 4 августа 1909 года».[3]

Надо сказать, что правительственные органы довольно осторожно относились к вопросу об аресте членов партии «Дифаи». Так, в телеграмме от 10 января 1909 года временно исполняющего обязанности

---

[1] ГИААР: ф.62. оп.1, д.59, л.100-104

[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.12,19

[3] Багирова И.Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, с.187

Елизаветпольского генерал-губернатора полковника Клементова помощнику начальника Тифлиского губернского жандармского управления отмечалось: «Безрезультатные массовые обыски и недостаточно обоснованные аресты, особенно лиц, занимающих среди местного населения выдающееся положение, по моему убеждению терроризирует население и не только не способствует поднятию престижа власти и не служит средством к поддержанию государственного порядка и безопасности, но выставляет эту власть в глазах населения как бессильной и совершенно неосведомленной в положении дел». В данной телеграмме выражалось также отношение к доносам от представителей местного населения, которые расценивались лишь как результат личных враждебных отношений. [1] Поэтому правоохранительные органы следили за деятельностью партии через своих тайных агентов, сведения которых тщательно проверялись [2].

Исполняющий обязанности начальника Тифлисского Губернского Жандармского Управления подполковник Башинский в своем рапорте предлагал весь руководящий состав Елизаветпольского комитета (10 человек) подвергнуть административной высылке под гласный надзор полиции. Однако высланы были лишь двое: М.Ахундов, – в Самарканд, и Г.Усуббеков – в Бахчисарай, где они провели 5 лет, вернувшись на родину в 1914 г. после амнистии согласно царскому указу от 21 февраля 1913 г., проведенной по случаю

[1] ГИААР: ф.62, оп.1, д.59, л.91-91 (об)
[2] Документы по русской политике в Закавказье, с.10

трехсотлетия правления дома Романовых. [1] Репрессии фактически обезглавили партию. Но, судя по отдельным разрозненным документам и свидетельствам, ее деятельность, хоть и пассивно, продолжалась. В письме бардинского помещика Исмаил бека Тагибекова ротмистру Корнилову от 8 апреля 1910 г. отмечается, что «благодаря усилиям полковника Гамкрелпдзе в этом году задержаны правительственные враги, члены Бардинского комитета «Дифаи». [2] В 1912 г. были предприняты попытки воссоздания «Дифаи», а также возобновления пропагандистской деятельности карабахских активистов. В Шуше в связи с этим был задержан Худуш Кулиев, секретарь «Карабахского меджлиса». [3] По подозрению в принадлежности к партии были задержаны жители Елизаветполя Муса Багир оглы, Баба Аллахверди оглы, житель Шуши Илдырымбек Шарифбеков. [4] Тогда же у Закавказского шейхуль-ислама А.М.Пишнамаз-заде 21 мая 1912 г. в Нухе было найдено 11 брошюр и 17 листовок на азербайджанском языке. [5] Кроме этого, в одной из прокламаций на тюркском языке в августе 1912 года обнаруженной в Нухе местной полицией, говорилось: «После того, как для сохранения доброго имени ислама и нации на некоторое время мы были вынуждены прекратить свою деятельность, но теперь мы, вследствие собранных нами сведений, опять

---

[1] ГИААР: ф.62. оп.1. д.59. л.163 об.
[2] Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., с.294
[3] ГИААР: ф.62, оп.1, д.70, л.25.
[4] Там же, лл.30, 32, 33.
[5] Там же, л. 162.

приступаем к исполнению своего священного долга и будем действовать по прежней программе. Тщательно проверив слухи о тех лицах, кои служат причиной некоторых разногласий, возникших в Нухе и некоторых других пунктах Кавказа, и убедившись в их виновности, мы будем действовать по отношению к ним согласно правилам человеческого достоинства, дабы после сего низкие люди не осмеливались для осуществления своих желаний, затрагивать честь представителей нации». [1] Листовки на азербайджанском языке раздавались в апреле 1912 г. и в Арешском уезде.[2] Но развернуть свою работу в первоначальном масштабе дифаистам так и не удалось. Полиция на этот раз была более бдительна и арестовывала их при малейшем подозрении, грозя высылкой за пределы Кавказа.[3]. В историографии нет единого мнения по вопросу о точной дате прекращения деятельности «Дифаи». М. Б.Мамедзаде и Г.Байкара отмечают, что партия «Дифаи» прекратила свое существование в 1908 г., а Х.Мамедов считает что партия прекратила деятельность в 1909 году. Многие из дифаистов вошли впоследствии в образовавшуюся в 1911 году партию «Мусават».

В отдельных работах приводятся факты, позволяющие делать вывод о существовании «Дифаи» в годы I мировой войны и даже после февральской революции 1917 года. Так, Т.Свентоховский приводит данные из турецких источников о том, что уполномоченный от

---

[1] ГИААР: Ф.524, оп.1, д.26, л. 26
[2] ГИААР: Ф.62, оп.1, д.70, л. 179.
[3] Там же, л.26.

бывших дифаистов Аслан-Хан Хойский, племянник Фатали-Хана Хойского, во время боевых действий на Кавказском фронте перешел границу и в феврале 1915 г. прибыл в штаб Энвера—Паши в Эрзеруме. Целью визита было получение гарантий от турецких и немецких представителей о создании независимой как от России, так и от Турции республики, в которую войдут Бакинская, Елизаветпольская и Иреванская губернии, а также Дагестан и район Терека. [1]

Н.Шейхзаманлы в своих воспоминаниях пишет: «В 1917 году после свержения царизма и распада Российской империи было создано Временное правительство во главе с Керенским. После ликвидации должности губернатора была введена должность областного комиссара. В это время на эту должность был назначен Халил бек Хасмамедов. Был создан Исполнительный Комитет, куда должны были войти по одному представителю от общественных организаций и партий. Был поднят вопрос об избрании в члены Исполнительного Комитета представителя от партии «Дифаи». После обсуждения этого вопроса на заседании Исполнительного Комитета протокол заседания был направлен Керенскому. Через неделю от Керенского поступила ответная телеграмма с запросом о партии «Дифаи». Вскоре ответ был отправлен. Мы чувствовали необходимость вновь начать свою деятельность. Первым шагом на этом пути стало создание вооруженных отрядов из

---

[1] Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. Формирование национального самосознания в мусульманском обществе. http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm

молодежи в каждом квартале города Гянджи. Во главе этих отрядов стояли офицеры, проводившие военные учения. За два месяца благодаря помощи военных частей «Дифаи» Национальному Комитету Гянджи удалось разоружить дислоцированные в городе 218 и 219 русские полки, которые вскоре покинули город [1]. В газете «Ачыг сез» в номере от 13 октября 1917 года появилось сообщение о том, что на совещании азербайджанских политических партий в Гяндже члены «Ниджат» и «Дифаи» вступили в ряды «Мусавата», так как программы этих партий сходны [2]. Наконец, М.Б. Мамедзаде отмечает, что члены «Дифаи» позже составили основу национальной армии АДР.[3]

---

[1] Şeyxzamanlı N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari, s.42 -44
[2] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 cilddə. 1 cild. Bakı: 2004, s.307
[3] Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, s.94

Заключение

На рубеже XIX-XX веков происходит существенный рост национального движения в Северном Азербайджане. Выразителями национальных интересов азербайджанского народа стали национальные партии. Их национальный «характер» проявлялся в том, что идея национального возрождения играла важнейшую, если не определяющую, роль в становлении этих партий. Важнейшей закономерностью возникновения национальных партий на Южном Кавказе и, прежде всего в Северном Азербайджане, было то, что в данных регионах освободительное движение имело давние традиции. Важнейшим катализатором для возникновения национальных партий в Азербайджане было сильное влияние идей тюркского единства, просветительских идей, осознание своих политических интересов передовыми элементами общества, политика разжигания межнациональных столкновений армянскими националистами. Опыт создания национальных политических партий в Азербайджане в начале XX века показывает, что они создавались представителями интеллигенции и буржуазии, людьми образованными и способными к выражению национальных чувств и идей. Анализ количества и «качества» партий в Азербайджане в начале XX века показывает, что далеко не все из них были партиями или течениями, соответствующими этим понятиям, т.е. имеющими свою программу, разветвленную сеть в регионах

Северного Азербайджана, печатавшими свои газеты или другие издания. Выдающаяся роль отдельных политических лидеров имела огромное значение в процессе создания данных партий. Созданные национальные партии и организации в той или иной степени аккумулировали в себе актуальный спектр требований и устремлений азербайджанского народа. В результате они, с одной стороны, расширяли свою социальную базу, но неизбежно вступали в конфликт с государством. Политика репрессий по отношению к революционному движению, в том числе к национальным партиям и организациям, которую проводило в ответ царское правительство, вызывала новые конфликты – этноса с властью и межэтнические. Однако карательные экспедиции и особые чрезвычайные меры управления хотя и подавляли на время движение, но не снимали саму проблему.

В этом отношении партия «Дифаи», несмотря на кратковременную и нелегальную деятельность, вобрала в себя все вышеприведенные признаки. С позиции сегодняшнего дня трудно дать однозначную оценку роли и места «Дифаи» в национально-освободительном движении азербайджанского народа, а также тактике и методам борьбы данной партии. В силу различных причин до нас не дошли основные архивы «Дифаи». Многие материалы в основном были уничтожены с целью сохранения жизни членов партии. И потому исследования по этой теме приходится проводить в основном по оставшимся материалам полицейских органов, которые односторонне

акцентируют внимание лишь на негативах и подходят ко всему тенденциозно. И как следствие, часто террор «Дифаи» представляется как основное оружие партии. Однако тщательное изучение деятельности этой организации убедительно демонстрирует, что «Дифаи» имела конкретные политические цели по созданию первого тюркского государства на Кавказе, делала упор на просвещение народа, развитие национальной идеи, ей не были чужды идеи социального равноправия, социал-демократии. И потому сегодня можно с уверенностью сказать, что «Дифаи» является первой национальной политической партией Азербайджана. Однако, будучи детищем своего времени, «Дифаи» вынуждена была защищаться, защищать интересы народа в то время практикующимися доступными методами. В этом плане террор, с которым пытались отождествить «Дифаи», имел место лишь как вынужденный антитеррор. Кроме того, есть причины другого характера. Во-первых, нелегальная деятельность и отсутствие возможности законного участия во власти, во-вторых, отсутствие иных способов защиты азербайджанцев от резни со стороны хорошо организованных и вооруженных армянских партий в условиях бездействия или даже покровительства им властей. С другой стороны, террор «Дифаи» имел также внутренние причины, являясь своеобразным радикальным методом для ликвидации социального неравенства внутри мусульманского общества, справедливого распределения материальных благ и решения аграрного вопроса. Партия «Дифаи» действовала по

классическому сценарию в ходе подготовки проведения различных актов, акций. До начала и после них появлялись и циркулировали разного рода пропагандистские и теоретические материалы, оправдывающие акт с точки зрения его «допустимости», «оправданности» и «политической целесообразности». В период деятельности «Дифаи» таковыми являлись прокламации, листовки, воззвания. Не являясь по сути проявлениями политического терроризма, эти акции, без сомнения на это и рассчитывали лидеры партии, создавали своеобразный морально-психологический фон, настрой в обществе. В конечном итоге, данные акты носили лишь оборонительный характер, были направлены на защиту интересов азербайджанского народа. Одно можно утверждать совершенно определенно, что созданная в качестве противника распоясавшимся дашнакским бандам, партия «Дифаи» постепенно переросла те цели и задачи, которые преследовала в начале, называя себя «Национальной боевой партией». Охватив своим влиянием большую часть населения азербайджанских уездов, «Дифаи» пыталась, и не всегда безуспешно, политически и через религию просветить массы, открыть им глаза на действительных виновников кровавого произвола — имперскую политику и террористическую деятельность армянских националистических организаций, с которыми партия боролась по-своему, не совсем парламентскими средствами, считавшимися в то время привилегией революционеров.

В официальных документах местных правоохра-

нительных органов того времени, а также в советской историографии, деятельность партии «Дифаи», как правило, характеризовалась, как панисламистская. Это был готовый общий рецепт и стандартная форма определения властями в бывшей Российской империи, когда им приходилось иметь дело с движением (национально-освободительным, революционным и т.д.) тюркско-мусульманских народов. Однако в тогдашних условиях России идеи мусульманского единства носили ярко выраженный прогрессивный характер, поскольку это движение выступало лишь за уравнение прав мусульман с гражданами других национальностей. С другой стороны, революционные события в Иране 1905-1911 гг., революция младотурков в Турции в 1908 г., привели к росту среди мусульманского населения царской России, в т.ч. азербайджанцев, сознания их общности, идей единения. Однако это единение преследовало задачу не создания единого исламского государства, а выступала под лозунгами за общественный прогресс, культурное развитие и национальное освобождение мусульман.

В силу своего кратковременного существования организационное оформление «Дифаи» не завершилось. Однако, бесспорным является вклад «Дифаи» в дело становления азербайджанского национального движения. Сами по себе армяно-азербайджанские столкновения произвели слишком серьезные изменения в настроении азербайджанского населения для того, чтобы проявившийся в них интерес к явлениям

общественной жизни мог смениться прежним безразличием и апатией. Партия «Дифаи» была порождена временем и появилась в весьма специфичной ситуации, сложившейся к началу ХХ века в истории Азербайджана, где национальной государственности - даже в номинально-усеченной форме - не существовало. Однако сегодня уже можно с уверенностью сказать, что «Дифаи» выполнила в истории Азербайджана миссию, которую без преувеличения можно назвать судьбоносной: именно партия «Дифаи» создала те структуры, которые - пусть и с натяжкой - можно было считать фундаментом азербайджанской государственности. Именно партия «Дифаи» убедительно продемонстрировала, что азербайджанский народ может сам решать свою судьбу, он имеет право себя защищать и создавать необходимые для этого структуры: и гражданские, и представительные, и, если это необходимо, вооруженно-силовые. Да, созданные ею национальные структуры в годы советского тоталитаризма не сохранились, да и не могли сохраниться. Но именно благодаря ей произошел тот самый «сдвиг» в массовом сознании людей, который сделал возможным и провозглашение АДР, и восстановление независимости Азербайджана в 1991 году. Именно партии подобные «Дифаи», представлявшие радикальное крыло в национальном движении, своей деятельностью покончили с длительной традицией пассивного подчинения азербайджанцев колониальному правлению и, самое главное, подготовили почву для создания будущих массовых азербай-

джанских политических партий. Однозначным фактом является то, что изучение истории партии актуально, прежде всего, с точки зрения демонстрации традиций борьбы за интересы азербайджанского народа и его независимости.

Сегодня благодаря усилиям общенационального лидера Гейдара Алиева не продекларировано, а действительно создано, в полном смысле этого слова, первое национальное, полноценное правовое государство, способное защищать себя и интенсивно развиваться. Гейдар Алиев как истинный патриот, руководитель, имеющий огромную политическую волю и историческое мужество, впервые на высшем государственном уровне дал историческую оценку политике геноцида и агрессии, которая вот уже 200 лет проводится против нашего народа. Исторический указ общенационального лидера «О геноциде азербайджанцев» подписанный, 10 лет назад, ознаменует начало нового наступательного этапа борьбы против армянского террора и насилия. И сегодня многогранная деятельность Президента Ильхама Алиева отчетливо демонстрирует, что позитивные процессы приняли необратимый характер. Нет сомнения в том, что лишь нынешняя власть сможет сдвинуть с мертвой точки тяжёлый и имеющий глубокие корни Карабахский вопрос. Именно эта власть создала условия для всестороннего развития экономики, демократии, плюрализма и объективного возрождения исторической памяти. За последние пять лет благодаря президенту Азербайджана И.Алиеву активно идет процесс

восстановления исторических памятников и истории в целом. Колоссальную работу в плане восстановления объективной исторической памяти проводит и руководство Фонда Гейдара Алиева. Созданные сегодняшним развитием условия и настроения стимулируют историков, патриотично настроенных людей на исследовательские и познавательные действия, которые реализуются на различных конференциях, круглых столах, беседах. Так и появилась идея подготовки данной книги, охватывающей некоторые, трагические страницы нашей истории.

Əlavələr

Приложения

ГИААР: Ф. 524, оп.1, д.18, л. 9-18

...“Дашнакцутюнъ”, членами котораго...

9.

О КАВКАЗСКОМЪ ВСЕМУСУЛЬМАНСКОМЪ СОЮЗѢ “ДИФАИ” И ПАРТИИ “МУДАФИЭ”.

Татаро-армянская распря, сдѣлавшаяся хроническимъ явленіемъ въ жизни Кавказской окраины и принявшая въ 1905 – 6 годахъ характеръ партизанской войны между двумя народностями, вызвала необходимость примѣненія серьезныхъ военныхъ силъ для ея подавленія и для безопасности нѣкоторыхъ мѣстностей и путей сообщенія, ставшихъ [illegible] для мирныхъ жителей края. Такъ напримѣръ: крупная торгово-промышленная артерія Восточнаго Кавказа Евлахъ-Шушинскій трактъ потребовалъ постояннаго циркулированія по немъ военныхъ отрядовъ для очистки отъ татарскихъ разбойничьихъ шаекъ и только такимъ путемъ поддерживалась относительная безопасность этого тракта, относительная потому, что являлась она не результатомъ умиротворенія враждующихъ національностей, а результатомъ присутствія военныхъ и полицейскихъ силъ сдерживавшихъ проявленія вспышекъ страстей той національной вражды, которая [illegible] постоянныъ явленіемъ.

До того момента, пока Кавказскіе мусульмане [illegible] себя [illegible] убѣжденіемъ, что они въ своихъ кровавыхъ столкновеніяхъ съ армянами какъ бы представляются лойяльнымъ элементомъ противъ революціонно настроенныхъ армянскихъ массъ и пока такое убѣжденіе поддерживалось въ этой народности Кавказской администраціей, она дѣйствительно было лойяльно по существу. Но когда вожди движенія убѣдились, что ни центральное правительство, ни его представители на Кавказѣ не склонны болѣе поддерживать такое заблужденіе, считая всякое насиліе равно преступнымъ съ точки зрѣнія охраненія общественной безопасности и порядка въ краѣ, они тотчасъ же перемѣнили фронтъ и начавъ съ обвиненія мѣстной администраціи въ армянофильствѣ, къ чему, къ сожалѣнію, имѣлись данныя, они забыли о своей лойяльности и выступили съ приглашеніемъ мусульманскаго населенія дѣйствовать противъ администраціи даже путемъ террора.

Кромѣ того, результатомъ армяно-татарскихъ столкновеній 1905 – 6 годовъ явилось сознаніе мусульманъ, что борьба съ превосходно организованнымъ противникомъ, ~~всегда~~ всегда закончится въ пользу послѣдняго. Въ данномъ случае армяне ~~организованные~~ сорганизовавшиеся

ціонный федеративный союзъ "Дашнакцутюнъ", членами котораго состоятъ почти всѣ, за малымъ исключеніемъ, армяне, безъ различія возраста и общественнаго положенія, въ борьбѣ съ мусульманами доказали всю силу своей организаціи, располагавшей значительными матеріальными средствами, оружіемъ, хорошо обученными и снаряженными "зинворами", а черезъ своихъ членовъ изъ высшаго общества и администраціи, оказывавшіе давленіе на распоряженія правительственныхъ властей при подавленіи столкновеній между татарами и армянами, причемъ распоряженія эти, въ большинствѣ случаевъ, клонились въ пользу армянъ и въ защиту ихъ интересовъ.

На этой почвѣ, подъ вліяніемъ пропаганды и агитаціи нѣкоторыхъ мусульманъ, въ теченіи августа и сентября мѣсяцевъ 1906 г. въ Бакинской и Елисаветпольской губерніяхъ организовалась новая мусульманская партія, присвоившая себѣ наименованіе "Кавказскаго всемусульманскаго союза "Дфай", что въ переводѣ на русскій языкъ означаетъ: "Оборона", цѣль которой, объявленная ими въ выпущенныхъ въ октябрѣ того же года воззваніяхъ /Приложеніе № I/ заключается въ огражденіи національной самобытности мусульманъ отъ русификаціи и армянскаго вліянія. Обвиняя высшую Кавказскую администрацію въ попустительствѣ армянскому "Дашнакцутюну", воззваніе отъ имени "тысячъ молодыхъ людей Сѣвернаго Кавказа и Дагестана, поклявшихся передъ кораномъ создать партію "Дфай" - угрожаетъ терроромъ представителямъ администраціи и объявляетъ организацію правильныхъ военно-боевыхъ отрядовъ для борьбы съ отрядами дашнакистовъ, причемъ "Дфай" выражаетъ готовность дѣйствовать солидарно съ послѣдними, если дашнакисты открыто заявятъ имъ о своихъ цѣляхъ, ознакомятъ съ программой своихъ дѣйствій и не станутъ посягать на самостоятельность отдѣльныхъ кавказскихъ народностей. Въ противномъ случаѣ борьба будетъ продолжаться и "Дфай" не допуститъ ихъ на развалинахъ и пепелищахъ своей родины создать собственное /армянъ/ благосостояніе."

Средствами борьбы для достиженія своихъ цѣлей "Дфай" избираетъ просвѣщеніе и силу.

Подъ первымъ подразумѣвается устройство школъ, а подъ вторымъ терроръ и, какъ сказано выше, военно-боевая организація партіи.

II.

Террористическая деятельность партіи не замедлила сказаться. 8 ноября 1906 г. въ гор. Тифлисѣ было совершено покушеніе на убійство Генерала Голощапова, занимавшаго во время армяно-татарскихъ столкновеній постъ Генералъ-Губернатора въ г. Шушѣ - центрѣ татарскаго населенія; объ этомъ актѣ партіей "Дфай" было выпущено воззваніе /приложеніе № 2/, въ которомъ сообщалось, что "Генералъ-Голощапова приговоренъ къ смерти партіей "Дфай" за содѣянныя имъ злодѣянія въ Карабагѣ". Въ томъ же воззваніи перечисляются по фамиліямъ тѣ лица, которыхъ ожидаетъ та же участь. Угроза эта вскорѣ была приведена въ исполненіе: въ декабрѣ было совершено покушеніе на жизнь подполковника Энкеля и 25 апрѣля 1907 г. въ гор. Елисаветполѣ былъ убитъ Статскій Совѣтникъ Клепинскій, бывшій управляющій канцеляріи генерала Голощапова. Въ обоихъ случаяхъ, вслѣдъ за совершеніемъ этихъ актовъ партіей выпускались соотвѣтствующія воззванія /Приложенія №№ 3 и 4/.

Въ мартѣ мѣсяцѣ 1907 г. для разработки нѣкоторыхъ тактическихъ и программныхъ вопросовъ въ гор. Елисаветполѣ состоялся съѣздъ представителей мусульманскаго населенія Закавказья, Сѣвернаго Кавказа и Крыма, на которомъ было постановлено:

I. Устроить въ недалекомъ будущемъ такой же съѣздъ въ Крыму съ цѣлью организованія всеобщаго мусульманскаго союза, по примѣру армянскаго "Дашнакцутюна" и, прибѣгнувъ къ террору, добиться этимъ путемъ уступокъ правительства, как того добилась названная организація.

2. Выставить весной текущаго /1907 г./ въ Карабахѣ /Шушинскій уѣздъ/ "Дфай" въ противовѣсъ армянскимъ "хумбамъ" и выбрать руководителей.

3. Терроризовать прежде всего представителей администраціи и судовъ.

4. При помощи Бакинскихъ капиталистовъ-мусульманъ выкупить у армянъ всѣ земли отъ Агдама до станціи Евлахъ, для заселенія исключительно мусульманами.

и 5. Принудить Шушинцевъ жить обязательно въ Шушѣ и вообще сдѣлать Карабахъ мусульманской провинціей.

Послѣ означеннаго съѣзда партія "Дфай" дѣятельно принялась за пропаганду своихъ идей среди мусульманъ и занялась организа-

[illegible] новыхъ отдѣленій. Такимъ образомъ, кромѣ бывшихъ ранѣе [illegible]итета въ г. Баку, который является центральнымъ, въ Шушѣ - [illegible]нымъ для Карабаха и отдѣленій - въ с. Агдамѣ и Бардахъ, [illegible]ганизуются отдѣленія въ Тертерѣ, Карягино, Джебраилѣ, Ход-[illegible]ганѣ, Кельнинѣ, Нахичевани и комитетъ въ Карсѣ.

Въ члены партіи привлекались въ большинствѣ случаевъ лица, принадлежащія къ среднему и низшему классамъ населенія, какъ [illegible]то: купцы, крестьяне, учащіеся и люди свободныхъ профессій - доктора, адвокаты, извѣстные своимъ либеральнымъ направленіемъ, доступъ же въ партію бекамъ и ханамъ, т.е. представителямъ мусульманской аристократіи, очень затруднителенъ и почти невозможенъ, такъ какъ ихъ партія "Дифаи" считала угнетателями народа, [illegible] русскаго правительства, незаслуживающими довѣрія.

Руководители партіи, сознавая, что въ настоящее время мусульманское населеніе въ большей своей части пока мало подготовлено для воспріятія какихъ либо политическихъ идей, въ пропагандѣ своей почти не касались этихъ вопросовъ и стремленія ихъ направлены были къ пріобрѣтенію среди населенія вліянія и [illegible] и въ этомъ направленіи шла первоначальная работа къ [illegible] подготовкѣ партіи.

Въ этихъ цѣляхъ, членами Карабахскаго комитета, въ октябрѣ 1907 г. была выработана программа исключительно для простого народа, доступная его пониманію и по содержанію своему имѣющая мало общаго съ программами политическихъ партій вообще, такъ какъ въ ней почти не говорится о политическихъ задачахъ партіи.

Программа "Карабахскаго мусульманскаго единенія" /приложеніе № [illegible] заключаетъ въ себѣ указанія на составъ "Присутствій" /отдѣленій/ [illegible]редѣляетъ права и обязанности предсѣдателей, ихъ помощниковъ [illegible]кретарей, указываетъ на источники доходовъ, составляющихъ [illegible] присутствій, опредѣляетъ отношенія мусульманъ между с[illegible] [illegible] національностями, возстаетъ противъ розни мусульманъ [illegible]щей между ними на религіозной почвѣ /шіиты и сунниты/, [illegible] отношеніи мусульманъ къ властямъ и, вообще даетъ у[illegible] [illegible] должны жить мусульмане, стремящіеся къ единенію, на [illegible] видится залогъ ихъ могущества, матеріальнаго благопо[illegible] [illegible]культурнаго развитія и огражденія ихъ самостоятельности [illegible] другихъ національностей.

Вліяніе партіи "Дфай" на населеніе оказывается въ тѣхъ мѣстностяхъ, гдѣ эта партія уже существуетъ и населеніе за разрѣшеніемъ возникающихъ между собою недоразумѣній, а также предварительно исполненія какихъ либо требованій правительственныхъ властей, обращается за указаніями въ "комитеты", рѣшеніямъ коихъ подчиняется безпрекословно.

Пока партія "Дфай", въ широкихъ слояхъ населенія не предъявляетъ никакихъ политическихъ требованій, но въ будущемъ, когда мусульмане, подъ вліяніемъ пропаганды ея руководителей сплотятся, умственно разовьются и станутъ "сознательными", тогда партія, опираясь на населеніе, несомнѣнно станетъ пропагандировать и другія [illegible].

Судя по личному составу партіи и по ея программѣ, партія имѣетъ соціалъ демократическую окраску и возможно, что съ теченіемъ времени она станетъ проповѣдывать соціалъ демократическое ученіе, но на національной почвѣ, слѣдовательно и разрѣшеніе аграрнаго вопроса можетъ разрѣшиться въ духѣ соціалъ демократіи. Это послѣднее обстоятельство побудило бековъ и хановъ, для борьбы съ возрастающимъ вліяніемъ "Дфай" на населеніе и для огражденія своихъ личныхъ, классовыхъ интересовъ, тоже объединиться. Въ этихъ цѣляхъ, въ западной части Елисаветпольской губерніи и прилегающемъ къ ней уѣздѣ Тифлисской, въ маѣ мѣсяцѣ 1907 г. организовалась новая мусульманская партія "Мудафіэ", /въ переводѣ означаетъ: "оборона"/, въ составъ коей вошли исключительно представители привилегированныхъ классовъ. Въ выпущенномъ воззваніи, партія "Мудафіэ" /приложеніе № 6/ объявляетъ, что она будетъ работать приблизительно по программѣ "Дфай", но работать мирно, грозя жестокими карами только нарушителямъ чужихъ правъ, справедливости и совѣсти.

Партія эта очень малочисленна, мало популярна и за время ея годового существованія ни въ чемъ не проявила своей дѣятельности.

Подробныхъ программъ и организаціонныхъ уставовъ, кромѣ приложенныхъ, не имѣется.

....

15 14

ПРИЛОЖЕНІЕ № 1.

КАВКАЗСКІЙ МУСУЛЬМАНСКІЙ КОМИТЕТЪ „ОБОРОНА".

Вотъ уже два года Кавказскіе мусульмане испытываютъ бѣдствія, подвергшія самое ихъ существованіе опасности.

Бѣдствія эти выражаются: во первыхъ въ армяно-мусульманскихъ столкновеніяхъ, во вторыхъ въ косности и невѣжествѣ нашего народа и въ третьихъ, наконецъ, въ прогрессивномъ соціально-нравственномъ упадкѣ мусульманъ.

Для освобожденія мусульманъ отъ столь грозныхъ бѣдствій тщетно было бы полагаться на правительство и на самозванныхъ руководителей.

Правительственные "мужи" особенно въ печальнѣйшіе дни намѣстничества г. Воронцова-Дашкова, трусливо склонивъ головы предъ бомбами и пулями армянской организаціи "Дашнакцутюнъ" стали послушными орудіями этой организаціи на Кавказѣ.

Воронцовъ-Дашковъ и его подчиненные теперь заняты приведеніемъ въ исполненіе дашнакцутюнскихъ приказаній. Дашнакцутюнская же партія, обладающая организованнымъ войскомъ, снабженнымъ новѣйшимъ вооруженіемъ, складами оружія и даже пушками, подчинивъ себѣ силой оружія съ одной стороны всѣхъ армянъ, съ другой - Кавказское правительство, поставила себѣ главною задачею - истребленіе или изгнаніе мусульманъ изъ предѣловъ Кавказскаго края, съ цѣлью захвата ихъ территоріи, а по достиженіи этого - добиванія армянскому народу на Кавказѣ автономно-національнаго управленія.

Благодаря попустительству Воронцова-Дашкова, этого трусливаго друга гизгарей Дашнакцутюна и содѣйствію столь же трусливаго его пособника, разбойника Голощапова, планъ Дашнакцутюна клонится къ осуществленію. Зангезурскій уѣздъ, части Шушинскаго, Джебраильскаго и Джеванширскаго уѣздовъ, разгромленные Дашнакцутюномъ подъ руководствомъ Голощаповыхъ, Илещинскихъ, Мицкевичей, Смородскаго и сворочной компаніи, перешли въ фактическое владѣніе армянъ. Тысячи мусульманскихъ семействъ крестьянъ, выбитыхъ изъ своихъ пепелищъ, несчастными бродятъ по Елисаветпольской губерніи, не находя себѣ нигдѣ ни пріюта, ни защиты, ни пищи, ни крова.

Наряду съ этимъ, люди назвавшіе себя руководителями мусульманъ,

кромѣ вражды, интригъ, духа партійности, кромѣ беспечно-эгоистической жизни, ведущей ихъ самихъ и всю націю къ безповоротной гибели, ничего полезнаго для народа не сдѣлали. Наоборотъ: они дѣлали все, что только могли, чтобы ускорить гибель народа. Они не только не предпринимали ничего для освобожденія насъ отъ этого гибельнаго положенія не только не предпринимали рѣшительно никакихъ мѣръ противъ злоупотребленій властей и безнравственности, создаваемой мусульманамъ Кавказскимъ правительствомъ, не только не сдѣлали ни одного шага на пользу просвѣщенія народа, но являлись вездѣ и всюду ревнителями этихъ властей, препятствовали просвѣщенію, губили народъ, пріучивая его къ воровству, разбою, враждѣ.

Результаты этихъ дѣяній на лицо: въ данную минуту нашъ народъ погибаетъ. Съ одной стороны насъ давитъ внѣшній врагъ, а съ другой - путемъ грабежей и убійствъ - сами себя уничтожаемъ.

При такомъ положеніи нашей больше терпѣть было невозможно, а потому тысячи молодыхъ людей, собравшихся со всѣхъ концовъ Сѣвернаго Кавказа, Дагестана и Закавказья, поклялись передъ свя- [illegible] и создали партію, подъ названіемъ "О б о р о н а мусульманъ [illegible] цѣлью освободить мусульманъ Кавказа. Она имѣетъ единственной своей [illegible] отъ угрожающей гибели; средствами къ этому будутъ [illegible]

I/ Просвѣщеніе и 2/ Сила.

Просвѣщая съ одной стороны темную массу школою, съ другой стороны они "силою" и терроромъ освободятъ угнетенную мусульманскую націю отъ ея враговъ, отъ злонамѣренныхъ пристрастныхъ дѣйствій властей и отъ вредныхъ дѣяній ложныхъ мусульманскихъ руководителей.

Такъ какъ Кавказскіе администраторы, боясь армянскихъ бомбъ, чинятъ надъ невинными мусульманами всякія насилія и злодѣянія, то наша "оборона" тоже примѣнитъ къ такимъ представителямъ властей свои бомбы и всякія другія орудія, ибо для нашихъ властъ имущихъ единственнымъ воздѣйствіемъ служитъ повидимому не велѣнія совѣсти и не долгъ службы, а кинжалъ и бомбы. Такъ какъ армяне, образовавъ образцово организованные вооруженные отряды, дѣлаютъ на насъ нападенія, то и мы для защиты цѣльности своей націи должны выставить противъ нихъ такіе же организованные отряды.

Мы отнюдь не намѣрены попрать законное право какой бы то ни было націи, посягать на честь и свободу ея; нѣтъ и еще разъ нѣтъ.

Главнѣйшая цѣль нашей партіи - установить искреннее братство и дѣйствительное единеніе между отдѣльными народами Кавказа и если Дашнакцутюнская партія искренно и честно откроетъ намъ дѣйствительную програму своихъ дѣйствій и если эта програма не заключаетъ въ себѣ ничего, что могло бы посягать на свободу и самостоятельность отдѣльныхъ Кавказскихъ народовъ, то мы всегда готовы протянуть ей руку солидарности; но если она по прежнему будетъ злодѣйнически совершать нападенія на беззащитныхъ и мирныхъ мусульманъ, пользуясь ихъ несорганизованностью, то тогда она встрѣтитъ съ нашей стороны подобающій отвѣтъ и Кавказъ тогда обратится въ нескончаемыя кровавыя арены; пусть Дашнакцутюнъ убѣдится, что никогда не допустимъ, чтобы армяне на развалинахъ и пепелищахъ нашей націи устроили собственное благосостояніе.

Также будетъ поступлено и съ тѣми господами, которые считаютъ себя мусульманскими руководителями, а въ сущности только работаютъ для гибели народа. Мечъ партіи неукоснительно будетъ висѣть надъ ихъ преступными головами и жестокое мщеніе ждетъ ихъ за все содѣянное.

Въ особенности партія будетъ беспощадно преслѣдовать тѣхъ субъектовъ, которые сѣютъ раздоръ и вражду въ народѣ, создаютъ враждующія партіи, содѣйствуютъ властямъ въ ихъ порабощеніи народа, препятствуютъ политическому и научному прогрессу мусульманъ.

Вотъ въ краткихъ словахъ програма партіи "Оборона"; подробнѣйшая програма ея отпечатается на дняхъ.

Настоящее извѣщеніе партіи удостовѣряется своею печатью и предваряетъ, что бумаги отъ ея имени безъ приложенія печати ея нужно считать недѣйствительными.

ПРИМѢЧАНІЕ: "Оборона" требуетъ отъ руководителей тѣхъ мѣстностей, гдѣ она уже извѣстна, чтобы они въ ближайшемъ будущемъ представили отчетъ о своей дѣятельности и предупреждаетъ, что если они не выполнятъ возложенныхъ на нихъ порученій, будутъ подвергнуты строжайшимъ и неумолимымъ наказаніямъ.

. . . .

ПРИЛОЖЕНІЕ №2.

МУСУЛЬМАНЕ.

Генералъ Голощаповъ, раненый двумя пулями, позорно кончилъ свою позорную и столь злосчастную для насъ жизнь. Осужденный партіей "Дфай" на смерть за содѣянныя имъ злодѣянія въ Карабагѣ, онъ наконецъ выпилъ заслуженную чашу. Это первое выступленіе "Дфай" на путь защиты чести и достоинства мусульманъ на Кавказѣ и первый актъ мщенія и накипѣвшаго народнаго гнѣва. Покровитель всѣхъ Аллахъ спасъ и героя - приверженца "Дфай", взявшаго на себя священную миссію народнаго мстителя. Теперь души сотенъ жертвъ Голощапова неоднократно повторявшаго: "побольше пустите крови этимъ мусульманамъ", успокоятся. Теперь слезы тысячи безутѣшныхъ матерей и сестеръ осушатся. Теперь тысячи жителей разоренныхъ въ Зангезурскомъ, Шушинскомъ, Джебраильскомъ и Джеванширскомъ уѣздахъ, бродящихъ по бѣлу свѣту безъ пріюта и крова, найдутъ хоть нѣкоторое отдохновеніе.

Но актъ мщенія еще не сполна совершенъ. За Голощаповымъ наступаетъ очередь его правителя Канцеляріи поручика-негодяя Клецинскаго, внушавшаго Голощапову самыя дикія выходки, пьяницы Снородскаго, разорителя Зангезура Миткевича и всѣхъ тѣхъ ненавистниковъ мусульманъ, кои и въ прошломъ и теперь, когда народъ переживаетъ самыя трудныя минуты, отказываютъ ему въ помощи.

Да здравствуетъ "Дфай". Да погибнутъ всѣ палачи и мучители народа.

На подлинномъ извѣстная печать
сообщества "Дфай".

ПРИЛОЖЕНІЕ №3.

НАХИЧЕВАНЬ.

Полковникъ ЭНГЕЛЬ палъ сраженный пулями героя защитника своего народа за его гнусную роль въ разгромѣ Нахичеванскаго базара и мусульманскаго селенія Джагры Нахичеванскаго уѣзда. Такая же участь постигнетъ каждаго представителя власти, который, какъ

ГИААР: Ф. 524, оп.1, д.28, л. 59-65

ГИАР Ф. 524 оп. 1 д. 28 л. 59-65

Секретно

59

Канцелярія
[на]мѣстника
[Импе]раторскаго Величества
[н]а Кавказѣ
[Секрет]ный отдѣлъ
[ма]рта 1912 года
593 - а
Тифлисъ

[До]кладъ

[О рас]пространеніи [панисламизма на Ка]вказѣ.

Политическое движеніе среди мусульманъ Кавказскаго края представляетъ явленіе сравнительно новое, котораго не наблюдалось въ краѣ до 1905 года.

Характернымъ показателемъ полнаго неуспѣха у мусульманской интеллигенціи, не говоря уже о массахъ мусульманскаго населенія, политическихъ ученій, получившихъ болѣе или менѣе значительное распространеніе на Кавказѣ, являются слѣдующія данныя, приведенныя во всеподданнѣйшемъ отчетѣ о произведенной въ 1905 году по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелѣнію Сенаторомъ Кузьминскимъ ревизіи города Баку и Бакинской губерніи. Оказывается, что за періодъ времени 1902-1905 г.г. въ Бакинскомъ районѣ по политическимъ дѣламъ былъ привлеченъ лишь одинъ мусульманинъ, но за полнымъ отсутствіемъ уликъ уголовное преслѣдованіе по отношенію къ нему было прекращено. Между тѣмъ по имѣвшимся въ распоряженіи Сенаторской ревизіи свѣдѣніямъ мѣстными революціонными организаціями предпринимались неоднократныя попытки привлечь мусульманъ къ участію въ революціонномъ движеніи, не имѣвшія, однако, рѣшительно никакого успѣха, а въ нѣкоторыхъ случаяхъ вызвавшія даже замѣтный отпоръ со стороны мусульманъ. Такъ 16 и 17 апрѣля 1904 года въ гор. Баку появилась на русскомъ и татарскомъ языкѣ, прокламація отъ имени "Мусульманскаго Общества".

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
[ПОМ]ОЩНИКУ ПО ГРАЖДАНСКОЙ ЧАСТИ НАМѢСТНИКА ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА на Кавказѣ.

60

служащая и нѣкоторымъ разъясненіемъ отношеній мусульманской массы къ помянутымъ попыткамъ. Въ этой прокламаціи, къ рабочимъ всѣхъ національностей, отпечатанной на гектографѣ, заявляется, что мусульмане не желаютъ принимать участія ни въ какихъ антиправительственныхъ демонстраціяхъ и въ случаѣ, если ихъ будутъ къ тому принуждать силою, то они открыто станутъ на сторону правительства. Къ сожалѣнію, источникъ происхожденія и распространенія этой прокламаціи остался невыясненнымъ. На подобное же отношеніе мусульманъ къ революціонному движенію имѣются указанія и въ прокламаціи, напечатанной въ № 18 отъ 25 мая 1905 года журнала "Чохра Нума" / показатель истины/, издаваемаго въ Египтѣ, въ Александріи. Прокламація эта представляетъ отвѣтъ на напечатанный въ томъ же нумерѣ "Чохра Нума" призывъ армянъ къ мусульманамъ принять участіе въ революціонномъ движеніи подъ угрозою въ случаѣ отказа "обагрить всѣ земли мусульманской кровью." Мусульмане отвѣтили, что они за все время никакихъ притѣсненій, несправедливостей или жестокостей отъ русскаго правительства не испытывали и что поэтому, не имѣя основаній быть недовольными, ни въ какой смутѣ участвовать не будутъ; въ случаѣ же , если армяне позволятъ себѣ какія либо посягательства на мусульманъ, грозятъ "превратить степи въ кладбище армянскихъ тѣлъ".

Объясненіе причинъ такого уклоненія мусульманъ отъ всякаго участія въ политическихъ движеніяхъ Сенаторъ Кузьминскій усматриваетъ во укоренившемся въ нихъ твердомъ сознаніи вѣрноподданическаго долга, не возбуждающаго никакихъ сомнѣній въ виду того, что такое сознаніе составляетъ для мусульманъ догматъ исповѣдуемой ими религіи, согласно которой глава государства есть Высшее Существо, съ волею котораго народъ долженъ сообразоваться, исполняя исходящія отъ него велѣнія. "Нельзя однако утверждать, всеподданнѣйше докладываетъ Сенаторъ Кузьминскій, что мусульманская масса навсегда останется мало воспріимчивою къ идеямъ соціализма и различныхъ политическихъ ученій..........

Произойдетъ ли такой процессъ у мусульманъ и сколь продолжителенъ будетъ онъ, сказать, конечно, трудно, но безусловнаго вниманія заслуживаетъ фактъ массоваго ихъ участія въ забастовкахъ, имѣвшихъ мѣсто въ декабрѣ 1904 года и въ маѣ 1905 года и, быть можетъ, проявленное ими участіе составляетъ первый этапъ по пути открывающагося для нихъ соціальнаго движенія.

Благодарную почву для успѣховъ общественнаго движенія среди мусульманъ Кавказа не могло не представить недовольство ихъ создавшимся на этой окраинѣ положеніемъ вещей, неблагопріятнымъ для мусульманъ, находящихся, по ихъ мнѣнію, въ угнетенномъ состояніи вслѣдствіе экономическихъ и культурныхъ успѣховъ другихъ пришлыхъ элементовъ, пользующихся покровительствомъ русскаго правительства. Подъ такими элементами мусульмане разумѣютъ армянъ. Подобная точка зрѣнія на положеніе мусульманскихъ массъ въ Закавказьѣ получила опредѣленное выраженіе въ обращеніи къ Сенатору Кузьминскому депутаціи изъ 12 именитыхъ гражданъ гор. Баку, принадлежащихъ къ высшему, интеллигентному и состоятельному классу мусульманъ. Послѣдніе не скрывали непріязненнаго своего отношенія къ армянамъ, объясняя его хищническими ихъ наклонностями и вѣроломными свойствами, благодаря которымъ они, прибѣгая къ средствамъ весьма часто неразборчивымъ, успѣли не только достигнуть высокаго матеріальнаго благосостоянія давшаго имъ возможность, при содѣйствіи и подъ покровительствомъ правительства, поднять свою культуру путемъ безпрепятственнаго веденія просвѣтительныхъ и благотворительныхъ учрежденій но главнымъ образомъ подорвать довѣріе правительства къ мусульманскому населенію, выставляя его народомъ дикимъ, фанатизированнымъ, ненадежнымъ вообще, вслѣдствіе чего всѣ ихъ начинанія, направленныя къ духовному развитію массъ, были отклоняемы и до настоящаго времени они въ области моральныхъ и соціально-экономическихъ интересовъ лишены всего того, чѣмъ такъ широко пользуются

армяне, недопускающіе при этомъ случая явно показывать мусульманамъ достигнутое ими преобладаніе и вытѣснять ихъ отовсюду, гдѣ вполнѣ допустимо свободное соревнованіе.

Мусульмане прямо заявили ревизующему Сенатору, что причины армяно-татарскихъ столкновеній должны быть сведены къ причинамъ установившихся между обѣими народностями отношеній, приведшихъ къ этимъ столкновеніямъ. Мы,- говорятъ они, не завидуемъ армянамъ и не хотимъ мѣшать ихъ развитію: пусть развиваютъ свои силы во всѣхъ направленіяхъ, но не препятствуютъ этимъ мусульманамъ, не стремятся къ исключительному обладанію благосостояніемъ края и стремиться къ духовному и матеріальному порабощенію мусульманъ.

Что недовольство мусульманъ успѣло къ тому времени сложиться въ болѣе или менѣе опредѣленное воззрѣніе, на это указываютъ тѣ политическіе мотивы, которые звучатъ въ заключительной части обращенія помянутой депутаціи къ Сенатору Кузьминскому. Она выразила желаніе, чтобы сложившійся подъ вліяніемъ вѣроисповѣдныхъ условій взглядъ правительства на мусульманъ измѣнился и , чтобы подобно другимъ, населяющимъ Имперію, народностямъ, имъ даны были одинаковыя права политическія, гражданскія и религіозныя. Въ такомъ же смыслѣ депутаты заявили 10 іюня 1905 года ходатайства и Намѣстнику ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА на Кавказѣ.

Вообще, армяно-татарскія столкновенія сыграли весьма крупное значеніе въ развитіи среди Закавказскихъ мусульманъ общественнаго движенія. Печальныя событія 1904-1905 г.г. послужили тѣмъ рѣшительнымъ толчкомъ, который заставилъ инертныя до того мусульманскія массы зашевелиться, предпринять шаги къ объединенію мусульманъ противъ другихъ народностей края и, наконецъ, формулировать/, чрезъ посредство своей интеллигенціи, въ видѣ болѣе или менѣе опредѣленной политической программы пожеланія мусульманскаго населенія Закавказскаго

края. На почвѣ армяно-татарскихъ столкновеній создалась и первая организаціонная политическая партія среди Закавказскихъ татаръ подъ названіемъ "Дифаи" / оборона/, начало существованія которой относится къ 1906 году. Детальная программа этой партіи, которая охватывала бы всѣ или хотя бы важнѣйшіе вопросы соціальной жизни Закавказскаго мусульманства неизвѣстна. Вероятно, она и не была выработана, такъ какъ имѣющіяся свѣдѣнія о дѣятельности этой организаціи относятся къ организаціонному ея періоду, когда партія Дифаи реагировала опредѣленнымъ образомъ лишь на злободневныя явленія мѣстной жизни, среди которыхъ первое мѣсто, конечно, занимала армяно-татарская вражда. Дѣйствительно, изъ одной печатной прокламаціи партіи "Дифаи", на русскомъ и татарскомъ языкѣ, видно, что главная цѣль ея – организація мусульманъ для защиты ихъ отъ организованныхъ Дашнакцутюномъ армянъ. "Дашнакцаканская партія", обладающая организованнымъ войскомъ, снабженнымъ новѣйшимъ вооруженіемъ, складами оружій и даже пушками, подчинивъ себѣ силой оружія съ одной стороны всѣхъ армянъ, а съ другой – Кавказское Правительство, поставила себѣ главною задачей – истребленіе, или изгнаніе мусульманъ изъ предѣловъ Кавказскаго края въ цѣлью захвата ихъ территоріи, а по достиженіи этого – добываніе армянскому народу на Кавказѣ автономно-національнаго управленія............ Главнѣйшая цѣль нашей партіи – установить искреннее богатство и дѣйствительное единеніе между отдѣльными народами Кавказа, и если Дашнакцутюнская партія, искренно и честно откроетъ намъ дѣйствительную программу своихъ дѣйствій и если эта программа не заключаетъ въ себѣ ничего, что могло бы посягать на свободу и самостоятельность отдѣльныхъ Кавказскихъ народовъ, то мы всегда готовы протянуть ей руку солидарности; но если она попрежнему будетъ машинически совершать нападенія на беззащитныхъ и мирныхъ мусульманъ, пользуясь ихъ не организованностью, то тогда она встрѣтитъ съ нашей стороны подобающій отвѣтъ и

Кавказъ тогда обратится въ нескончаемыя кровавыя арены пусть Дашнакцутюнъ убѣдится, что никогда не допустимъ, чтобы армяне на развалинахъ и пепелищахъ нашей націи устроили собственное благосостояніе.

Партія прямо обвиняла Кавказскія власти въ попустительствѣ армянъ, пользовавшихся, будто бы во время столкновеній съ татарами особымъ покровительствомъ администраціи. Однимъ изъ средствъ для достиженія партійныхъ цѣлей былъ объявленъ терроръ, примѣненіе котораго къ неугоднымъ татарамъ представителямъ власти не заставило себя ждать: въ концѣ 1906 года въ гор. Тифлисѣ агентами партіи былъ тяжело раненъ генералъ-Маіоръ ГОЛОЩАПОВЪ, бывшій вр. генералъ-губернаторомъ нѣкоторыхъ уѣздовъ Елисаветпольской губерніи, потребовавшій лѣтомъ 1906 года примѣненія воинской силы для подавленія армяно-татарской междоусобицы и Нахичеванскій уѣздный начальникъ подполковникъ ЭНКЕЛЬ. Въ слѣдующемъ году въ Елисаветполѣ по приказу той же партіи убитъ членъ губернскаго по крестьянскимъ дѣламъ присутствія Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ ЛИГИНСКІЙ, управлявшій канцеляріей генералъ-маіора ГОЛОЩАПОВА. Въ прокламаціяхъ Дифаи указывалось, что всѣ названныя должностныя лица гонители татаръ. Судя по составу руководителей этой партіи и имѣющимся отрывочнымъ свѣдѣніямъ о пропагандѣ ея, она носила демократическій оттѣнокъ, но съ національной окраской. Оперируя въ Восточномъ Закавказьѣ, она успѣла въ короткое время развить сѣть конспиративной агентуры на мѣстахъ, имѣвшей вѣсъ въ населеніи. По крайней мѣрѣ Елисаветпольскій Губернаторъ сообщалъ, что уже тогда замѣчалось стремленіе населенія обращаться не къ правительственнымъ властямъ, а къ "комитетамъ" партіи., ~~отъ которыхъ~~ отъ которыхъ и слѣдуютъ указанія о томъ, какъ надлежитъ поступать въ случаѣ тѣхъ или иныхъ требованій администраціи. Кромѣ того, комитеты чинили судъ и расправу, удовлетворяя потерпѣвшихъ и подвергая взысканіямъ виновныхъ. Конста-

необыкновенный успѣхъ " Дифаи" у мусульманъ, Коллежскій Совѣтникъ КОВАЛЕВЪ, высказывалъ предположеніе, что партія этой въ недалекомъ будущемъ суждено будетъ сыграть въ Закавказьѣ крупную роль въ смыслѣ руководительства мусульманскими массами. По даннымъ того же губернатора "члены партіи Дифаи и члены центральнаго мусульманскаго благотворительнаго общества, имѣющаго правленіе въ гор. Баку,- одно и то же".

Не лишнее отмѣтить , что центральный комитетъ Дифаи находился въ Баку и что главнымъ руководителемъ его небезызвѣстный Ахмедъ-бекъ АГАЕВЪ, впослѣдствіи поборникъ идей панисламизма, эмигрировавшій нынѣ въ Турцію и постоянно сотрудничающій изъ Константинополя въ газетѣ "Каспій".

Одновременно съ Дифаи въ гор. Тифлисѣ возникла другая мусульманская нелегальная партія "Мудафіе", предсѣдателемъ которой, по слухамъ состоялъ корпуса топографовъ подполковникъ Ибрагимъ бекъ [illegible]. Въ то время какъ Дифаи была партіей либеральной демократически настроенной мусульманской интеллигенціи, руководимой преимущественно представителями свободныхъ профессій, "Мудафіе" была образована, главнымъ образомъ, представителями бекскаго сословія гор. Тифлиса и Борчалинскаго и Казахскаго уѣздовъ. Дѣятельность этой нелегальной организаціи неразработана. Объявивъ себя солидарной съ партіей Дифаи по основнымъ задачамъ послѣдней, Мудафіе , повидимому имѣла скрытую цѣль стать въ оппозицію партіи Дифаи по вопросамъ экономическимъ. Ограничившись выпускомъ одной прокламаціи, Мудафіе больше ни въ чемъ себя не проявила , по предположеніямъ, признала гегемонію "Дифаи".

Вскорѣ затѣмъ комитетъ послѣдней былъ ликвидированъ и дѣятельность Дифаи, какъ самостоятельной партіи, прекратилась въ 1909 году. Но ликвидація этой организаціи не обозначала конца общественнаго движенія среди Кавказскихъ мусульманъ, которое получило лишь новое направленіе и фор-

ГАППОДАР ф.276, оп.8, д.217

П Р О Т О К О Л №8.

1908 года июня 15 дня в Елисаветполе и Отдельного Корпуса Жандармов Ротмистр Груков на основании 315 и 1035 ст. Уст.Уг.Суд., в присуствии Товарища Прокурора Елисаветпольского Окружного суда В.И. Фрилир и нижеподписавшихся понятых произвел осмотр программы отобранной по обыску у жителя сел. Муганлу Шушинского уезда Ирза бек Ирзабекова привлеченного к дознанию в преступлении предусмотренном 1ч. 125 ст. Угол.Улож. при чем оказалось, брошюра без обложки в 1/8 листа озаглавленная Карабахский Меджелис /присуствие/ общества Единения следующего содержания.

Ст. I.

Мы избранные всем населением Мусульман члены, об"являем всем нашим братьям Мусульманам изложенные в сей программе пункты, для приведения в исполнение нижеследующих статей. И об"ясняется, что лица, уклонявшиеся от выполнения этих статей - будут считаться изменниками Меджлиса и будут наказуемы.

Ст.2.

Нам избранным лицам, следует выбрать из своей среды: одного председателя, помощника ему, одного секретаря и каждому из них раз"яснить его обязанности.

Ст.3.

Секретарь присуствия должен составить программу заседания каждого дня заблаговременно, передать ее председателю, что председатель мог с составленным секретарем списком дел заблаговременно ознакомить членов, чтобы последние приготовились для обсуждения этих дел на заседание.

Ст.4.

приглашать сам члена на заседание, которого тогда же должны ознакомить с содержанием дел, подлежащих рассмотрению.

Ст.5.

Неявившийся на заседание член без уважительных причин подвергается взысканию по усмотрению присутствия.

Ст.6.

Дела и решения каждого дня должны записываться в особую книгу, в присуствии членов.

Ст.7.

Приходу и расходу денег каждого дня будет вестись учет / по особому дневнику, для занесения потом в тот же день в главную кассовую книгу/.

Ст.8.

Члены присуствия должны стараться о сборе по мере важности денег на пополнение наложенного Правительством штрафа.

Ст.9.

Приходо-расходные квитанционные книги/ старые и новы/ нужно поручить одному сборщику, нанятому на жалованье, чтобы он собранные за день деньги сдавал-бы кассиру.

Ст.10.

Члены обязаны назначить жалованье всем общественным служителям и подведомственным сборщику людям, по особому постановлению присуствия, что потом заносится в особую книгу.

Ст.11.

Выборные каждого квартала делают раскладку обывателям своего района и по этой раскладке, по одобрению ее группой других выборных того же квартала, записываются в книгу и потом уже приступается к сбору денег.

76

Ст.12.

Члены присуствия должны выбирать из своей среды лиц, которые следили бы за действиями властей и для принесения властям в нужных случаях жалоб по делам общественным.

Ст.13.

Все идущие со стороны общества к властям по делам общества должны заблаговремено собрать всех членов присуствия советоваться с ними о делах, по которым следует говорить с властями. И лица эти о каждом ответе и решении / распоряжении/ властей должны уведомить присуствие для обсуждения этого вопроса.

Ст.14.

Да будет ведома всем мусульманам, что по делам означенным в нижеследующих статьях будет поступлено по правилам Шариота.

Ст.15.

Присуствие обязано строго следить за тем чтобы между мусульманами не было никаких разговоров о разных сектах вроде Сунни, Шия Сулли, Шенхи, раз"единяющих мусульман в вероисповедальном отношении и всех лиц, замеченных в возбуждение раскола между мусульманами нужно тотчас-же наказать строго, с удалением от общества.

Ст.16.

Всех лиц вселяющих раздор между обществом заводящих интриги, образующих партии для раз"единения мусульман, присуствие обязано по расследовании наказать по правилам Шерията и посредством законных властей.

Ст.17.

Всех лиц, кои посредством шпионства, наговоров, доносов, оклеветания опозорят свою нацию - следует подвергнуть строгому наказанию и взысканию. А обнаружив-

Ст.18.

Все воры, укрыватели воров, картежники, пьянствующие будут наказаны и оштрафованы.

Ст.19.

Всех уловителей девушек, соблазнителей, покушателей на честь женщины и занимающихся мужеложеством - следует наказать строго со взысканием особого штрафа.

Ст.20.

Кто возбудит раздор и драку между мусульманами и армянами и кто продаст армянам во вред мусульманов какие либо вещи, тот подлежит строгому наказанию и удалению из города.

Точно также будут наказаны все те, которые будут распускать слухи к возбуждению армяно-татарских столкновений.

Ст.21.

Кто словами, письмом изменит мусульманской партии, тот считается от"явленным изменником нации будет строго наказан.

Ст.22.

Со всей взысканной по сторонним делам суммы, следует получить в пользу бедных по 5 к. с рубля и со всех исковых прошений, подаваемых в присуствии следует получать по I коп. с рубля также в пользу бедных сдав деньги брать квитанции.

Ст.23.

Изобличенные в городе или в окрестностях его в прелюбодеянии, мужеложестве будет наказан по правилам Шариата и по закону, с особым о нем распоряжением о денежном взыскании.

Ст.24.

Все вызываемые властями к свидетельству по делам мусульман должны вперед спрашивать совета, и позволения Меджилина и потом давать правдивые показания, а те кто по дружбе или вражде или из корысти даст ложное под присягой на коране, показание в явный ущерб мусульманина либо против закона - подвергается строгому наказанию и штрафу. Из'ятие из этого правила допускается для тех, кои будут вынуждены давать показания,не успел испросить совета разрешения Меджалисса.

Ст.25.

Как общество мусульман так и Меджалис обязаны, как в городе так и в окрестностях его и деревнях слушать всех мусульман имеющих между собою кровную и другие вражды, возникшие до составления сей программы, укрепив мир этот между враждовавшими узами родства, посредством выдачи замуж друг другу дочерей; виновная из них сторона обязана, по духу времени, пожертвовать, сообразно своему состоянию в пользу бедных, учебных заведений деньги.

Уклоняющаяся сторона от примирения будет байкотирована обществом и меджелимом изгнана из города.

Ст.26.

Если за сим кто нибудь своим действием возбудит вражду, драку, поранение, убийства встревожив это общество, тогда общество и меджелис обязаны в защиту потерпевшей стороны наказать виновных по тариоту и закону.

Ст.27.

Должен быть нанят Меджелином на жалованье кто нибудь, который бы следил за порядком на базаре по торговле предметами первой необходимости в предупреждение

Ст.28.

Подвергается тяжкому наказанию скупщики и торговцы хлеба и проч. за стачку для повышения цен.

Ст.29.

За возвышение голоса, ругань, брань в городе и вне его виновный подвергается наказанию.

Ст.30.

В дни пятницы и праздничные мусульманские дни все мусульмане должны закрывать лавки кроме тех, коим по очереди будет разрешено производить торговлю. За нарушение означенных правил без уважительных причин виновный будет подвергнут наказанию и штрафу и он будет обязан закрывать лавку и в воскресный день христиан.

Ст.31.

Меджелим обязан по получении сведений о какой либо вражде между мусульманами, собрав сход общества приступить к установлению между враждующими мира, в предупреждение новых столкновений между сторонами и все ослушники этого распоряжения будут наказаны тяжко и удалены из города.

Ст.32.

Дома, и имущество, бросивших город в городе же передать в распоряжение общества, а доходы с этих имуществ поступают в пользу бедных до возвращения отлучившихся хозяев.

Ст.33.

О возвращении в город всех бежавших из него должно быть сделано принудительно распоряжение, а возвратившимся на родину не должно быть нанесено обиды или оскорбление нет частно, не публично. /.

Ст.34.

Всем прибывающим в городе привилигированным сословиям торговцам и др. лицам, должны быть оказаны почести. Виновные же в нарушении этого будут наказаны строго.

Ст.35.

Меджелис должен приложить все старание к открытию для детей мужского и женского полов учебные заведении для просвещения их по новому методу и членов меджелиса должны быть назначены лица для успешного ведения этого дела.

Ст.36.

В случае учреждения в городе новых учебных заведений, паралельных отделений для реального училища, провода водопровода и в случае каких либо благотворительных предприятий общество обязано исполнить по этим предметам все требования Меджелиса.

Ст.37.

Меджелис заботится об учреждении акционерных компаний из состоятельным мусульман для закупки всех сельских продуктов у мусульман в роде коконов, хлеба и проч. в тех видах чтобы это добро мусульманское не перешло в руки других наций /подозревая армян/ чтобы мусульмане не эксплотировали последними. Всякий, состоятельный мусульманин противодействующий этому начинанию будет наказан тяжело.

Ст.38.

С сего числа без замедления должны упроститься все обряды траура, свадьбы и действия компроментирующие мусульман, заменить все эти излишние не уместные расходы пожертвованиями на благотворительные дела.

Ст.39.

За сим должны быть сокращены расходы в траурных домах; хозяева таких домов должны по истечению 7 дней от начала траура не пускать женщин к себе; для этого они должны об"явить своим членам семьи женского пола о сем запрещения. Все посетительницы траурных домов более семи дней и их мужья будут оштрафованы, также наказываются хозяин дома позволяющий по истечении 7 дней посещать женщинам его дом.

Ст.40.

Нужно воспретить чтобы в городах, на базарах и в деревнях не шлялись нищие, сеиды, дервиши, кандуны и подобные им люди, дабы не опозорить мусульманство перед другими нациями.

Ст.41.

Считается изменником нации и подвергается наказанию тот кто от имени Меджлиса сделает ложное сообщение в селениях и отдельным лицам и целью вымогательства потребуют от его имени или что либо или пригласит к себе кого либо.

Ст.42.

Кто при производстве торговли или в разговоре поклянется богом или святыми тот будет оштрафован. О нарушении этого правила все обязаны, доносить Меджелису.

Ст.43.

Меджелис об"езжает все деревни, учреждать везде таковые меджелисы или его отделения для игнорения воровства и преступников промыслов.

Ст.44.

Всякий состоятельный мусульманин обязан пот назначению Меджелиса отправлятся на свой счет по делам мусульман. Уклоняющийся от этого в видах личных интересов ... обязывается на

29

нять за себя одного порядочного заместителя и отлать

/Л.7об./ в распоряжении медлелиса.

Ст.45.

Духовные лица в роде пишнамазов, казиев, проповедников и проч. замеченные в толковании догматов ислама в превратном и угодном Правительственным лицам виде подвергаются проклятию общества или лишению духовного сана.

Ст.46.

Виновный в недонесении об известных ему преступных действиях и злоупотреблениях членов меджелиса, а также в ложном из личных видов оклеветания их подвергается тяжкому наказанию и штрафу.

Ст.47.

По получению сведения о злоупотреблениях из личных кого либо из членов меджелиса, последний моментально проверив достоверность преступного деяния исключив его из своей среды и подвергнуть наказанию и штрафу.

Ст.48.

Все мусульманы обязаны подчинить тяжебные дела свои разбору и решению Меджелису, в противном случае подвергаются штрафу и наказанию.

Ст.49.

Все решения центрального меджелиса должны приводиться в исполнение. Жалобы на такие решения разбираются особым меджлисом избранным из благонамеренных лиц общества и одного члена меджелиса. На решение же отдела меджелиса приносят жалобы в центральный меджелис.

Ст.50.

Общество мусульман во всякое время имеет право

проверять приходно-расходную часть меджелиса, требовать отчеты, критикувать произведенный расход и приход, также меджелис обязан довать отчеты каждому желающему контралировать его действия во всякое время

Ст.51.

Меджелис обязан и вправе во всякое время проверять действия заведывающих вакуфными имениями и о каждом замеченном злоупотреблении возбудить против виновных преследование, взыскав с виновных учененные растраты. И все заведывающие приходно-расходною частью на викуфного имений обязаны прежде производства расходов испрашивать разрешения меджелиса, дабы стороны меджелиса было назначено лицо для надзора за расходами.

Ст.52.

Никто из мусульман не имеет права без ведома и согласия меджелиса выбирать и выбираться в гласные думы, что должно быть по общем сведении Меджелиса с обществом.

Ст.53.

Мусульманы обязаны покупать товары, платья и проч. у своих мусульман для предоставления выгоды своим, а не другим. Виновник будет наказан и оштрафован.

Отдельного Корпуса Жандармов
Ротмистр ГРАКОВ.
Товарищ Прокурора В.ФРИЗИР.

Понятые: Семен КАЧАНОВСКИЙ.
Яков ЦЕХМЕЙСТРУК.

/Орфография оставлена, как и в оригинале./

АРУ.Ф.31.д.№523.
Л.312-316об.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın və mənbələrin siyahısı

Список использованной литературы и источников

Azərbaycan dilində:
На азербайджанском языке:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 cilddə, I cild,Bakı: 2004
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cilddə , II cild. Bakı: 2005
3. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi. Bakı, 1992
4. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918-ci illər. Bakı,1996
5. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992
6. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973
7. Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993
8. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
10. Şeyxzamanlı (Keykur) N. Azerbaycan istiklal mucadelesinin hatiralari.
Bakı, 1997
11. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu- XX yüzilliyin əvvəlləri) Bakı, 1999
12. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000
13. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992
14. Ziyadxanov A. Azərbaycan Bakı, 1993

Rus dilində:
На русском языке:

15. Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. http://www.armenianhouse.org/
16. Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905-1916)
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Aman_IstKonf.php
17. Антоненко С., Петров А. Страны Южного Кавказа в российских учебниках истор ии;
http://www.historia.ru/2004/01/petrov.htm
18. Армяно-татарская резня 1905—1906 годов. Материал из Википедии-свободной энциклопедии;
http: //www. ru.wikipedia.org/wiki/
19. Атаев Т. Первые армяно-азербайджанские столкновения http://echo- az.info/istoriya01.shtml
20. Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 г. Баку, 2002
21. Багирова И.И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997
22. «Баку»,1905, 26 июня
23. «Баку»,1906 , 2 марта.
24. «Баку», 1906, 5 марта.
25. «Баку», 1906, 6 марта.
26. «Баку», 1906. 24 мая.
27. «Баку», 1906, 21 ноября
28. «Баку», 1906. 22 ноября
29. Балаев А. Национальное движение в Азербайджане 1917-1918 гг. Баку, 1998
30. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи:

Государственной управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.). М.: 2004
31. Бехбудов Т. Бакинские нефтепромышленники в борьбе за влияние на городскую полицию (1905-1907 гг.) http://www.kaspiy.az/rubrics.php?code=1748
32. Будницкий О.В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма. «Вопросы философии» 2004, № 5 httm www.logic.ru/taxonomy/term/541
33. Варданян Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума. (На основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и азербайджанского социумов): http://old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf
34. Варданян Т. Проявление татарского национализма в Закавказье в начале XX-го века. Вестник Ереванского госуниверситета, Ереван, 2000, http://old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf
35. Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990
36. Вердиева Х.,Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003
37. Воробьева Е.И. (Кэмпбелл) «Единая и неделимая Россия» и «инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия // Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современн ости. М., 2001 http://www.policy03.narod.ru
38. Всеподданнейшая записка генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова; http://www.istrodina.com/ rodina_articul.php3?id=130&n=7

39. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку,1906
40. Галоян Г. http://www.regnum.ru/news/140928.html
41. Гатагова Л.С. Кавказ после Кавказской войны: этноконфликтный аспект // Россия и Кавказ сквозь два столетия. М., 2001
42. Гулиев В. Ахмед Агаоглу- «Последний из могикан». Газ. «Зеркало», 2007, 1,8,15 сентября
43. Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Баку, 1990
44. Документы по русской политике в Закавказье. Вып.1, Баку, 1920
45. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.)/ Редактор акад. З.М. Буниятов, Баку, Элм. 1989, 48 с.
http: //www.preslib.az/ru/view/ebooks/kh/
46. Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг.в Азербайджане. Баку, 1955
47. Исмаил-Заде Д.И. И.И.Воронцов – Дашков. Наместник Кавказский // Россия и Кавказ: сквозь два столетия М., 2001
48. История Азербайджана. В 3-х томах, т.2. Баку, 1960,
49. Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921) // Литературный Азербайджан ,1993, № 1-2
50. Казиев М.А. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905-1910 гг.). Баку,1956
51. Кариби. Красная книга. В сб.: История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред.

З.М.Буниятова. Баку, 1990
52. «Каспий», 1906, 3 января
53. «Каспий», 1906, 18 января 54. «Каспий» 1906, 19 июля
55. «Каспий», 1906, 30 июля.
56. Лернер В.А. К вопросу о деятельности в Азербайджане буржуазно- националистической организации "Дифаи". Доклады АН Азерб.ССР. т.XXXV. №1. 1979, с.92-96
57. Литвинов Н., Литвинова А. Антигосударственный террор в Российской империи. Исторический очерк. Журнал «Новый мир»,2003,№ 11 http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2003/11/litvin.html
58. Маевский В.ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993
59. Мусаев Д.А., Раджабов Р.А., Мустафаев Д.М. Из общественно- политической истории Азербайджана XX столетия Баку, 1999
60. Наджафов Б. Лицо врага. В 2-х частях, ч.1.Баку, 1993
61. Об организации и деятельности армянской революционной партии «Дашнакцутюн» Из книги «История Азербайджана по документам и публикациям». Под ред. З.М.Буниятова, Баку, 1990 62. Политические партии России: история и современность. – М., 2000
63. Рустамова Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической республики . Баку, 2007
64. Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. В 2-х частях.ч.2 Баку: 1966

65. Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905 -1920. Формирование Национального самосознания в мусульманском обществе;
http://www.kitabxana.org/site/sventoch.htm ;
66. Свентоховский Т. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане. Азербайджан и Россия: общества и государства / Отв. ред. и сост. Д. Е. Фурман.М., 2001;
http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_002.htm
67. Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазия в начале XX века Баку,1978
68. Сеидзаде Д.Б Общественно - политическая деятельность азербайджанской буржуазии (1905 - февраль1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.Баку,1993
69. Таирзаде Н.А. Неизвестные материалы об одном из первых врачей- азербайджанцев А.К.Мехмандарове (1854-1929) / Доклады АН Азербайджанской ССР. Баку , 1962, № 2, с.81-87
70. Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905- 1906 годов / Журнал «Ирс-Наследие», 2008, № 4 (34), с.49-52
71. Шехтман Б. Пламя давних пожаров. Опубликовано в журнале -1993 гг.
http://www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/result.html

İngilis dilində:
На английском:

72. Villari Luigi. Fire and Sword in the Caucasus / www.armenianhouse.org

Arxiv materialları:
Архивные материалы:
73. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): ф.62. оп.1, д.59
74. ГИА АР: ф.62, оп.1, д.70
75. ГИААР: ф.375, оп.1, д.17
76. ГИА АР: ф.524, оп.1, д.15
77. ГИААР: ф.524, оп.1, д.16
78. ГИААР: ф.524, оп.1, д.17
79. ГИА АР: ф.524, оп.1, д. 18
80. ГИА АР: ф.524, оп.1, д.19
81. ГИА АР: Ф.524, оп.1, д.26
82. ГИААР: ф.524,оп.1, д.28
83. ГИААР: ф.524,оп.1, д.30
84. ГИААР: ф.524, оп.1, д.35
85. Государственный Архив Политических Партий и Общественных Движений Азербайджанской Республики (ГАППОДАР): ф. 276, оп. 8, д.11
86. ГАППОДАР: Ф.276, оп. 8, д.217
87. ГАППОДАР: ф.276, оп.8, д.231
88. ГАППОДАР: ф. 276, оп. 8, д. 256
89. ГАППОДАР: Ф.456, оп.10, д.109

ELDAR ƏZIZOV

DİFAİ

XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı
münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri

Bakı – 2009

ЭЛЬДАР АЗИЗОВ

ДИФАИ

Исторические предпосылки и причины
армяно-азербайджанского конфликта в начале XX века

Баку-2009

Çapa imzalanıb: 10.02.2009.
Formatı: 60x90 1/16. Ofset çapı. Həcmi: 9.25
\Sifariş № 34. Tiraj: 500.

CBS POLYGRAPHIC PRODUCTION
Tel/Fax: 447 75 04, Tel.: 447 75 05
mətbəəsində çap olunmuşdur